

Зафарбек АБДУСАМADOV

Преподаватель Узбекский государственный университет мировых языков

E-mail: zabdusamadov@uzswlu.uz

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу фразеологических единиц английского языка как одному из наиболее выразительных стилистических средств языкового выражения. Совокупность различных по характеру значения и структуре фразеологических единиц, которые образует фразеологический состав языка, изучается в данной статье.

Ключевые слова: фразеологическая единица, лексема, языковая единица, лексическое значение, словосочетание, заимствование, лакуна, лексическая система языка.

THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH

Abstract

The article is devoted to the analysis of phraseological units of English as one of the most expressive stylistic means of linguistic expression. A set of different values of nature and structure of phraseological units, which forms part of the language phrasebook is studied in this article.

Key words: phraseological unit, lexeme, linguistic unit, lexicon meaning, phrase, borrowing words, lacuna, lexicon language system.

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақола инглиз тилининг фразеологик бирликлари лингвистик ифодалашнинг энг ифодали услубий воситаларидан бири сифатида таҳлил қилишга бағишланган. Ушбу мақолада табиати ва тузилиши жиҳатидан фарқ қилувчи, тилининг фразеологик таркибини ташкил этадиган фразеологик бирликлар тўплами ўрганилган.

Калит сўзлар: фразеологик бирлик, лексема, лисоний бирлик, лексик маъно, ибора, ўзлашган сўзлар, лакуна, тилининг лексик тизими.

В разные историческиетэтапытсвоего развития языку, аьмы будемтговорить конкретно обанглийском языке, были присущи комбинации словесных знаков, состоящих, как правило, из двух и более единиц лексического уровня, которые грамматически организованны по характерным своему историческому периоду моделям построения словосочетаний и предложений. Данные комбинации словесных знаков, иначе называемые фразеологическими единицами, играют огромную роль в становлении и развитии языка.

Целью нашей работы является изучение особенностей фразеологических единиц, их роль в развитии английского языка.

Будучи тесно связанная с культурой, фразеология всегда привлекала внимание ученых и лингвистов. Проблема изучения фразеологических единиц языка рассматривалась в работах В.В. Виноградова, Л.П. Смита, Е.В. Ивановой, И.В. Арнольда, А.В. Кунина, У. Вайнрайх, И.Р. Гальперина, Р.Н. Попова и многих других отечественных и зарубежных ученых-лингвистов.

Фразеологизмы представляют собой тот слой языка, в котором непосредственно сосредоточена народная мудрость, результаты всего культурного опыта народа. Фразеологизмы в своем подавляющем большинстве берут начало в народной речи. Их внутреннее содержание отражает разнообразные стороны жизни людей: отношения между ними, жизненные впечатления человека и чувства, соперничество, переживания, осуждение, наказание и

тому подобное. Совокупность различных по характеру значения и структуре фразеологических единиц и образует фразеологический состав языка. Несмотря на достаточную разработанность проблематики фразеологических единиц, единого определения фразеологизмов до сих пор не выработано. Так, А.В. Кунин, изучая в своих работах фразеологические единицы английского языка, дает им такое определение: «это устойчивое сочетание лексем с полностью или частично переосмысленным значением» [4, с. 97]. Р.Н. Попов, говоря о фразеологизмах, пишет, что «фразеологическая единица представляет собой сложную лингвистическую единицу, «набор» признаков которой неоднозначен. Он исчисляется нередко десятью-двенадцатью характеристиками, сущность которых сводится к семантической спаянности и неделимости при «внешней» раздельнооформленности компонентов данной языковой единицы» [5, с. 112]. А.М. Бабкин подчеркивает, что «фразеологическая единица экспрессивно-эмоционально окрашивает тот смысл, носителем которого она является, уподобляясь тем лексемам, которые не столько называют лицо, предмет, процесс или явление, сколько живописуют или «объясняют» их, т. е. характеризуют и обнаруживают отношение говорящего к объекту речи» [2, с. 97].

Фразеологические единицы понимаются как самостоятельная семантическая сущность, являющаяся элементом языковой системы наряду со значениями слов. Для фразеологических единиц характерен строго закрепленный порядок слов. Следует отметить, что фразеологическим единицам присуща устойчивость

грамматической формы их компонентов: каждый член фразеологического сочетания воспроизводится в определенной грамматической форме, которую нельзя произвольно изменять. И.В. Арнольд считает наиболее общими признаками фразеологических единиц «языковую устойчивость, семантическую целостность и раздельнооформленность» [1, с. 295]. Поскольку фразеологическая единица представляет собой сложный феномен с разнообразными характеризующими ее чертами, совершенно очевидно, что она может быть рассмотрена с различных точек зрения. Поэтому не удивительно, что существует довольно много классификаций, разработанных учеными на основании различных принципов.

Как и слово, фразеологические единицы не создаются в процессе речи из единиц простого языкового уровня, а воспроизводятся целым блоком. Этот признак указывает на то, что в фразеологической единице, как и в слове, имеется единое лексическое значение; способность соотноситься с какой-либо частью речи и выступать в роли единого для всего сочетания члена предложения, сигнализирует о наличии у фразеологической единицы значения грамматического. Так, в примере *Instead of taking urgent measures the government chose sitting on the fence* фразеологическая единица *sit on the fence* обладает единым лексическим значением *waiting* и выполняет общую грамматическую функцию именной части составного сказуемого. Фразеологическая единица в речи может сильнее варьироваться, допуская грамматические изменения компонентов внутри заставшей формы. Особенно четко это видно при наличии в фразеологической единице глагольного компонента, например: *I ground my teeth; he was grinding his teeth; let her grind her teeth then*. Изменения возможны и в компонентах-прилагательных, хотя они встречаются реже и привносят в фразеологическую единицу дополнительную экспрессивность, например: *You are the coolest cucumber I've ever met*. Таким образом, фразеологические единицы функционально и семантически подобны слову, хотя формально и являются словосочетаниями. Мы можем сделать вывод, что фразеологическая единица представляет собой немоделированное словосочетание, связанное семантическим единством. В речи такое единство не создается, а воспроизводится в готовой форме и функционирует как единый член предложения.

В английской лингвистической литературе очень мало работ, специально посвященных теории фразеологии, но и в имеющихся самых значительных работах не ставятся такие фундаментальные вопросы, как научно обоснованные критерии выделения фразеологизмов, соотношение фразеологических единиц и слов, системность фразеологии и тому подобное. Также не ставится английскими учеными вопрос о фразеологии как о лингвистической дисциплине. Этим и объясняется отсутствие в английском языке названия для данной дисциплины. По свидетельству У. Вейнрейха, «исследование идиоматичности языков является, по крайней мере, в западных школах, одним из наименее изученных аспектов современной лингвистики» [3, с. 87].

Фразеологизмы в английском языке имеют связь с различными видами человеческой деятельности, например, фразеологизмы, связанные с морем. Многие из них получили более широкое

распространение, будучи метафорично переосмысленными: *to launch into* (энергично взяться за дело), *to be all at sea* (недоумевать, растеряться), *to touch bottom* (дойти до предела). Многие фразеологические выражения, связанные с охотой, также вошли в английский разговорный язык: *to run with the hare and hunt with the hounds* (вести двойную игру). Из животных чаще всего в идиомах упоминаются собаки, свиньи, кошки, например: *to let sleeping dogs lie* (быть от греха подальше). В английском языке существует очень мало фразеологизмов, связанных с лесом. Погода, ветер, солнце, луна дали нам следующие фразеологические единицы: *to be under the weather* (попасть в беду), *to bless one's stars* (благодарить свою судьбу). Еда также является источником появления английских идиом: *to eat a humble pie* (проглотить обиду), *to cut and come again* (есть с аппетитом), *to make no bones of* (не церемониться). Существует множество фразеологических выражений, связанных с домашним очагом: *to bring home to somebody* (довести до сознания), *to set one's house in order* (приводить свои дела в порядок), *to bring home to somebody* (довести до сознания). Еще одним и сточником фразеологических единиц является мебель: *to lay on the shelf* (выбрасывать за ненадобностью), *to fall between two stools* (сидеть между двух стульев), *to get up on the wrong side of the bed* (встать с левой ноги). Много красочных фразеологических единиц было рождено на кухне: *to have a finger in the pie* (быть замешанным в деле), *to be in a stew* (быть, как на иголках). Английский лингвист Л.П. Смит писал, что в английских фразеологизмах очень много юмора, но мало красоты и романтики. Такое французское выражение как *coucher a la belle etoile* (спать под прекрасной звездой – спать на открытом воздухе) в английской разговорной речи звучало бы немного странно. Говоря об английских идиомах, он отмечал, что: «... хотя наши идиомы содержат... метафоры и сочетания из популярной европейской жизни, тем не менее, их образы по существу национальны в характере... Национальная речь и национальное искусство рождаются из почвы, являющейся родиной деревьев, полей и пастбищ, и это к ней мы должны время от времени возвращаться для пополнения их силы» [6, с. 132].

Источники происхождения фразеологизмов в современном английском языке очень разнообразны. В целом, как указывает А.В. Кунин [4, с. 143], их можно разделить на такие группы: исконно английские фразеологические единицы, межъязыковые заимствования, внутриязыковые заимствования и фразеологические единицы, заимствованные в иноязычной форме. Исконно английские фразеологические единицы закрепились в разговорной речи, и приобрели характерный, английский колорит, который отражает особенности английской культуры. Они все связаны с традициями, обычаями и поверьями английского народа, а также с преданиями и историческими фактами. Примерами широко распространенных оборотов являются: *have a bee in one's bonnet* – носиться с какой-то идеей, быть помешанным на чем-то; *bite off more than one can chew* – «взять в рот больше, чем можешь проглотить», то есть взяться за непосильное дело, не рассчитав своих сил. Также можно выделить фразеологические единицы, связанные с именами, например: *Tom, Dick*

and Harry – всякие, каждый, первый встречный. Существуют фразеологические единицы, связанные с поверьями: black sheep – паршивая овца, позор в семье; фразеологические единицы, связанные с астрологией, преданиями, взятые из сказок и басен, а также связанные с историческими фактами, как например: As well be hanged for a sheep as lamb – если уж суждено быть повешенным за овцу, то почему бы не украсть заодно и ягненка. Данный фразеологизм является отголоском старого английского закона, по которому кража овцы каралась смертной казнью через повешенье.

Следует также отметить, что многие гениальные писатели обогатили английский язык и, в частности, его фразеологию. Среди них, конечно же, Уильям Шекспир, Джеффри Чосер, Джон Мильтон, Джонатан Свифт, Чарльз Диккенс, Вальтер Скотт и другие.

Подводя итог нашей работе, хочется указать, что фразеологические единицы заполняют лакуны в лексической системе языка, которая не может полностью обеспечить наименование познанных человеком сторон действительности, и во многих случаях являются единственными обозначениями предметов, свойств, процессов, состояний, ситуаций. Фразеология – это сокровищница языка. Во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразие его культуры и быта. Фразеологизмы часто носят ярко национальный характер. Следует отметить, что наряду с чисто национальными фразеологизмами в английской фразеологии имеется много интернациональных фразеологизмов. Английский фразеологический фонд является сложным конгломератом исконных и заимствованных фразеологизмов с явным преобладанием первых. В некоторых фразеологизмах сохраняются архаические элементы – представители предшествующих эпох.

Фразеология обогащает лексикологию информацией об изменениях, которым подвергаются слова в

составе фразеологических единиц, а лексическую стилистику – данными о стилистических особенностях фразеологизмов, а также дает дополнительную информацию во многие разделы общего языкознания. Анализ фразеологического материала очень важен для лингвострановедения. К сожалению, фразеологическая информация еще слабо используется другими дисциплинами. Также необходимо подчеркнуть, насколько разнообразны по своей семантике и выразительности фразеологические единицы современного английского языка. Благодаря литературным произведениям писателей и поэтов, как самой Великобритании, так и разных стран мира, английский язык в настоящее время насчитывает огромное количество фразеологизмов, и количество их продолжает постоянно пополняться.

Фразеологизм – душа каждой культуры. Они передаются из уст в уста, от поколения к поколению. Знакомство с фразеологией позволяет глубже понять историю народа, его отношение к человеческим достоинствам и недостаткам, специфику мировоззрения. В лексическом составе языка фразеологизмы занимают значительное место, так как они образно и точно передают мысль, отражают различные стороны действительности. Фразеологизмы по большей части не только обозначают определенное явление действительности, но и характеризуют его, дают ему определенную оценку. В смысловом отношении они соответствуют единым понятиям, выражая значение предметности, процесса, качества, свойства или способа, имеют грамматические категории, определяющиеся морфологическими формами и синтаксической функцией в предложении, и выявляют закономерности в соотношении с общей системой языка, которые проявляются в лексической сочетаемости, стилистической и эмоционально-экспрессивной окраске значения и синонимических связях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 295.
2. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – М.: Наука, 2009. – С. 97.
3. Вайнрайх У. О семантической структуре языка. – В кн.: Новое в лингвистике: вып. V. Языковые универсалии. – М., 1970. – С. 87.
4. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Издательство: Международные отношения. – М., 1972. – С. 143, 295.
5. Попов Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. Учебное пособие для пединститутов. – М.: Высшая школа, 3-е изд., 1985. – С. 112.
6. Смит Л.П. Фразеология английского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 132.

Mehriniso ABUZALOVA,
Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Aziza KOBILOVA,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: aziza.kobilova2101@gmail.com

BuxDU dotsenti, f.f.n. Rasulov Z.I. taqrizi asosida

SOME CONSIDERATIONS ABOUT MEDICAL PERIPHRASES

Abstract

The article is devoted to the pragmatic study of medical expressions. The scientific significance of the study is reflected in the fact that the linguistic features of periphrases in the Uzbek language, in particular medical periphrases, are revealed, and scientific views are expressed. The views expressed in this article serve as a scientific source when illuminating the linguistic aspects of medical periphrases in Uzbek and English.

Key words: periphrasis, metaphor, metonymy, synecdoche, language, linguistics, Uzbek language, description, medical linguistics, medical euphemism, medical paraphrase, medical metaphor, medical ethics, deontology, psychotherapy.

НЕКОТОРЫЕ РАССУЖДЕНИЯ О МЕДИЦИНСКИХ ПЕРИФРАЗАХ

Аннотация

Статья посвящена прагматическому изучению медицинских выражений. Научная значимость исследования отражается в том, что выявлены лингвистические особенности перифраз в узбекском языке, в частности медицинские перифразы, и высказаны научные взгляды. Взгляды, выраженные в данной статье, служат научным источником при освещении лингвистических аспектов медицинских перифразов на узбекском и английском языках.

Ключевые слова: перифраза, метафора, метонимия, синекдоха, язык, лингвистика, узбекский язык, описание, медицинская лингвистика, медицинский эвфемизм, медицинская перифраза, медицинская метафора, медицинская этика, деонтология, психотерапия.

TIBBIY PERIFRAZALARGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya

Maqola tibbiy tasviriy ifodalarni pragmatik yo'nalishda o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati o'zbek tillidagi perifrazalar, xususan, tibbiy perifrazalarning lingvistik xususiyatlari aniqlanganligi va ilmiy qarashlar bayon etilganligida ko'rinadi. Ushbu maqolada keltirilgan fikr-mulohazalar o'zbek va ingliz tillaridagi tibbiy perifrazalarning lingvistik jihatlarini yoritishda ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: perifraza, metafora, metonimiya, sinekdoxa, til, tilshunoslik, o'zbek tili, tasvirlash, tibbiy lingvistika, tibbiy evfemizm, tibbiy perifraza, tibbiy metafora, tibbiy etika, deontologiya, psixoterapiya.

Kirish. Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar. Barchamizga yaxshi ayonki, ona tili – millat ma'naviyatining mustahkam poydevoridir. Ulug' ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, «Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadigan oyinayi hayoti bu uning milliy tili va adabiyotidir». Shunday ekan, millat ko'zgusi til ekanligini inobatga olgan holda, uning lug'at boyligini oshirib, tilshunoslik uchun dolzarb bo'lgan masalalarni o'rganib, ularning ma'nolarini chuqur tahlil qila olmog'imiz kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon tilshunosligida tilimiz boyligi va ma'no imkoniyatlarining naqadar keng ekanligini ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblangan, periferik nomlarni o'z ichiga olgan noaniq nominatsiya vositalari alohida qiziqish uyg'otib kelgan. Nutqning aniq, ta'sirchan va albatta, betakror bo'lishiga xizmat qiladigan tasviriy ifoda (perifraza)larning tibbiy matnlarda hosil bo'lish xususiyatlari, qardosh va qardosh bo'lmagan tillar qiyosida lingvomadaniy tadqiq etilgan etilishiga zaruriyat sezilmoqda. Mamlakatimizda davlat tiliga e'tibor ma'naviyatga e'tiborning ustuvor

yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tarildi va o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida hamda xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida "davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur"ligi, "bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi"[1, 1] alohida qayd etildi. Shu boisdan tibbiy perifrazalarni tadqiq etish fanimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Jahon tilshunosligida ingliz tili perifrazalarining turkumlarga munosabati va matndagi o'rni E.T.Lisovskaya tadqiqotida, perifrazalarning lingvopragmatik xususiyatlari E.L.Tunitskaya dissertatsiyasida, perifrazalarning matbuot tilida ekspressiv vosita sifatidagi o'rni M.A.Sirivlya izlanishlarida tadqiq etilgan [2,3,4].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilshunosligida perifrazalar XX asrning 90-yillaridan o'rganila boshlangan. Bu vaqtga qadar perifraza haqidagi ma'lumotlar lug'atlar

hamda o'quv qo'llanmalaridagi qisqacha ta'riflardangina iborat bo'lgan xolos [6,7,8]. Perifrazalarga bag'ishlangan dastlabki tadqiqot H.Shamsiddinov tomonidan e'lon qilingan[8]. U o'z maqolasida perifrazani o'rganish yuzasidan muhim masalalarni o'rta tashlagan. Keyinchalik olim doktorlik dissertatsiyasida perifrazalarning funktsional-semantik sinonim sifatidagi xususiyatlarini ham yoritib berdi [9, 64].

Perifrazalar haqida SH.Turniyozovning ham maqolasi mavjud bo'lib, unda tasviriy ifodalarning yasallishi xususidagi mulohazalar bayon etilgan[10, 87].

O'zbek tilshunosligida perifrazalar ilk bora monografik planda I.Umirov tomonidan o'rganilgan [11, 59]. Unda tadqiqot muallifi bu hodisaning til va nutqqa bo'lgan munosabatini, perifrazalarning turlarini, yondosh hodisalar bilan o'xshash hamda farqli jihatlarini belgilashga harakat qilgan.

Tahlil va natijalar. Biz kundalik hayotimizda ma'lum bir voqe'lik haqidagi axborotni, shuningdek, shu voqe'likka bo'lgan munosabatimizni, hissiy kechinmalarimizni ifodalashda turli vositalardan foydalanamiz. Voqe'likni ifodalashda bir qancha usullar mavjud bo'lib, ular kommunikativ intensiyaning yuzaga chiqishiga xizmat qiladi. Ana shunday vositalardan biri perifrazalardir. Perifraza hodisasi doirasida birlashuvchi semantik guruhlar va ularni tashkil etuvchi birliklar tibbiy nutqda voqelanishi orqali o'z vazifasini muayyanlashtiradi. Buning dalili sifatida quyidagi misollarni ko'zdan kechirish mumkin. Masalan: *Siddiqjon garchi hanuz og'zi bemaza va boshi og'irroq bo'lsa ham..kampirning mehribonchiliklaridanmi, ko'ngli ko'tarilib, juda yengil tortdi* (A.Qahhor *"Qo'shchinor chiroqlari"*). Kasal inson holati Abdulla Qahhor asarida *"og'zi bemaza"*, *boshi og'ir* perifrazalari orqali berilmoqda. Kasalligi bo'lgan inson ta'm bilish xususiyatini yo'qotadi, lanjlik sabab uzzukun yotgan inson boshini yostiqlardan ko'tara olmaydi. Boshi go'yoki og'ir jism. Bu og'irlikni ko'tarish uchun kasalda kuch yo'q. Yoki yana bir kasallik turlaridan biri SPID kasalligining perifraza ko'rinishida ifodalanishini kuzataylik. *XX asr vabosi – SPID bilan kasallanganlar paydo bo'libdi* (*"Salomatlik"* jurnali). *Vabo – dahshatli, ichak kasalligi bilan bog'liq va organizmning suvsizligi oqibatida insonni halok qilishga qodir o'ta yuqumli kasallikdir. Tabiiyki, unga duchor bo'lgan odam bu kasallik sirtmog'idan qutulishi amrimahol. Insonni halokat yoqasiga olib boradigan kasalliklar sirasi bugungi asrimizda ko'payib bormoqda va ulardan biri SPIDdir. XX asr vabosi* perifrazasi bugungi davrning "zamonaviy" kasalliklari qatoriga kiritilib amaliy natijasiga ko'ra vabo kasalligiga tenglashtirilgan.

Xuddi shu izohga o'xshab kasallik nomlari perifraza yaratishga asos bo'lgan misollarni talaygina uchratish mumkin. Masalan, *Giyohvandlik yomon illat bo'lib, unga berilib qolgan odam oxir- oqibat tirik murdaga aylanadi* (*"Salomatlik"*). Giyohvandlik bu – nasha, ko'knori va boshqa narkotik moddalar iste'mol qilish natijasida kelib chiqadigan kasallik holati, bangilikdir. Giyohvand odam *tirik murda* perifrazasi bilan izohlangan. Tibbiy terminlar va tilga o'zlashib ulgurmagan so'zlar ommalashmaganligi sababli bunday birliklar ma'nosi va perifraza sifatidagi vazifasi matnda (kontekstual) ko'chma ma'noda qo'llanilishidan anglashiladi. Ma'lumki, so'z ma'nosining ko'chishi metafora, metonimiya, sinekdoxa hamda vazifadoshlik kabi bir qancha usullar orqali yuzaga chiqadi. Bu usullardan,

ayniqsa, metafora, metonimiya, sinekdoxa tibbiy perifrazalarning hosil bo'lishida muhim o'rin tutadi.

Metafora muayyan narsa, belgi, harakat nomini boshqasiga o'xshashlik asosida ko'chirish hodisasidir. Bunda bir predmetga nom berishda asos bo'lgan belgi ikkinchi bir predmetda ham mavjud bo'ladi. Bunday ma'no ko'chishi tibbiy perifrazalarda ham kuzatiladi: *Oshqovoq – sariq oltin*. (*"Shifo-info"* №44. 03.11.2016. 34-b.). *Go'zallik, salomatlik va yoshlik ramzi –zaytun* (Mehrigiyo reklamasi matnidan). *Yelbo'g'oz- yolg'on homiladorlik haqida nimalarni bilasiz? Homilami yo yo'ldosh?* (*"Sug'diyona"* №2. 10.01.2019.32-b.). *TIA (Tranzistor ishemik ataka) – sezilmas xastalik* (*"Hamshira"* №3. 2016. 16-b.). *Bugungi kunda viruslarga qarshi vaksina yordamida organizmda immunitet hosil qilishdan ortiq o'tkir, ishonchli qurol yo'q.* (*"Fan va turmush"*). *"O'zbek tilining izohli lug'ati"* da berilgan ta'rifga ko'ra, Vaksina lotincha so'zdan olingan bo'lib, *vaccinus- sigirga oid ma'nosini bildiradi*. Vaksina yuqumli kasalliklarning oldini olish va davolash uchun ishlatiladigan emdori; emlashda ishlatiladigan doridir. Yuqoridagi misolda uning organizmda immunitet hosil qilishdagi xizmati e'tirof etilgan va immunitet hosil qilishda o'tkir qurol, immunitet hosil qilishda ishonchli qurol degan metafora usulida perifraza hosil qilingan [15, 6]. Yana bir misol: *Mashhur fransuz mikrobiologi Lui Paster chechak kasalliklari tug'diruvchi mikroblarni tekshirib o'tirardi* (*"Gazetadan"*). Tug'ish jarayoni harakat o'xshashligi, ya'ni metafora asosida mikroblarga nisbatan aylantirilganini ko'ramiz. *Kasallik tug'diruvchi* birikmasi orqali mikroba ta'kidlangan.

Ko'p yeyish kasallik moyasidir (Fariduddin Attor). Fariddin Attor ko'p yeyishni kasallik moyasiga qiyoslagan. Ko'p yegan odam kasallik bilan bo'j to'laydi, ko'p yeyishlikning to'lovi kasallikdir, degan ma'nolar o'z ifodasini topgan va inson sog'lig'i haqidagi fikr ta'sirchanligi shu perifraza orqali o'quvchiga yetkazilgan.

Shuni alohida qayd etish kerakki, tibbiy perifrazalarning metafora asosida vujudga kelishida shakl o'xshashligi emas, balki rang, muayyan belgi-xususiyat o'xshashligi yetakchi o'rin egallaydi.

Metonimiya narsa, belgi va harakatlar o'rtasida aloqadorlik asosidagi ma'no ko'chish hodisasi bo'lib, bunda bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud bo'ladi. Metonimiya asosida hosil bo'lgan tibbiy perifrazalar ham salmoqli o'rin egallaydi. Kuzatamiz: *Kosmetolog – go'zallik yaratuvchi inson*. (*"Shifo-info"* №10. 07.03.2019. 11-b.). Kasalliklarni (xususan ichki kasalliklarni) to'g'ri aniqlashi, ularning qanday kechishlarini to'g'ri va aniq tasvirlab berganligi va bu sohada qator kashfiyotlari *Ibn Sinoni hozirgi zamon terapiyasining asoschisi*, deb atashga imkon beradi (*"Tib qonunlari"* I jild, 7-bet).

Guvohi bo'lganimizdek, metonimiyadagi o'zaro bog'liqlik perifrazalarga, jumladan, tibbiy perifrazalarga ham xosdir. Faqat tasviriy ifodalardagi bunday bog'liqlik obrazli bo'lishi bilan ajralib turadi.

Perifrazalarning yana bir ma'no ko'chish usullari evfemik birliklar orqali namoyon bo'ladi. O'zbek tilida perifraza asosida hosil qilinadigan tibbiy evfemizmlar boshqa turlariga nisbatan miqdoran ko'p. Masalan: qarilik darakchisi. *Bundan tashqari, suvsizlanish natijasida terida qarilik darakchisi bo'lgan ajinlar ko'payadi* (*"Shifo-info"*); qarilik davrining ilk alomati. *Eshita olmay qolish jismoniy nuqson yoxud tobora yaqinlashib kelayotgan qarilik davrining ilk alomati sifatida tushuniladi.* (*"Shifo-*

info"); qizlik iffati. *Qizlik iffati tug'ma bo'lmasligi yoxud bolalikda o'zi bilmagan holda noxos buzilgan bo'lishi mumkin.* ("Bekajon"). Nutqiy hosilalarda muayyan predmet, narsa va hodisaning o'ziga xos belgi-xususiyatini tasvirllovchi qarilik darakchisi, qarilik davrining ilk alomati, qizlik iffati kabi birliklar perifriza asosida hosil bo'lgan evfemizmlardir.

Tibbiy perifrazalarning shakllanishi shifokor va bemor muloqotida til vositalarini faol qo'llash bilan xarakterlanadi. Bunday birliklarning qo'llanishi muloqotning eng asosiy mezonlaridan biri – muloyimlik mezoniga amal qilish talabidan kelib chiqadi. Shuningdek, shifokorning professional nazokati, nutqiy etiket, tibbiy deontologiyaning ifodasi sanaladi [14, 4]. Shunday tibbiy birliklari borki, ularni perifriza ko'rinishida nomlash nutqiy muloqot jarayonida muayyan tasavvur hosil qiladi va «muammo»ni yechishga asos bo'ladi. Bu fikrimizni dalillash maqsadida bir necha misollar keltirishni joiz deb bildik. Jumladan, o'lim insonning yurak urishi va shu bilan birga organizm barcha qismlarining to'xtash jarayoni bilan kechadigan holatdir. *Kun o'tdi, hafta o'tdi, nihoyat amaldor shiftga qarab yotganicha, bir-ikki iyak qoqdi– jon berdi* ("Mushtum"). Ko'ramizki, "o'lim" so'zining o'zi bir qancha ma'nodoshlariga ega, uslubiy bo'yodqorligiga ko'ra farq qiladi. Ushbu gapda *iyak qoqdi* qurilmasi ajratib olinib, keyin uning ma'nosi aniqlashtirib ko'rsatilgan, ya'ni *jon berdi*. O'lim talvasasida yotmoq *iyak tashlamoq* yoki *iyak qoqmoq* birikmalari bilan ham ifodalanadi. *Iyak qoqmoq* perifrazasi ham bu gapda *jon bermok, o'lmoq, vafot etmoq, joni uzilmoq* qatoriga qo'shimcha tarzda kuchaytirish ma'nosini qo'shadi. *Har dardning asli ko'p yeyish, har davoning asli ochlikdir* ("Hadisi Sharif"). Islom dinida ro'za tutish 5 farzdan biri deya talqin etilgan. Musulmonlarga yo'l- yo'riqlar dasturil amal qilib berilgan "Hadisi Sharif" da insonning organizmi, sog'lig'i, sog'lom turmush tarzi haqida ko'rsatmalar ko'plab topiladi. Ro'za tutishning farzligi bayon etilib, ochlikning hikmati qay darajada ekanligi payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ko'rsatmalarida aytilgan. Yuqoridagi misolda "ko'p yeyish" "dardning asli", "ochlik" esa "davoning asli" perefrazalarida ifodalanagan. O'xshatish asosida so'zlar birikuvi hosil bo'lgan. *Haddan tashqari ko'p suv ichishda yaxshilik yo'q, chunki suv qonga aralashib qon miqdorini orttiradi. Qonning ortishi yurakning qon aylantirishini qiyinlashtiradi va yurakning rizqini* (urishlar sonini) *tez tugatadi* ("Haqiqiy tabobat"). Ushbu misolda suvning organizmdagi ahamiyati, yurakni qon bilan ta'minlashdagi yordami aytib o'tilgan. Bilamizki, yurak qon aylantirish tizimida muhim o'ringa ega. Qon yurak orqali butun organizmga tarqaladi. Shularni hisobga olgan holda uning me'yorda bo'lishi ham ahamiyatga ega. Bu o'rinda yurakning urishiga nisbatan "yurak rizqi" perifrazasi qo'llangan. Yurakning yashab turishi uning urib turishi bilan bog'liq. Yurak urib tursa, demakki, "rizq"i uzilmabdi. Bu borada muallif o'xshatish asosida fikrini ravon ifoda etishga erishgan. *Bahor kelib, uning kasali xuruj qilgan, dam-badam balg'am tupurib, yuk orqalagan hammolday entikardi.* (S.Siyoyev "Avaz") Balg'am – nafas a'zolarining shilliq pardasidan ajralib chiqadigan shillikli yoki yiringli chiqindi. Nafas olish a'zolarida kasalligi bo'lgan va har mavsumda xuruj qiladigan insonlar holati bayon qilinib, nafas olish qiyinligi "yuk orqalagan hammol"ga qiyoslangan. Yuki bor odam uni ko'tarishda qiynalsa, nafas olishi ham og'irlashadi. *Bugungi inson jigari – axlat chelagiga, vujudi esa – kasallik qopiga aylangan* ("Haqiqiy tabobat"). O'z sog'lig'iga e'tibor

bermaydigan inson, tabiiyki, kasallikka chalinish ehtimoli juda yuqori bo'ladi. Bunday insonlarning tanasi go'yo kasallik bilan to'lgan qopdek. Ularni kasallik ketma- ket bezovta qilaveradi. Noto'g'ri ovqatlanish natijasida barcha elementlarni sintezlovchi a'zo – jigar axlat chelagiga o'xshatilmoqda. Foydali moddalarni parchalasa, tanaga ham foydali elementlar tarqaladi, yeyishida tartib bo'lmasa, bir uyum axlatni jigar organizmga ham axlat holida uzatadi. Bu borada sog'lom ovqatlanish tartibiga amal qilish nihoyatda muhim.

Qadim zamonlardan kishilar narsa-hodisalar haqida shunchaki ma'lumot berib qolmasdan, ularning muhim xususiyatlarini tasvirlab, qiyoslab, alohida o'ziga xos belgilarini ajratib ta'riflash kabi usullardan foydalanib kelishganligi, ana shunday ifoda usullari natijasida tilning tasviriy vositalari shakllangan bo'lib, ifodalanmoqchi bo'lgan fikrning badiiy obrazlilik, ta'sirchan, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilganligi bizga ma'lum. Bunday vositalarga perifriza, ibora, idioma kabilarni kiritishganki, bu kabi birliklarni ayrim olimlar sintaksisning o'rganish obyekti sifatida ko'risha, boshqa tilshunoslar leksikologiya doirasida tadqiq qilishgan. Biz tadqiq qilayotgan tibbiy perifrazalarni ham strukturasiga ko'ra :

- 1) so'z sifatida shakllangan tibbiy perifrazalar;
- 2) ibora sifatida shakllangan tibbiy perifrazalar;
- 3) so'z birikmasi asosida shakllangan tibbiy perifrazalar;
- 4) gap sifatida shakllangan tibbiy perifrazalar kabi guruhlarga ajratish mumkin.

So'z sifatida shakllangan tibbiy perifrazalar

1. *Gripp kasofat yomon yopishdi, besh-olti kun varaja qildi* (Murod Muhammad Do'st "Lolazor"). Bilamizki, gripp nafas yo'lining yallig'lanishi, haroratning ko'tarilishi bilan kechadigan yuqumli kasallik. Grippga chalinganda inson kuchli harorat ko'tarilishi, nafas olishning qiyinlashuvi, tumov, bosh og'rig'ini boshidan kechiradi. Yana bir jihati borki, bu kasallik vaqtida bartaraf etilmasa va shu bilan birga davolanish samarali va oxirigacha amalga oshirilmasa uning asorati bir necha yillar ichida va umrbod odamni bezovta qilishi aniqlangan. Bu jihatdan u yuqoridagi gapda "kasofat" so'zi bilan birga qo'llanilgan va xuddi shunday ta'rif berilgan.

2. *O'jar ekan bu soldat, deb tashlab qo'ymadilar. Ko'p qatori yaramni boqdilar.* (N.Safarov. "Olovli izlar"). Bu gapda boqmoq so'zi davolamoq, shifolamoq ma'nosida kelgan.

Ibora sifatida shakllangan tibbiy perifrazalar

1. *Eshon o'zini sal yo'qotayozdi. Tili gapga kelmay galdiraydi* (S. Ahmad "Hukm"); *Tili gapga kelmadi, majolsizlik bilan yana ko'zlarini yumdi.* (S.Zunnunova "Ko'k chiroqlar"). "Tili gapga kelmaslik" iborasi qattiq qo'rquv, hayajon, ruhiy yoki jismoniy zarba, kasallik natijasida so'zlay olmaslikni anglatadi. Bunda kasalning ruhiy holati, ya'ni fikrni bir yerga jamlay olmaslik, o'ylaganini nutqida ifodalay bilmasligi bilan kechadi.

2. *Sal sovuq tushdi deguncha, jonini egovlaydigan bod kasali tufayli ayvonga ham chiqolmay qolardi* ("Yoshlik"dan). Ushbu misolda bog'in va mushaklarning yallig'lanishi (revmatizm, radikulit va shu kabi kasalliklar) sirasiga kiradigan bod kasali "jonni egovlaydigan" iborasi asosida berilgan. Og'riq, kasallikning birdan xuruj qilib jonni xatarga qo'yishi, xavotirlanish tufayli bu kasallik inson umrini egov misol kamaytirib boraveradi.

3. *Mana, bugun ham iligidan darmoni qurib qaytdi. Burniga chertsang, yiqiladi.* (Shuhrat, "Umr

pag'onalarini"). Iligidan darmoni qurib birikmasi orqali g'oyat charchagan odamga nisbat berilmoqda. Insonning iligi tanani quvvat bilan ta'minlash xususiyatiga ega. Burniga chertsang, yiqiladi – ibora.

So'z birikmasi asosida shakllangan tibbiy perifrazalar

1. Bu yil dori o'rniga dalalarga hasharot kushandasini qo'yib yuborishdi (S.Nurov "Maysalarni ayoz urmaydi"). Hasharot kushandasi deganda tekinox'r (parazit) yoki zararkunanda, kasal tarqatuvchi hasharotlarga, kemiruvchilarga qarshi ishlatiladigan kimyoviy modda nazarda tutilgan

2. Beshafqat kasal qizning husninigina emas, yoshlik g'ururini ham olib ketdi (S.Shamsiyeva "Shifokor"). Shafqat bu – insoniy fe'l-atvor bilan bog'liq tushuncha. Uni kasalga nisbatan inkor formada ishlatish insonga xos his-tuyg'u o'xshatishi asosida ma'no ko'chayotganini ko'rsatadi. Kasallikdagi "beshafqat"lik xarakterlari uning odam tanlamasligi, yosh-u qarini o'z iskanjasiga olishi, tushgan organizmida a'zolar salomatligiga zarar yetkazishi, hatto, halokatga olib kelishini nazarda tutadi.

3. Dard degan narsa anoyi bemorni topsa, tanasidan chiqmay o'tirib oladi. Shuning uchun ham og'rig'ining tayini yo'q bemorlarni "boy kasal" deyishadi ("Mushtum"). Bunda "boy kasal" pereirazasi orqali o'zi og'ir bo'lmasa-da, parvarish talab qilinadigan yoki shunday parvarish uchun bahona bo'lgan kasallik, shunday kasallikka uchragan bemor nazarda tutilgan.

Gap sifatida shakllangan tibbiy perifrazalar

1. Tana temperaturasining pasayishi organizmning tiriklik faoliyatini zaiflashtiradi, kasalliklarga beriluvchanligini oshiradi ("Anatomiya"). Ushbu gapda

"kasalliklarga beriluvchanlik" birikmasi ma'lum bir xastaliklarga moyillikni, "tiriklik faoliyati" birikmasi organizmning klinik va biologik jihatdan mavjudligi ma'nosida qo'llanganligini ko'ramiz.

2. Kampir inqillagancha joyiga borib o'tirdi, tizzalarining ko'zini uqalab, og'ir so'lish oldi (X.Sultonov "Onamning yurti"). 3. Uch haftadirki, Po'lat shahar kasalxonasida yotibdi. To'rt kungacha olov-otash bo'lib yondi, o'ziga kelmadi (Sh. Rashidov "Qudratli to'lqin"). Ushbu gapda olov-otash bo'lib yonmoq birikmasi kuchli isitma qilmoq, isitmasi chiqmoq ma'nosida qo'llangan. Bu perifraza orqali adib qahramon holatini kuchaytirib ko'rsatgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, o'zbek tilshunosligida tibbiy nutq perifrazalari atroflicha tadqiq qilinishi va mazkur masalani o'rganishga doir tadqiqotlar zarur. Chunki bunday tadqiqotlar nafaqat nutq lingvistikasi, tibbiyot deontologiyasi, xususan, tibbiyot xodimlari nutq madaniyatini rivojlantirish va tibbiy ta'lim mazmunini boyitishga xizmat qilishi hamda ta'limda o'quv materiali sifatida foydalanish imkonini berishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi. Perifrazalar narsa-hodisalarning belgi xususiyatlarini o'zida aks ettirish barobarida psixologik omil asosida ham vujudga keladi. Tasviriy ifodalar matnda takrorning oldini olish bilan birga muloqot vakillariga estetik zavq berishi shubhasiz. Aqliy qobiliyat, milliy ustunlik, tug'ish, kasallik, inson tana a'zolari, o'lim, tajovuzkor harakatlar, oilaviy munosabatlar, diniy tushunchalar bilan bilan bog'liq lisoniy tushunchalarning publitsistik matnlarda evfemistik perifrazalanishi muloqotda yuksak nutq madaniyatiga egalikni ko'rsatuvchi faktordir.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони/ www.xabar.uz
2. Лисовская Е.Т. Именные перифразы в современном английском языке и их текстовый статус: дисс...кандидата филол...наук. Минск, 1984. -198 стр. 3.Туницкая Е.Л. Перифразирование в лингвопрагматическом аспекте на материале французского дискурса: автореферат дисс... докт...филол. наук. Москва, 2010. -44 стр.
3. Сирилья М.А. Перифраз как экспрессивное средство языка газеты: семантико-прагматический аспект: автореф...кандидата филол...наук. Челябинск, 2007. -23 стр.
4. Абдулхамидова П.Ш. Лексика народной медицины шугнанского языка: автореф...кандидата филол...наук. Душанбе, 2006. -21 стр.
5. Ҳожиёв А. Лингвистик терминлар изоҳли луғати. - Тошкент, 1985. - Б. 267.
6. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. - Б. 80.
7. Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Ўқув қўлланма. - Тошкент, 2000. -Б. 42.
8. Шамсиддинов Ҳ. Перифраза хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1993. -№4. Б. 29-35.
9. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари: филол. фанлари д-ри ... дис. - Тошкент, 1999.-Б. 141-173.
10. Турниёзов Ш. Перифразалар деривацион хусусиятлари ҳақида айрим мулоҳазалар// Жур. Хорижий филология. Самарқанд. 2005. - №3. - В. 36-37.
11. Умиров И.Э. Ўзбек тил и парафразалари: филол. фанлари номзоди ... дисс. -Тошкент, 1996.
12. Айтбоев Д. Ўзбек тилидаги перифразларнинг мотивлашуви ва лексикографик талқини: филол.фан. номзоди .Автореферат. –Тошкент, 2007.
13. Abuzalova M., Gaybullaeva N. Medical Euphemisms' Ways of Formation and their Attitude towards Related Events\ International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. –Pag. 494-497. <https://www.ijrte.org/download/volume-8-issue-3s/>
14. Kobilova A.B. Features of the use of the periphrases of the Uzbek and English languages in journalistic texts. International journal of Psychological Rehabilitation, Vol.24, Issue 07, 2020. – Pag. 8162-8168. <https://www.psychosocial.com/article/PR270794/18979/>

Маҳшиё АЛИЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети кафедраси ўқитувчиси

E-mail: mahishka1995@mail.ru

Ирода СИДДИКОВА,

Национальный университет Узбекистана

Доктор филологических наук, профессор кафедры теории перевода и сравнительного языкознания

E-mail: ravsidd@mail.ru

MEDIA DISCOURSE ISSUES IN THE MODERN NATIONAL MEDIA FIELD

Abstract

Today, the media discourse, which is spoken by the wide public, the text of the media, that is to say the language and text of the media, that is presented and is being widely interpreted. This leads to the fact that the problem of classification of media discourse, one of the most actual issues of linguistic research, not only in Uzbek, but also in the world, is being discussed as a genre. If we look around, we can see that the modern media world is changing rapidly and in a variety of ways. Internet communication, online databases, social networks, as well as the platforms for creating audience feedback, Web-metrics have become not only new tools for media activities, but also factors of radical change.

Key words: discourse, mass media, text, speech, communication, linguistics, mass communication, media language, genre, style.

ПРОБЛЕМЫ МЕДИАДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОМ НАЦИОНАЛЬНОМ МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ

Аннотации

Сегодня медиадискурс, на котором распространена широкая общественность, – это текст медиа, то есть язык медиа, текст которого массово интерпретируется. Отсюда следует, что одной из самых актуальных проблем лингвистических исследований является проблема классификации медиа-дискурса как жанра не только в узбекском языке, но и в мире. Если мы посмотрим вокруг, то увидим, что мир современных средств массовой информации меняется быстро и по-разному. Интернет - общение, онлайн-базы данных, социальные сети, а также платформы для создания обратной связи с аудиторией, Web-метрики стали не только новыми инструментами медиа активности, но и факторами радикальных изменений.

Ключевые слова: дискурс, массмедиа, текст, речь, коммуникация, лингвистика, массовая коммуникация, язык СМИ, жанр, стиль.

ЗАМОНАВИЙ МИЛЛИЙ МЕДИА МАКОНДА МЕДИАДИСКУРС МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунда кенг жамоатчилик томонидан тилга олиниб келинаётган медиадискурс медиа-матн, яъни оммавий ахборот воситаларининг тили, матни ўртага ташланиб кенг қўламда талқин этилиб келинмоқда. Бу эса, нафақат ўзбек, балки жаҳондаги тилшунослик тадқиқотларининг долзарб масалаларидан бири - медиа-дискурснинг жанр сифатидаги таснифи муаммоси бўлиб кўриб чиқилишига туртки бўлмоқда. Агар-да атрофга назар ташласак, замонавий медиа дунёси тез ва турли хиллилик тарзида ўзгариб бормоқдалигига гувоҳ бўламиз. Интернет - мулоқот, онлайн-маълумот базалари, ижтимоий тармоқлар, шунингдек, томошабинларнинг фикр-мулоҳазаларини яратиш учун платформалар, Web -метрикалар оммавий ахборот воситаларининг фаолияти учун янги воситалар бўлибгина қолмай, балки радикал ўзгариш омилига айланди.

Калит сўзлар: дискурс, масс медиа, матн, нутқ, мулоқот, лингвистика, оммавий коммуникация, оммавий ахборот воситалари тили, жанр, услуб.

Кириш. Бугунги кунда кенг жамоатчилик томонидан тилга олиниб келинаётган медиадискурс медиа-матн, яъни оммавий ахборот воситаларининг тили, матни ўртага ташланиб кенг қўламда талқин этилиб келинмоқда. Бу эса, нафақат ўзбек, балки жаҳондаги тилшунослик тадқиқотларининг долзарб масалаларидан бири – медиа-дискурснинг жанр сифатидаги таснифи муаммоси бўлиб кўриб чиқилишига туртки бўлмоқда.

Журналистикани классик маънода – оммавий ахборот воситалари (ОАВ)нинг фаолияти сифатида ўзгаришидаги медиа-дискурс сифатидаги талқини барча даражаларда содир бўлади. Биринчидан, янги технологиялар таъсири остида ахборотни йиғиш ва қайта ишлашнинг асосий журналистик жараёни тубдан ўзгарди, хусусан, ижтимоий лингвистика, яъни

оммавий ахборот воситалари тили фаолиятимизда мужассамлашган десак адашмаган бўламиз. Нима учун деганда, инсоният томонидан тўпланган маълумотни таҳлил қилиш имкониятлар қўлами ҳеч қачон бундай катта бўлмаган ва ҳеч қачон манбалар билан мулоқот қилиш жуда оддий ва тез содир бўлмаган (ҳар қандай ахборотни оддийгина онлайн кидирув тугмасига босиш орқали мужассамлашмоқда). Лингвистика ва публицистикада матнлар таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган. Фақат битта, аммо жуда ёрқин мисол сифатида, оммавий ахборот воситаларининг тақдирида дискурс[1] агрегаторларининг катталашиб бораётган ролини келтирамиз. Ҳа, медиа матн мультимедиа бўлиб шаклланди – бир қанча одамлар турли хил матнларни истеъмол қилиш имконини берадиган платформасиз замонавий рақобат муҳитини ифода-

лади. Афсуски, сўнгги бир неча асрлардан кейин илк маротаба журналист касбига бўлган талабга нисбатан шубҳа туғилди (протодаврдан филология, фалсафа, риёзиёт сингари соҳалардан кўра олдинроқ пайдо бўлиб, ривожланиб келаётган бўлса ҳам), ному-тахассислар қалам усталари билан рақобатлашиш имконига эга бўлдилар. Истеъмолчилар итоаткороналик ва бир хил турмушдан воз кечиш, тажовузор, талабчан ва жуда хилма-хил бўлиб қолдилар. ОАВнинг анъанавий типологияси қулаб тушди ва у билан одатдагидек бозор тузилиши - барча оммавий ахборот воситалари истеъмолчилар учун драматик курашда тенг ҳуқуқли қарор қабул қилди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Аслини олганда, оммавий ахборот воситаларининг анъанавий равишда силлиқ ва башоратли ривожланиши спазматик - фақат битта технологик инновацияларни жорий этиш оммавий ахборот тизимининг кўринишини тубдан ўзгартириш мумкин тарзда алмаштирилди. Оммавий ахборот воситаларининг ривожланишини тасаввур қилиш учун классик тренд таҳлиллари - ноаниқлик даражаси жуда юқори ва мумкин бўлган сценарийлар мавжудлиги беҳуда бўлди. Бу ҳолат эса медиа дунёсида медиадискурс масалаларини чуқурроқ татқиқ этишга туртки бўлмоқда. Ҳўш, шундай экан, медиадискурс аслида нимани англатади? медиадискурсни бугунги замонавий тилшуносликда тутган ўрнини қандай талқин этиш мумкин?... Шу сингари кўплаб саволлар ўзбек тилшунослиги ва медиа оламида очиклигича қолмоқда.

Юқоридаги саволларга жавоб топишдан олдин дискурс масаласига ойдинлик киритсак мақсадга мувофиқ бўлар эди. Умуман олганда дискурс тушунчаси когнитив-дискурс парадигмасининг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади, бироқ бу ҳодисанинг ягона тушунчаси ҳали-ҳануз очиклигича қолмоқда. Бугунги кунда дискурсни тилшунослик билан бирга адабиётшунослик, социология, психология, мантиқ ва фалсафа, семиотикалар, ҳисоблаш лингвистикаси ва сунъий интеллект, илоҳиётшунослик ва оммавий коммуникация фанлари ҳам ўрганиб келмоқда. Қизиги, шу вақтга қадар тилшунослик нутқни қайси позициялардан ўрганиш керак деган саволга аниқ жавоб топмаган. Бу эса ушбу ҳодисага турли ёндошувларда қарашга туртки бўлди. Жумладан, оммавий ахборот воситалари тили, яъни масс медиа тилини лингвистик жиҳатдан тадқиқ қилиниши ёрқин мисол бўла олади. Зеро, турли илмий мактаблар нутқни турли хил талқин қиладилар.

Аслини олганда, турли хил ёндошувларда медиа-дискурсни ўрганиш учун бирлашиш катта аҳамиятга эга. Дискурсни худди шундай тушунчасини нутқни ҳақиқати деб тушунадиган М.Фуко ҳам яратган. Унинг нуқтаи назари бўйича, амалиётлар натижасида дунё нафақат ўзлаштирилади, “музокара қилинади”, балки ушбу музокара қоидалари, нутқ қоидаларининг натижасида тегишли ақлли тузилмалар шаклланади. Олим М.Фуконинг фикрига кўра, нутқ ҳам, жараён ҳам натижадир (бирон нарсани муҳокама қилишнинг белгиланган усуллари, қоидалари, мантиғи шаклида). Бундан ташқари сўзлашув турли хил дискурс амалиётларда амалга оширилган ҳақиқатни кўриш ва баюртга қилишнинг ўзига хос усули [2].

XXI асрда оммавий коммуникациялар мафкуравий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий

тизимнинг фаол элементи бўлиб қолмоқда. Замонавий дунёда оммавий ва оммавий ахборот воситаларидан сиёсий ва ижтимоий, иқтисодий, диний, маданий режаларнинг муайян мақсадларига эришиш учун аҳолини ишонтиришда тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Баъзи жамиятларда тарғибот устун бўлиб, оммавий онгга кучли ғоявий ва психологик таъсир кўрсатмоқда. Сўнгги ўн йилликларда дунёда оммавий ва сиёсий фаолиятнинг кучайиши ва глобал ахборотлаштириш туфайли оммавий ахборот воситалари тили психоллингвистика, когнитив лингвистика, текстоллингвистика ва дискурс таҳлилини яқиндан ўрганиш объектига айланди.

Ф. де Соссюр, Шарл Балли, Алберт Сеше, Остоф, Бругман сингари кўплаб олимларнинг нутқ масалалари тўғрисидаги кўплаб тадқиқотлари асосида П.Серио, Г.А.Орлов, Эмил Бенвенист, В.Г.Борботко, М.Мукаррамов, Н.Азимова, Р.Нуриддинова, Н. Д. Арутюнова, М. Р. Зелтухина, А. А. Романов, Н. К. Рябтсева, Ю. А. Сорокин, В. И. Шахновский, Э. И. Шеигал сингари кўплаб ўзбек ва хориж олимлари орқали биз медиа-дискурс ва дискурс масалаларини изчил лингвистика ва медианинг оғзаки ёки оғзаки бўлмаган, оғзаки ёки ёзма шакли деб таърифлаймиз. Умуман олганда медиадискурс оммавий ахборот воситалари томонидан ифодаланган, ижтимоий-маданий ўзаро алоқада иштирок этадиган ва коммуникаторларнинг онг механизмини акс эттирувчи ҳаракатни ифодаловчи оммавий ахборот воситалари томонидан ифодаланган прагматик, ижтимоий-маданий, психологик ва бошқа омилар билан бирлаштирилган матн. Кўламининг тузилиши сифатида медиа-дискурс марказга эга бўлиб, у ерда прототипик жанрлар жойлашган: улар турли хил нутқ турларининг туташган жойида жойлашганлиги сабабли гетероген (ранг баранг) табиати билан ажралиб турадиган маргинал, яъни турли кўринишдаги жанрлардан ташкил топган табиатга эга [3].

Тадқиқот методологияси. Медиа макон, оммавий маданият, медиа маданият, оммавий коммуникация, медиа-алоқа, оммавий ахборот воситаларининг тили, оммавий ахборот нутқи, оммавий ахборот воситаларининг нутқи ёки оммавий ахборот воситалари ва бошқалар инсон фаолиятининг турли соҳаларида синоним сифатида ишлатилади. Ижтимоий жараёнлар ўзларининг коммуникатив маконини вужудга келтиради, унинг ичида турли жабҳаларда матнни ўз ичига олган оммавий нутқлар ижтимоий жараёнда амалга оширилади. Таъкидлашларича, коммуникатив макон бирламчи ва иккиламчи коммуникатив жараёнлар билан тузилган. Бирламчи жараёнлар маълумот беради, иккиламчи жараёнлар эса маълумотларни муҳокама қилади ва қайта ишлаб тарқатади [4]. Масалан, бу жараёнда респондент (шахс ёки ташкилот) – ахборот берувчи ҳисобланса, мухбир, мухаррир, блогер, бошловчи ва бошқалар эса ахборотни тарқатувчилар саналади. Бирламчи алоқа жараёнининг муваффақияти унинг иккинчи даражали жараёнларда давом этишига боғлиқ. Оммавий ахборот воситалари нафақат маданиятни ташувчи, балки ушбу маданият объектлари - китоблар, мусикий асарлар, магнит ёзувлар, радио ва телевизион дастурлар, аудио ва видео кассеталар, филмлар ва видеофилмлар, компакт-дисклар, ўйинлар, компьютер ёрдамида одамларнинг онги ва кайфиятини бошқариш воситасига айланади.

Шубҳасиз, мазкур жараёнда сунъий йўлдош алоқаси ва Интернетнинг ўрнини эсдан чиқариб бўлмайди.

Тил ва маданиятда мавжуд бўлган оммавий ахборот воситаларининг доимийлиги лингвомаданий вақт ва макон миллий ва халқаро чегараларни аниқлашга имкон беради. Тўсиқлар орасидаги чегара ушбу чегаранинг иккала томонида жойлашган жумлалар, фразалараро бирликлар, матнлар орасидаги семантик ва расмий алоқалар минимал бўлган жойда ўрнатилади. Медиа-дискурс чегараларининг шаффофлиги турли хил нутқ турларининг турли жанрлар хусусиятларининг бир-бирига мос келишини белгилайди.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, рус олимаси М.Желтухина медиа-дискурсни тузилишининг схематик кесимини яратиш учун В.И.Карасикка биноан нутқни типологик даражадаги ташкил этиш моделидан фойдаланган [5]. Унга асосан, нутқ тури – нутқнинг формати – жанр меъёрида медиа-дискурс иерархик равишда ташкил этилган кўп босқичли матнлар мажмуаси шаклини олади, бунда матнлар унчалик таркибий бўлмаган мазмунли катта ҳажмдаги матнга (матбуот матнлари, радио, телевидение, Интернет) киритилган. Ушбу турларни танлаш медиа-дискурс томонидан амалга ошириладиган умумий ижтимоий вазифани аниқлаштиришга асосланган бўлиб, унинг ўзгариши коммуникатив-прагматик омилларнинг таъсир доирасини торайтиради, уларнинг умумийлигига таҳлил қилинадиган нутқ тизими асосланади. Белгиланган ўзгаришлар натижасида медиа-дискурс навлари умумий тизимли хусусиятларни сақлаб қолади, шунингдек, нутқ турларининг ўзига хос ўзгармас матн яратиш хусусиятларини очиб беради.

Таҳлил ва натижалар. Умуман олганда, медиадискурс турли хил жанрдаги матнларни ўз ичига олган жуда кучли ва ривожланган жанр тизимига эгалиги туфайли олимлар уни нутқ таъсирини бир қатор хусусий микроинтентация, яъни оғзаки нутқни боғловчи мақсадни этказиш глобал коммуникатив мақсад (intention)нинг табақаланиши билан боғлиқлигига тўхталиб ўтган [6]. Матнда мужассам бўлган медиа тили жанрларининг расмий-таркибий ва мазмун-семантик ҳажмини белгиладиган асосий матн яратувчи омил сифатида доминант коммуникатив intention нутқ, яъни матн медиа алоқасининг функционал йўналишини белгилайди. Таъсир функцияси қўшимча иккинчи функциялар орқали аниқланади. Бундай хусусиятларнинг сони ва диапозони ҳар бир жанрда фарқ қилади [7]. Барчамизга маълумки, ҳар бир алоҳида олинган жанрнинг шакли ва мазмунини тартибга солиш даражаси унинг функционал ўзгарувчанлигига бевосита боғлиқлигини очиб беради. Медиада бир-биридан ажралиб турадиган учта жанр гуруҳи мавжуд: ахборот, таҳлилий, бадий ёки публицистикалар. Улар ўз навбатида қайд, маъруза, репортаж ва шу сингари жанрлар билан равшанлаштирилган. Турларнинг алоҳида гуруҳи эълон, реклама, таҳририятга ёзилган хатлар матнларидан иборат. Оммавий ахборот воситаларининг нутқи жанрларни фарқлаш, шунингдек, ахборот узатиш канали ахборот агентликлари, матбуот, радио, телевидение, Интернет билан боғлиқ. Ўзтиборлиси ушбу, турлар ўзига хос стилистик ва услубий жиҳатдан ёндашиладиган матнни таълаб этади. Бу эса, албатта,

медиадискурс масалаларига янада эътибор қаратишни тақозо этади.

Изданишлар шуни кўрсатмоқдаки, медиадискурсда полемика, яъни мунозара, баҳс, масала таллаш сингари элементининг мавжудлиги матнларнинг тузиш хусусиятларини билиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга. Масалан, “Ishonch” ва “Ishonch-Доверие” газетасида ““Хотинкули” ким?” мавзусида чоп этилган мақола муаллифи томонидан қаламга олинган масала жамиятдаги иллатларни бир қараганда баҳсли, бир қараганда эса мунозарали тарзда ёзилганлиги уни семантик жиҳатдан тўлақонли полемика билан ёғрилганлигига мисол бўла олади.

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, бугунги кунда давлат ҳамда хусусий ОАВларда тижорийлашган материаллар сони ортиб бормоқда. Бироқ шулар орасидаги аксарият рекламалар асосан таҳлилий, ахборий жанрли матнлар ортига яширинганлиги билан уларни оддий ўқувчи фарқлай олмайди. Аслини олганда, реклама нутқи деярли тўлиқ медиа оламига киритилган. Тарғибот жанрларидаги плакатлар, ҳисоботлар, жамоатчилик арбоблари ва ташкилотларнинг обрўси ва уларни фаолиятига нисбатан позитив ёки позитив бўлмаган хатти-ҳаракатларни келтириб чиқариш орқали ҳаракатга туртки яратиб, (ҳаридорни сотиб олишга бўлган эҳтиёжни шакллантиришда) уни қабул қилиб олувчига таъсир қилади. Ўз навбатида, чиқишлар, оммавий ахборот воситаларида мунозаралар ва ташвиқот (мурожаатлар, варақалар, баннерлар, митингларда чиқиш)нинг ўрнини ҳам келтириб ўтиш керак. Шу билан бирга, оммавий ахборот воситалари тарғиботи, тортишувлар орқали ишлайдиган, фактлар билан ишлайдиган, оқилона ишонтириш, педагогик нутқ билан, ҳиссий таклифга асосланган агитация эса реклама нутқи билан ўзаро боғлиқдир. Масалан, давлат телеканали “Тошкент” каналида ҳар куни соат 19:00 (2020 йил ноябрь, декабрь ойлари)да эфирга узатиладиган “Телемаркет” тижорий теледастуридаги “Ламиналайф” дори воситасини реклама қилиш усули бунга ёрқин мисол бўла олади. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки ушбу кўринишдаги рекламалар ОАВнинг ҳар қандай турида кўплаб кўринишларда учрамоқда.

Бундан ташқари, М.Р.Желтухина медиа-дискурс таклифлар асосида функционал равишда диний, реклама, сиёсий нутқларга ёндашади, яъни мажбурий ҳаракатлар ва ҳолатлар ортида намоён бўлишини келтириб ўтган. Қатим даврлардан бери одамларни огини бошқаришда, ўзига қаратишда дин энг самарали восита сифатида қўлланилиб келинмоқда. Энг қизиғи, бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Хатто диний маъруза нутқида тарғибот лаҳзасининг аҳамияти қайд этилган. Оммавий ахборот воситалари, дин ва сиёсат онгни мифологиялашга, сўзлар сеҳрига ишонишга, манипуляция усулларидан фойдаланишга, мулоқот маросими (ваъдалар, ваъзлар, шиорлар ва бошқа жанрлари) асосланган. Қузатувларда шу аён бўлдики, бугунги кунда асосан ўзбек журналистлари томонидан ўртага ташланган мавзуларнинг аксарият матнида маълум бир дин уломосининг гапларини келтириш трендга айланмоқда. Хусусан, “Toshkent” каналида “Гап Чикди”, “Sevimli” каналида “Маҳаллада дув-дув гап”, “Mening yurtimda 5 (MY5)” каналида “Амирхон Умаровнинг ток шоуси” сингари телекўрсатувлари мисол бўла олади. Бу эса

медиадискурсининг ўрганиш объектида диний нутқ масалалари ҳам ётганлигидан далолат бермоқда.

Кундалик ва доимий равишда оммавий ахборот воситаларининг кесишиши суҳбат мавзусига қараб бошқа нутқ турлари: сиёсий, реклама, диний, спорт ўйинлари, тиббий ва бошқалар билан ўзаро бирлашганда содир бўлади.[8] Кундалик нутқнинг асосий вазифаси инфор­мацион эмас, балки фатик, яъни алоқа учун мулоқотдир. Шу билан бирга, ҳиссий, бадий ва интеллектуал мулоқот кундалик ёки фойдаланилмаган, яроксиз нутқнинг навлари ҳисобланади. Масалан, биз одатдаги сўзлашув жараёнида функция, типология, генеология, морфология сингари илмий терминлардан деярли фойдаланмаймиз. Бироқ, оммавий ахборот воситаларига киритилган кундалик нутқ ғоялар ва фикрларни такрорлаш, сўнгра уларни шакллантириш ва қарорлар ва ҳаракатларни қабул қилиш орқали омма орасида ҳаётийлигига туртки бўлади. И.Шейгал таъкидлаганидек, сиёсий ва бошқа вазиятларни муҳокама қилиш, айниқса, оммавий ахборот воситаларида мулоқотнинг асосий мақсади бўлганида, фатик алоқа инфор­мацион мулоқотга айланади, деган фикрга қўшилмаслик мумкин эмас. Бадий нутқ медиа-нутқ билан хотиралар, ҳужжатли наср, киноя шеърят, рисола, баъзи фольклор жанрларида латифалар ва бошқалар, тасвирий ва ижро санъатининг ижодий матнлари – плакат, карикатура, телевизион пародия, кинофилм каби адабий жанрларда кесишади. Оммавий ахборот воситаларида бадий нутқ стереотипларни тасдиқлаш ёки йўқ қилиш, ижтимоий-сиёсий афсоналарни яратиш ёки очиб бериш, ўтмишни ҳозирги кунга проекцияси, яъни талкин этиш билан танқидий тушуниш ва талкин қилиш, дунёнинг маълум

бир кадрят расмини шакллантириш мақсадида ижтимоий буюртма билан тавсифланади.

Медиадискурс характеридаги сиёсат, спорт ўйинлари матнларида биринчи бўлиб хабар қилиш, биринчи бўлиб маррага этиб келиш, сайловларда ғалаба қозонишдаги мусобақа, рақобат, биринчи бўлиш ҳуқуқи учун кураш сингари кўринишлар метафорик акс этган. Оммавий ахборот воситалари ахборот урушлари, ҳарбий доктриналар, ҳарбий-сиёсий келишув, ултиматум, санкция, тинчлик музокаралари, тарғибот ва ташвиқот каби жанрлардаги ҳарбий ва сиёсий нутқларнинг кесишишига ёрдам беради. Дискурс турлари ўртасидаги жанр корреляциясидан (тушунча ва нарсалар уртасидаги узаро боғлиқлик) ташқари, медиа-дискурсда жанрларнинг ўзаро боғлиқлиги ва интерпенетрацияси ҳам қайд этилган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қиладиган бўлсак, медиа-дискурс чегараларини белгилаш бўйича юқоридаги ёндашувга асосланиб, оммавий ахборот воситаларидаги ҳар қандай материал медиа-дискурс соҳаси ёки маконига тегишли бўлиши керак. Турли хил нутқ турлари ва оммавий ахборот воситаларининг сўзлашувлари ушбу сифат турларини янги сифат ва хусусиятларга эга бўлиш орқали медиа тилининг призмаси (таъсири) орқали рад этишдан иборат. Шу сабабли, биз медиа-магнат бўлган дискурсининг мавжудлиги ҳақида гаплашишимиз мумкин. Оммавий ахборот воситаларида медиа тили турли хил жанрдаги сўзлашувларнинг тузилиши ва чегараларини таҳлил қилиш бўйича ёндашув унинг бошқа институционал (сиёсий, реклама, илмий, педагогик, ҳуқуқий, диний, спорт ва ўйинлар, ҳарбий нутқлар) ва институционал бўлмаган нутқ (бадий ва маиший суҳбатлар) билан кесишиш соҳаларини аниқлашга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. uz.info-4all.ru/diskurs
2. Фуко, М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 30 с.
3. Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность массмедиа­льного дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ: монография. – М.: Ин-т языкознания РАН; Волгоград: Изд-во ВФ МУПК, 2003. –Б.656.
4. Желтухина М.Р. Медиадискурс: монография. – М.: Ин-т языкознания РАН; Волгоград: Изд-во Энциклопедия “Дискусология”, 2016. – Б.293.
5. Желтухина М.Р. Медиадискурс: монография. – М.: Ин-т языкознания РАН; Волгоград: Изд-во Энциклопедия “Дискусология”, 2016. –Б.293.
6. Карасик В.И. Языковой круг. Личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2004. – 390 с.
7. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса. – Волгоград: Перемена, 2000. – 368 с.
8. Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса. – Волгоград: Перемена, 2000. – 368 с.

Дилдора АЛИҚУЛОВА,
Қариш давлат университети,
Француз тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси
e-mail: alikulovadildora92@gmail.com

ҚарДУ профессори, ф.ф.д. Х.Жабборов тақризи асосида

ФРАНЦУЗ КЛАССИЦИЗМ АДАБИЁТИ ВА ПРЕЦИОЗ РОМАН ЖАНРИ

Аннотация

Мақолада француз классицизм адабиётига таъриф берилган, классицизмнинг тараққиёт тамойилларига, асосий ғоявий омилларига тўхталиб ўтилган. Бу адабий оқимнинг йирик намояндалари ва уларнинг ижоди қисқа шарҳларда таъкидланган. Шунингдек, бу даврда энг кўзга кўринган прециоз адабиёти хусусида фикрлар баён этилган.

Калит сўзлар: француз адабиёти, классицизм, Уйғониш даври, аристократия, прециоз адабиёти, роман жанри.

ФРАНСУЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КЛАССИЦИЗМА И ЖАНР ПРЕЦИОЗНОГО РОМАНА

Аннотация

В статье описывается литература французского классицизма, принципы развития классицизма, основные мировоззренческие факторы. В коротких комментариях упоминаются великие деятели этого литературного движения и их произведения.

Ключевые слова: французская литература, классицизм, Возрождение, аристократия, прециозная литература, жанр романа.

LITERATURE OF FRENCH CLASSICISM AND THE GENRE OF PRECISE NOVEL

Annotation

The article describes the literature of French classicism, the principles of development of classicism, the main conceptional factors. The short commentaries mention the great figures of this literary movement and their works.

Key words: French literature, classicism, Renaissance, aristocracy, precise literature, novel genre.

Кириш. XVII аср бошида француз адабиёти янги даврга қадам босди, бу даврнинг ўзига хос хусусияти – тадрижий ривожланиб келаётган янги услуб – классицизм (XVII-XVIII аср бошларидаги адабиёт ва санъатда: антиқ давр, юнон ва латин адабиёти ва санъати намуналарига тақлид қилувчи адабий оқим)нинг вужудга келишидир.

Классицизм, XVII аср – XIX аср бошида Европа санъати ва адабиётида ҳукмронлик қилган услуб ва йўналишлардан бири бўлиб, антиқ дунё меросини худди ҳамма нарсани ўлчайдиган меёр ва идеал тимсолидек қабул қилди. Аслида, классицизм XVII асрда Францияда тўлиқ шаклланиб етилди, XVIII асрга келиб эса маърифатпарварлик даври, Уйғониш даври, Ренессанс даври билан чамбарчас боғланиб кетди. Рационализм фалсафаси ғояларига, бутун дунё объектив ақл-идрок қонуниятларига асосланганлиги ҳақида илмий тушунчаларга, ғўзал ва кўркем табиат ҳақидаги тасаввурларга таяниб, классицизм ғоят улкан ижтимоий мазмундорлик ва маънодорликни, қахрамонона ва юксак маънавий-ахлоқий идеалларни ифодалашга, изчил мантикий, соф ёрқин ва ҳамоҳанг уйғунли образларни мустаҳкам ҳамжиҳатлилигига интилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. XVII аср Франция давлатини ягона бир марказга бирлаштириш даври бўлди. Тарихчилар (Мокулский С.С., Обломиевский Д.Д.) ва адабий жамоатчилик (Андреева Л.Г., Козлова Н.П., Косиков Г.К.)нинг таъкидлашича, Европанинг илгор мамлакатларида абсолютизм, яъни чекланмаган монархия, олий ҳокимият қиролнинг

қўлида бўлган давлат тузуми маданиялаштиришнинг маркази, миллий бирликка асос солувчи манба сифатида намоён бўлди. Бу жиҳатдан у тарихан тараққий характерга эга [1,2,3].

Рус профессори Т.В.Илина фикрига кўра, Классицизм “Франция давлати ва француз миллатининг ижтимоий юксалиши чўққисида” пайдо бўлган [4]. XVII аср – француз миллий маданиятида ёрқин даврдир. Мухташам ва чиройли архитектура ансамбллари барпо этилди (Версаль), рангасвир санъати қарор топди (Пуссен, Лоррен), француз театрига асос солинди (Корнель, Расин, Мольер), француз адабиётининг ёрқин намуналари яратилди (Лафонтен, Лафайет) ва ҳоказо.

Антиқ дунё санъатига сажда қилиш ва унга тақлид қилишни бадий ижодиётнинг ягона тўғри йўл деб эътироф этган француз адабиёти Ренессанс даврига хос бўлган инсонпарварлик адабиёти билан кўп ришталар орқали чамбарчас боғланган. Бироқ, бир вақтнинг ўзида француз адабиёти Уйғониш даври адабиёти тамойилларини рад қилган ҳолда, унинг ғоявий ва бадий йўналишларини, дунёқарашларини ва максадларини тубдан ўзгартириш мақсадида қайта кўриб чиқиб, адабий фаолиятнинг сифат жиҳатдан янги вазибалар ва усулларни жаҳон адабиёти пешсаҳнасида олиб чиқди. Шунинг учун XVII аср француз классицизми фақат француз Ренессанс даври адабиётининг мантикий давоми бўлибгина қолмасдан, балки унинг ўзига хос антирезаси бўлиб чиқди: у абсолютизмга, яъни чекланмаган монархия тузумига асосланган давлат маданиятига тааллуқли бўлган

адабиёт ўз тараққиёти йўлида янги босқичга ўтганлигидан дарак берди.

Демак, классицизмнинг адабий таълимоти ва назарияси ақл-идроққа таянган тафаккурни ифода этишнинг икки шаклида намоён бўлди; биринчи тезис идеализмга асосланиб, воқеликни изчил ва мантикий мавҳумлаштирилишини таъминлайди, бутун борлиқни ҳиссий мазмунга бой, жўшқин ҳис-туйғуга тўла материалга қарама-қарши турган азалий ва абадий, ўзгармайдиган ва бенуқсон шаклларда ифода қилишга интилади. Ушбу тамойилга мос равишда классицизм поэтикаси ҳиссий мазмунга бой, жўшқин ҳис-туйғуга тўла воқеликни тасвирлаш чоғида индивидуал ўзига хос хусусиятлардан четга чиқишга, предметларнинг тур билдирувчи белгиларини эмас, балки фақат жинс билдирувчи белгиларини акс эттиришга ва ниҳоят, ҳиссиётлилик ҳисобига мантикий тарафни илгари суришга даъват қилди. Иккинчи тезис классицизм тарафдорларининг ижодий услубига айрим материализм ғояларини олиб кирди, реализмб аломатларини бахш этди. Классицизм намояндалари воқеликни мавҳумлаштирган бўлсаларда, ҳар ҳолда ўз даври реал ҳаётининг ўзига хос бўлган объектив қонуниятларини билиб олишга ва акс эттиришга интилганлар. Бироқ уларнинг реал воқеликка нисбатан қизиқишлари кўпинча инсон ички ҳаёти билан чекланган, одатда эътиборсиз қолдирилган моддий дунёга фарқли равишда инсонга хос бўлган ҳис-туйғу, завқ-шавқ ва эҳтирослар олами билан қаноатланган. Инсон психикаси, яъни инсон онгида объектив воқеаларнинг акс эттирилишидан ҳосил бўлган рухий кечинмалар мажмуи таҳлили соҳасида, инсоний характерлар ва ҳис-туйғулар ўрганиш соҳасида классицизм тарафдорлари адабиётга анча янги нарсалар олиб кирдилар, умуман олганда улар бадий адабиётга реализм руҳидаги йирик ютуқларни олиб кирдилар. Аниқроқ қилиб айтганда, фақатгина моддий ҳаёт шарт-шароитлари, кундалик турмуш, турли нарсалар ва ҳар хил одамларнинг ташқи кўриниши ва қиёфасини намоён қилиш билан чегараланган реализмни бир томонлама, соддалаштирилган ҳолда тушунишни бартараф этишда айнан классицизм кўмаклашди.

Тадқиқот методологияси. Формал мантик қонунлари айрим бадий асарлар ва ҳаттоки бутун бошли адабий жанрлар тузилишнинг тамойилларида тўла ҳокимлик ўрнатдилар. Бадий ижодиёт соҳасида ушбу қонунларни татбиқ қилиш, уларни қўллаш “ақл-идроқ” қонунлари сифатида барча ёзувчилар учун шакл-шубҳасиз мажбурий ҳисобланган машҳур “қоида”лар (les règles)га путур етказди. Мазкур “қоида”лар орасида драматик асарларда (Корнел ва Расин) алоҳида муҳим ўринни уч бирлик қоидаси (замон, макон ва ҳаракат) эгаллади, шунингдек эстетик категориялар (кўркемчилик ва қулгили, юқори ва паст)нинг кескин фарқлаб ажратиш тамойили жанрлар ҳақидаги классицизм таълимотига асос қилиб олинди.

Француз классицизми шаклланиш жараёнида Париж аристократиянинг адабий гуруҳлари фаолияти муҳим рол ўйнади, уларда буржуа зиёлилари йирик намояндаларининг фаол қатнашганлиги алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу гуруҳлар ўз таркиби, шунингдек адабий машғулотлари ва қизиқишларининг йўналишлари бўйича турли-туман ва хилма-хил эди. Шунга қарамадан, уларнинг ҳаммаси тил ва адабиёт муаммоларига жиддий қизиқиш билдирибгина қолмай,

балки адабий ҳаётга таъсир ўтказишга ҳаракат қилишар эди. Париж аристократиянинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, қолаверса, фалсафий, бадий-эстетик қарашлари қай даражада миллий адабиётнинг ривожланиш йўллари белгилаб бериши хусусида масала, бошқача қилиб айтганда, қай даражада аристократик дид адабий асарлар бадий кадр-кимматининг етакчи ва ҳамма учун мажбурий бўлган мезони сифатида тан олиниши мумкинлиги ҳақида масала қизғин баҳс-мунозараларни тугдирарди.

Мазкур долзарб муаммо ҳал этилишидан Франция монархиясининг адабиёт соҳасида олиб бораётган сиёсатининг йўналиши, бинобарин, адабиётнинг реал, шу кунги мазмун-моҳияти, мақсади, француз ҷамиятнинг кенг доиралари қизиқишларига, интилишларига у ёки бу даражада мос бўлиши тўғридан-тўғри боғлиқ эди.

Париждаги биринчи бўлиб пайдо бўлган адабиёт салони мазкур масалани аристократик эстетикани қарор топтириш мақсадида ҳал этишга ҳаракат қилди. Бу салон унинг асосчиси Катерина де Вивон (Catherine de Vivonne), маркиза Рамбуле (Marquise Rambouillet) шарафига аталган машҳур Рамбуле отели (Hôtel de Rambouillet) эди.

Маркиза Рамбуле француз аристократлар ҷамиятини беадаб, қўпол ва маданиятсиз деб топиб, Париждаги уйини яхши тарбия кўрган, билимли ва ақлли ўтқир зиёли одамларнинг йиғилиш жойига айлантиришга қарор қилди. Санъат ва адабиёт мавзуларда суҳбат қуриш учун қулай бўлган қатор шинам меҳмонхоналар маркиза Рамбуле уйида бошқа зодагонлар ҳашаматли саройлардаги кенг заллар ўрнини босди, айниқса кўплаб машҳур инсонларнинг севимли жойига айланган Мовий салон (Salon bleu) меҳмонхонаси машҳур бўлиб кетди. 1624-1648 йиллар адабиёт салонининг гуллаб яшнаган даври ҳисобланади, уй эгаси маркиза Рамбуле ўз даврининг таниқли файласуф ва адибларни, маърифатпарвар олимларни кутиб оларди. Турли даврларда салонда Малерб, Ракан, Конрад, Бальзак, Шаплен, Ларошфуко, мадам де Севинье, мадам де Лафает, мадам де Скюдери, Корнел ва бошқа кўплаб машҳур инсонлар қадам ранжида қилган. Тез орада мадам де Рамбуле адабиёт салонига тақлидчилар кўпайиб кетди; Парижнинг ўзида ва чекка жойларда “Салон блеу”га ўхшаган салонлар очилди; кўп ўтмай уларда тилга ва адабиётга ортиқча сертакаллуфлик, хушомадгўйлик, кўнгилга тегувчи ғайритабиий услуб (“préciosité”)лар устун кела бошлади; айнан ушбу услубларни Мольер ўзининг “Précieuses ridicules”да кескин танқид остига олганди. Мадам де Рамбуле салони аҳамиятини баҳолашда адабиётшунослар қарашлари ҳар хил бўлиб чиқди: баъзи бирлари француз маданияти тарихида унга қатта жой ажратишади, айримлари эса Мадам де Рамбуле салонини Молер танқид қилган “précieuses” йиғилишларга тенглаштиради. Ҳар ҳолда “Салон блеу” зиддиятли урф-одатлар, ғайритабиий расм-русум, қолаверса одоб-ахлоқ қоидаларини бироз юмшатишга, кескин вазиятни пасайтиришга, душманларча муносабатда бўлган доиралар намояндалари: шоир ва ёзувчиларни олимлар билан бир-бирига яқинлаштиришга, ижодкорларни бирлаштиришга, нафис сўз санъатиға нисбатан дидни шакллантиришга, француз тилини тозалашга, ва нияҳоят аёлнинг ҷамиятдаги ўрнини, аҳамиятини кўтаришга ўз ҳиссасини қўшганлигини эътироф этмай иложи йўқ [5].

Таҳлил ва натижалар. “Hôtel de Rambouillet” пайдо бўлишиданок унинг серҳашам хоналарида инсоний ҳис-туйғулар бўлмиш дўстлик, севги-муҳаббат, нафсоният, иззатталаблик, шуҳратпарастлик, истеъдодлилик ва қобилятсизлик, мувафаккиятга эришиш, олижаноблик ва пасткашлик, диёнат ва бетавфиқлик, виждон ва риёкорлик хусусида узундан-узоқ суҳбатлар, қизгин баҳс-мунозаралар, фикр алмашинувлар кечарди. Бир вақтнинг ўзида тил муаммолари ҳам кўтариларди, янги назмий ва насрий асарлар танқидий муҳокама қилинарди, салонга ташриф буюрганлар ўртасида шеърый беллашувлар ўтказиларди. Салонга ташриф буюрганлар орасида, адабиёт масалаларига катта қизиқиш билдирган зодагонлар билан бир қаторда, таниқли ва ҳали танилиб улгурмаган адабиётшунослар ҳар доим қатнашарди. Улар қаторида Малерб, Гез де Балзак, Вуатюр, Шаплен, Корнел, шунингдек мадам де Севине ва мадам де Лафаетлар бўлганлиги диққатга сазовор. Салон ва ундаги ижодий муҳит “прециоз” номини олди (précieux – “бебаҳо, қимматли”, кенг маънода – “нафис, бежамдор” сўздан олинган). “Прециозлик” тушунчаси аристократизм руҳидаги эстетикани қамраб оларди, унинг негизида зодагонларнинг ўз мавқеининг имтиёзличилигини сақлаб қолиш, ўзларининг эстетик эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилишлари ётибди.

Прециоз аристократиянинг ушбу “интилиш”лари адабий тил муаммоларни ўзига хос тарзда ҳал этиш йўлларини белгилаб берарди. Прециозликнинг ашаддий тарафдори бўлган ёзувчи Франсуа Сомет ўзининг “Le Grand Dictionnaire des Précieuses” номли луғатида шундай ёзган: “Прециоз ликка жонини фидо этган мадам ёки мадемуазел авом тилидан фарқли ўлароқ нафис тилда сўзлашиши лозим. Шу мақсадда улар эски тилни йўқ қилиб ташлашга ва фақат уларгагина хос бўлган мутлақ янги тилни яратишга бор кучларини сарфлашади” [6]. Бундай мақсадда қаратилганлик, тушунарсиз, ортикча баландпарвоз ва тамтарокли тилни яратишга йўналганлик мазкур муаммога нисбатан Малерб ва бошқа классицизм тарафдорларининг дунёқарашларига тўғридан-тўғри зид келарди, негаки унга демократия ва инсонпарварлик ғояларига қарши қаратилган руҳ хос эди.

Прециоз аристократиянинг тил масаласида оддий халқдан узоқлашишга, бор алоқани узишга бўлган интилишлари тил бойлиги, унинг кўлами, ривожланиш йўллари кенгайишига олиб келмасди. Прециоз салонлар Малерб томонидан тил соҳасида амалга оширган ислохотлар натижасида сезиларли даражада қисқарган амалдаги луғавий материал билан қаноатланишга, иложсиз ундан фойдаланишга мажбур эди, аммо истеъмолдаги тилни янгича, бошқа тахлитда ўзгартиришарди, воқифларгагина тушунарли бўлган ўзгача, турфа сўз бирикмалар ва иборалар, мажозий маъно ва баландпарвоз гапларни яратишар эдилар. Айниқса прециоз тилга муайян предметни тасвирлаб берувчи эмас, балки уни шифрлаб қўювчи перифраза хос эди. Шу каби перифразаларнинг ёрқин намуналарини Молер ўзининг “Ишвали нозанин аёллар” (*Les précieuses ridicules*, 1659) комедиясида келтирган эди: “нозанинлар маслаҳаттўйи” (кўзгу), “суҳбат қуриш учун қулай жиҳоз” (юмшоқ курси), “қалб тори” (товушлари рақсга тушиш истагини уйғотувчи скрипка) ва ҳоказо. Прециоз руҳдаги

перифразалар тилнинг ифодалилиги ва маънодорлигини асло кучайтирмасди. Аксинча, улар муайян тасаввур ва тушунча, воқеа ва ҳодиса, нарс ва предметларнинг шакллари, ички ва ташқи кўринишларини, моддий қиёфасини бузиб, ноаниқ, тушунарсиз ҳолатга келтирарди. Улар икки маъноли, қочиримли, дудмол ёхуд кўп маъноли иборалар негизида қурилган бўлиб, ўзига хос топишмоқ, жумбоқ ҳолда намоён бўлишарди; уларнинг ҳақиқий маъноси эса фақат тағмаъно ёки муайян ибора ишлатилиши мақсадга мувофиқ шароит билан аниқланар эди. Тилнинг объектив, аниқ билим орттириш учун хизмат қилувчи аҳамияти пасайтириларди, биринчи ўринга сўзловчининг субъектив фикри чиқарди, нутқ тамтарокли, баландпарвоз ва ясама, сунъий характерга эга бўлиб янграр эди. Прециоз тилнинг ўзига хос хусусиятлари поэзиянинг мазмун-моҳияти ва вазифаларини тушуниш билан чамбарчас боғлиқ эди. Прециоз лик тарафдорлари учун шеърят кам сонли нозик ақл, дид-фаросат эгаларининг қисматидек янграр эди. Улар учун шеърят – бу тўқима, сўз ўйини, вақтихушлик эди, унда мазмунга кўра шакл кўпроқ аҳамиятга эга эди. Шоир бардош билан енгиб ўтган машаққатлар даражаси прециоз шеърятни эстетик ва бадиий бойлигининг мезони эди. Бир мунча вақт Парижда яшаган ва француз прециоз тарафдорларининг “буюк шоири” бўлган италиялик Джамбаттиста Марино (1569-1625) нинг: “E del poet ail fin la maraviglia” хитоби бу фикрнинг далилидир. Ушбу шоирнинг шеърлари – бир-бирига қадалган, битмас-туганмас турли-туман ва хилма-хил метафора, муқояса, муболага, парафраза, тақлид, тажнис ва ҳоказоларнинг тўплами эди. У француз шоирларни энг содда фикрларни ҳам имкон борича мураккаб, чигаллаштирилган ҳолда ифода этишга ўргатди.

Таъкидлаш жоизки, прециоз тарафдорлари бўлган ёзувчилар, шеърятдан ташқари роман жанрига ҳам катта эътибор беришарди; айнан шу жанрда барокко услубининг ўзига хос хусусиятлари ёрқин ифодасини топди. Даставвал прециоз руҳидаги роман пасторал (чўпонлар ҳаёти тасвирланган бадиий ёки муסיқий асар) роман шаклида намоён бўлди. Бу шакл Францияда XVII аср бошида бир оз кечиккан, бироқ шукӯҳ ва дабдабага бурканган гуллаб-яшнаш даврини кечирди. Пасторал роман асосчиси, шубҳасиз, француз ёзувчиси Оноре д'Юрфе (Honoré d'Urfé, 1568-1625) эди, “Астрей” (*Astrée*) номли романи эса унга катта шуҳрат олиб келди.

1640-йилларда пасторал роман ўрнига янги жанр – рицарлик, ҳарбий-саргузашт ёки сохта тарихий мавзуга оид қаҳрамонлик роман жанри пайдо бўлди. Ушбу жанрнинг гуллаб-яшнаш даври француз зодагонларнинг кардинал Ришеле ва кардинал Мазариниларга қарши чиқишлар ва қўзғолонлар билан боғлиқ эди; охир-оқибат бу норозилик намоиш этишлар Фронда ҳаракати билан тугади. Ушбу қизгин ва суронли даврда қаҳрамонлик роман зодагонлар даврасини жангу-жадаллардаги мардона хатти-ҳаракат, қаҳрамонлик жасорат, революцион тўнтаришлар, қозонилган ғалабалар ҳақидаги ҳикоялар билан жунбушга келтирарди, тўлқинлартирарди. Кўп жилдли “Поликсандр” (“*Polexandre*”) номли романи билан шуҳрат қозонган адиб Марен Леруа де Гомбервил (*Marin le Roy de Gomberville*, 1600-1674) ва тарихий мавзулардаги (“Кассандра”, “Клеопатра”, “Фарамонде”) асарлар муаллифи Готе де Кост де Ла Калпренед

(Gautiev de Costes de la Calprenède, 1610-1663) мазкур жанр асосчилари ҳисобланади. Улар қаторига барокко роман жанрининг йирик намоёндаси - Мадлен де Скюдери (Madeleine de Scudéry, 1607-1701) ни қўшиб қўйиш мумкин. “Иброҳим, ёхуд Буюк пошшо” (Ibrahim, ou l'illustre Bassa, 1641) номли роман де Скюдерининг илк яратган асари эди. Ишқий мавзуга бағишланган ушбу роман сўзбошисиди муаллиф шундай ёзган: “Мен учун мангу ҳаёт Гелиодор ва буюк д'Юрфе ўрнатган учун ягона тимсол эди ва шундайлигича қолишади”. Бироқ ўзининг иккинчи, шов-шув кўтарган ва катта муваффақиятга эришган “Артамен, ёхуд Буюк Кир” (Artamène, ou le Grand Cyrus) романида де Скюдери қадим миждиялик ва форсийлар тарихидан олинган тарихий мавзуга эътибор қаратди. Романининг сюжети марказида шох Кирнинг миждиялик малика Манданага бўлган муҳаббати тарихи мужассамлашган: севгилиси деб шох Кир Артамен исми остида Мандана отаси шох Кнаксарга хизмат қилади ва хоинликда айбланиб, жазодан базўр қутулиб қолади. Барокко услубида яратилган бошқа романлардаги каби, “Артамен” ҳам қалтис ишқий саргузашт, қаҳрамонлик жасорат, таъсирчанли манзара ва сахна, ғаройибу ажойиб баён, ранг-баранг тасвир, узундан-узоқ диалог, ортикча тафсилотлар билан тўлдириб юборилган.

Хулоса ва таклифлар. Европада ҳукмронлик сурган классицизм адабиётидан анча четда турган қаҳрамонлик ва реалистик роман жанри тараққий

этиши билан бир қаторда, XVII аср ўрталарида классицизм доирасида, бадиий проза асарлари пайдо бўлади ва сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

XVII аср ўрталарида классицизм руҳидаги бадиий прозанинг йирик ва қўлами кенг маркази, шубҳасиз, машҳур Пор-Роял (Port-Royal) монастири эди; бу ерда иезуит (ақидапараст, жаҳолатпараст католик руҳоний) лар билан олиб борилган аёвсиз кураш оловида биринчи файласуфлар тарбия кўрди ва тоблани, айнан шу даргоҳда даврнинг йирик насрнависи Блез Паскаль улғайди ва маънавий-публицистик адабиётнинг ривожланиш йўлини узоқ вақтга белгилаб берди. Шак-шубҳасиз, Паскаль таъсири остида ижод қилган адиблар орасида биринчи ўринни унинг замондоши, герцог Ларошфуко (duc de La Rochefoucauld, 1613-1680) эгаллаган. Ларошфуко билан бирга француз адабиётига зодагонлар даврасининг бошқа йирик ва атоқли намоёндалари ҳам кириб келди – адабий ижодда асосан эрмак, вақтичоғлик ва қуруқ гапдан иборат суҳбат қуришни кўрган “аристократ муаллифлар” (les auteurs mondains), “ақли ўткир, зукко ижодкорлар” (beaux esprits). Улар орасида машҳур “Клев маликаси” романининг муаллифи Мари – Мадлен де Лафайет (Marie – Madeleine de La Fayette, 1634-1693) ҳам бор эди. «Клев маликаси» (La Princesse de Clèves, 1678) романи яратилиши мадам де Лафайетнинг ўша пайтлари “Максимлар”ини тугатаётган герцог Ларошфуко билан танишуви даврига тўғри келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мокульский С.С. Формирование классицизма // История французской литературы. т. 1, М., 1946;
2. Обломиевский Д.Д. Французский классицизм. – М., 1968; XVII век в мировом литературном развитии.: сб.соч. – М., 1969.
3. Андреева Л.Г., Козлова Н.П., Косиков Г.К. История французской литературы. Москва: “Высшая школа”, 1987.
4. Ильина Т.В. История искусств: западно-европейское искусство. – М., 1983.
5. Roederer, "Mémoire pour servir à l'histoire de la société polie en France" (P., 1833); Ch. Livet, "Précieuses et précieuses" (P., 1870); Lotheissen, "Geschichte der französischen Literatur im XVII Jahrhundert" (t. I, V., 1877); Paul Lacroix, "Le XVIIe siècle" (P., 1882); Ad r. Dupuy, "Histoire de la littérature française au XVIIe siècle" (P., 1892).
6. François Somaite. "Le Grand Dictionnaire des Précieuses". 1661
7. Холбеков М. Чет адабиёти классиклари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1993.
8. Қайюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1973.
9. Lagarde A., Michard L. XIXe siècle. Les grands auteurs français du programme./Anthologie et histoire littérature. – Paris: Bordas, 1985. – P. 295.
10. Histoire de la littérature étrangère du XIXe siècle. N.A. Soloviev. -М., 2000.
11. Идеализм (лот. *idea* – қиёфа, тасаввурдаги кўриниш, юксак тимсол) - *фалсафий*. фалсафанинг асосий масаласини ҳал этишда материализмга қарама-қарши фалсафий йўналиш бўлиб, бутун борлиқнинг негизи материя эмас, балки онг, ғоя, руҳ деб билувчи, онгнинг, ғоянинг материя маҳсули эканлигини, иккиламчилигини инкор этувчи фалсафий оқим).
12. Материализм (лот. *materialis* - моддий) - *фалсафий*. фалсафанинг асосий масаласини ҳал этишда идеализмга қарама-қарши фалсафий йўналиш бўлиб, бутун борлиқнинг негизи материя деб билувчи фалсафий оқим; материя бирламчилигини, руҳ, ғоя, онгнинг эса иккиламчилигини тасдиқлаб, дунё азалийлигини, яратилмаганлигини, унинг замон ва макондаги чексизлигини билдиради.

Камола АМАНУЛЛАЕВА,
Самарқанд давлат чет тиллар интситуту
Узоқ шарқ тиллари кафедраси доценти, PhD
E-mail: miskamolka1984@yahoo.co.jp

СамДЧТИ профессори, DSc Мирсанов Ф.Қ. тақризи асосида

THE LITERARY CONCEPT AS A UNIT OF THE CREATIVE PROCESS IN THE LITERARY COMPREHENSION

Abstract

The article examines the artistic concept and the specific characteristics of its recreation in the process of translation activities. The author assesses the role of the translator in the process of translating the literary works of certain peoples, where special attention is paid to the specifics of the national culture, history, traditions and values of the given people.

Key words: cultural linguistics, literary concept, multidimensional structure, socio-psycho-cultural part.

BADIIY MATN ADABIYOTSHUNOSLIK NUQTAYI NAZARIDAN IJODIY JARAYON BIRLIGI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada badiiy konsept va uning o'ziga xos xususiyatlarining tarjimada qayta yaralishi ko'rib chiqiladi. Muallif ma'lum xalqlarning adabiy asarlarini tarjima qilish jarayonida tarjimonning rolini baholaydi, shu xalqning milliy madaniyati, tarixi, urf-odatlarini va qadriyatlarining o'ziga xos xususiyatlariga asosiy e'tibor qaratgan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, badiiy konsept, ko'p o'lchovli tuzilish, ijtimoiy-madaniy qatlam.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕПТ КАК ЕДИНИЦА ТВОРЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ

Аннотация

В статье рассматривается художественный концепт и специфические характеристики его воссоздания в процессе переводческой деятельности. Автор оценивает роль переводчика в процессе перевода литературных произведений тех или иных народов, где особое внимание уделяется специфике национальной культуры, истории, традициям и ценностям данного народа.

Ключевые слова: лингвокультурология, художественный концепт, многомерная структура, социо-психокультурная часть.

В современной филологической науке большое внимание уделяется когнитивному аспекту рассмотрения художественного концепта в рамках изучения идиостиля писателя. Уже тот факт, что существует многотомная «Антология концептов» в русле когнитивной науки под редакцией В.И. Карасика и И.А. Стернина, говорит о значимости и актуальности данных исследований. В 2013 году появляется «Антология художественных концептов русской литературы XX века» [1, с.6], предисловие к которому «Литературоведческий подход к изучению художественного концепта» написала Т.И. Васильева. И все же, как свидетельствуют ученые, нет единого определения понятия «художественный концепт». С.А. Аскольдов-Алексеев, впервые определивший главное отличие художественного концепта от познавательного, выделил, тем самым его интерпретационные возможности, так как концепт «представляет собой сочетание понятий, представлений, чувств и волевых проявлений» [2, с.270].

В современной филологической науке существует огромное количество уточненных толкований терминов «концепт» с позиций лингвокультурологии, когнитивной лингвистики, и литературоведения. Т.И. Васильева указывает, что при рассмотрении концепта литературоведами «акцент делается на особенности его образного воплощения,

передающего, прежде всего индивидуальное мировидение художника» [3, с.5]. Отметим знаковую работу И.А. Тарасовой «Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения», в которой как бы пунктиром определяется граница, которая важна для работы с концептами Харуки Мураками: «В художественных текстах возможна актуализация признаков, не входящих в ядро национального концепта, а также неузуальная оценочная интерпретация ядерных признаков» [4, с.743]. Многие исследователи подчеркнуто работают со всем пространством художественного текста, выделяя концепт в контексте, понимая его как «многомерное образование», что, на наш взгляд, плодотворно.

Концепт «одинокость» в романе, к примеру, Юкио Мисима «Исповедь маски» и «синонимичный» в романе Харуки Мураками «Кафка на пляже» семантически абсолютно разные (иная Языковая Личность с комплексом ее пристрастий, иное историческое время и т.д.), выполняют иные функции, короче, несовместные по всем параметрам, как круг и квадрат. Считаем, что Ю.С. Степанов определил значимую грань художественного концепта – его неповторимость в интерпретации каждого автора. Отметим, что в многочисленных исследованиях ученых выработался определенный алгоритм работы с данным понятием. Художественный концепт изучается

в современной филологической науке всесторонне: «Вводя понятие художественного концепта можно идти двумя путями: представляя его как индивидуально-авторское психическое образование и как элемент национально художественной традиции, национально-художественной картины мира» [7, с.742]. Представляется, что эти «пути» часто пересекаются в процессе художественного творчества, а не идут параллельно. Так Н. Клебанова пишет о возможностях художественного концепта, который «фигурирует в тексте, репрезентуя уникальные черты, отражающие мировидение автора, и возвращается в культуру, внося новые акценты в концептуализацию воспринимаемой действительности» [8, с.21].

Такая двойственность делает художественный концепт уникальным и перспективным для анализа всего творчества писателя. На наш взгляд, весь объем возможностей художественного концепта определила Н.С. Болотнова, представляя его как «индивидуально-авторское психическое образование и как элемент национальной художественной традиции» [9, с.15]. В уже цитированной статье И.А.Тарасовой «Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения» есть замечание, которое, на наш взгляд, можно развернуть в объемное исследование: «одна из точек соприкосновения лингвистических и литературоведческих исследований – интерпретация концептов в контексте культуры и понимание их как единиц коллективного сознания. Однако возможность диалога литературоведения и лингвистики представляет и другая позиция, трактующая концепты как индивидуально-авторские психические образования, соотносящиеся с единицами художественного мышления – образами» [10, с.744].

Итак, мы учитываем два подхода к определению художественного концепта: как «индивидуально-авторское образование» или как «элемент национальной художественной картины мира». Представляется справедливым, по нашим наблюдениям существование в идиоконцептосфере Харуки Мураками, концептов будет не «категоричное», а всегда пограничное состояние. Соглашаясь с мнением Ю.Н.Финагеевой отметим, что «художественный концепт – это представленная в художественном тексте в виде языковых единиц базовая единица мыслительной деятельности человека, сформированная в результате его личностного опыта, обладающая относительно упорядоченной структурой и способная стать основой для формирования новых художественных смыслов» [11, с.81]. Выделим в данном определении понятие «упорядоченная структура», которое, на наш взгляд, отражает динамику развития определенных художественных концептов, предполагая их структурирование и в образные цепочки. В книге «Литература и методы ее изучения. Системно-синергетический подход» В.Г.Зинченко и соавторы предлагают весьма продуктивный метод изучения концепта и художественного текста с позиций их эмергентной сущности: и рассматривают «концепт как микросистему, элементы которой соединены прямыми и обратными связями» [12, с.228]. В романах Харуки Мураками сквозные художественные концепты приобретают новое наполнение в ситуациях, когда подготовлена «почва» для раскрытия их дополнительного смысла.

В книгах В.Г. Зусман художественный концепт определяется: как «сгусток культуры, пучок

представлений, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает определенный аспект культуры для ее носителя» [15, с.55]. Важно, что исследователь подчеркивает значимость таких культурных концептов не только для произведения, ибо они формируются в культуре в течение длительного времени, образуют константы национальной культуры и входят в сознание ее носителя. Это доказывают традиционно важные для японской культуры концепты «кокоро» и «синсин». А поскольку «смысл» не может быть однозначным, то палитра оттенков проявляется в романах Харуки Мураками, в структуре которых обязательны либо ретроспекции, либо вставные новеллы, в которых все чаще соединяются истоки трагедии людей потерявших себя (участие героя в Манжурской компании, или жизни отцов в период Второй Мировой войны). Ретроспекция воспринимается как «предыстория» развернутого концепта (отметим значимость концептов – «больная душа – одиночество – пустота» в характеристике лейтенанта Мамия – роман «Хроника Заводной птицы». В романах Харуки Мураками есть множество таких ситуаций, которые «провоцируют» концепты (стремление героя к самоубийству, безумие, добровольное отшельничество героев и т.д.). В таких ситуациях, в романе «Норвежский лес» разворачивается триада концептов – «больная душа» – «одиночество» – «пустота».

Что касается структуры художественного концепта, то разные исследователи представляют его в виде облака, многослойного явления, плода и т. д., выделяя главное «ядро и периферию», подчеркивая отсутствие четкого определения термина. По убеждению В.А.Масловой отсутствие единого определения связано с тем, что «концепт обладает сложной, многомерной структурой, включающей помимо понятийной основы социо-психо-культурную часть, которая не столько мыслится носителем языка, сколько переживается им, она включает ассоциации, эмоции, оценки, национальные образы и коннотации, присущие данной культуре» [16, с.50]. Применительно к концептосфере романов Харуки Мураками данные позиции можно проиллюстрировать так, что локативом может считаться концепт «колодец», а гиперконцептом – «одиночество» или «пустота», концептуальными парами «кокоро-синсин».

В.А. Ефремов предлагает новый термин «концептуальное пространство» для «обозначения специфического типа соотношения некоторых концептов...особый специфический тип организации концептов в человеческом сознании и языковой картине мира» [17, с.103]. Учитывая возможности художественного концепта, авторскую интенцию, заданную художественной логикой текста структурированность, «концептуальное пространство» – достаточно емкое и удобное для концептуального анализа термин. В «концептуальном пространстве» романа взаимодействуют и структуры, и концепты – локативы, создавая все возможности гиперконцепта. Значение данного понятия, на наш взгляд, важно для концептного анализа трилогии Харуки Мураками и всего творчества вкпе. Мотив «одиночества» проходит «красной нитью» на микро – и макро – уровнях через все повествование: от составляющего тропа до образной персонажной системы. Поскольку концептное содержание характеризуется «динамичностью и способностью к обогащению смысла» в различных

ситуаций произведения «мотив» также видоизменяется, расширяется и может соединиться с другим. Важно, что в трудах многих исследователей подчеркиваются главные признаки художественного концепта: ассоциативность, образность, в некоторых случаях эквивалентность образу художественного текста. Все вышесказанное подтверждает продуктивность анализа текста с позиций «когниции смысла». В этом плане нельзя не замечать наличие национального компонента в концепте или существования этноконцепта.

В рамках данной работы предпринята попытка проследить, как национальный концепт становится художественным в произведениях Харуки Мураками. О национальной составляющей концепта пишет В.В. Красных: «концепт может быть единицей высокой степени абстракции, имеющей национально-культурную специфику, называемой словом и включающей словесные ассоциации на имя концепта» [18, с.272]. Исследователь к четвертой группе концептов относит «этнокультурно обусловленные интерпретации» (лишний человек, Тургеневская девушка) широко представленные в национальном литературоведческом и литературно-критическом дискурсе [20, с.242]. Такими «концептуализированными смысловыми комплексами» для японской литературы будут «горная хижина», традиционная литература с героем «дух мщения», «фольклорная лиса и тень», что используется в романах Харуки Мураками. Так создается концептосфера романов Харуки Мураками, основу которых составляют указанные индивидуально-авторские концепты, так как этот концептуальный уровень заключен в избирательности видения мира художником. Иерархия существования или превращения концептов заключена в возможностях и характерных особенностях художественного творчества: «концепт – микросистема, элементы которой соединены прямыми и обратными связями» [12, с.228]. Языковая личность Харуки Мураками видит аксиологическую ценность в национальных концептах, воспринимая позитивно весь комплекс понятий «одиночество». Поэтому в

его романах данные концепты получает статус индивидуально-авторского, смысловое наполнение которых усиливается творческим вниманием писателя к ним на протяжении тридцати лет. Значимость их в художественной плоти романов, многофункциональность каждого из них, поднимает планку значения до уровня художественного концепта, так как он реализуется в произведении с одной стороны как выражение авторского мышления, а с другой – самодостаточной системы со своими законами, над которой автор уже не властен.

Художественный концепт в тексте формирует художественный мир произведения, инициирует мотив одиночества героев с «больной душой», и видоизменяется в контекстах, в микроситуациях и т.д. Концепт основывает концептосферу данного произведения на уровне смысла, заложенного художником, и художественных образов, (все герои – одиночки), развивает сюжетные линии, тяготеет к образам и включает в себя их. Позитивное отношение к «одиночеству» самого Харуки Мураками реализовано во многих ситуациях его романов: герои воспринимают одиночество как способ интеллектуального убежища в компании с книгой или, слушая музыку. Но с другой стороны, автор доводит своих героев до «негативного пика» одиночества, когда возникает «пустота». Подчеркнем главные составляющие – «разнообразные эмотивные смыслы», когда художественный концепт в контексте организует свое художественное пространство, диктует автору свои художественные задачи. Ключевые концепты в произведениях Харуки Мураками («одиночество», «пустота», «кокор», «синсин») выделяются на основе критериев аксиологического приоритета и сюжетопостроения его романов, что объединяет произведения второго периода. Начиная с романа «Норвежский лес», в данной работе исследуются атрибутивные характеристики концептов и образная их репрезентация. Художественные концепты, находясь в отношениях взаимообусловленности, составляют в совокупности индивидуально-авторскую картину мира – концептосферу произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цуркан В.В. Антология художественных концептов русской литературы XX века, М.:Флинта, 2013.- 466 с. 6.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.-М.1997.- С.267-279.
3. Васильева Т.И. Литературоведческий подход к изучению художественного концепта // Антология художественных концептов русской литературы XX века. М.:Флинта, 2013.-С.3-13.
4. Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения. // Вестник Нижегородского университета им.Н.И.Лобачевского.-2010.-№4.-С.742-745.
5. Миллер Л. В. Лингвокогнитивные механизмы формирования художественной картины мира (на материале русской литературы): дис. ... д-ра филол. наук. СПб., 2004.- 303 с.
6. Степанов С. Ю. Константы: словарь русской культуры. 3-е изд. -М.: Академический проект, 2004.- 992 с.
7. Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения. // Вестник Нижегородского университета им.Н.И.Лобачевского.-2010.-№4.-С.742-745.
8. Клебанова, 2003: 21 Клебанова Н. Формирование и способы репрезентации индивидуально-авторских концептов в англоязычных прозаических текстах: автореферат дис... канд. филол. наук. Тамбов, 2003.-25 с.
9. Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста. Словарь-тезаурус.-М:Флинта, 2009.- 384 с.
10. Тарасова, 2010: 744 Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения. // Вестник Нижегородского университета им.Н.И.Лобачевского.-2010.-№4.-С.742-745.
11. Финогеева Ю.Н. Особенности вербализации художественного концепта "Труд" в современной испанской литературе. //Актуальные проблемы современной лингвистики. -Изд-во Санк-Петербургского университета экономики и финансов, 2012. -вып.4. -С.79-90//

12. Зинченко В.Г. Зусман В.Г. Киризе З.И. Методы изучения литературы. Системный подход: учебное пособие.-М.:Флинта:Наука, 2011.-280 с.
13. Васильева Т.И. Литературоведческий подход к изучению художественного концепта // Антология художественных концептов русской литературы XX века. М.:Флинта,2013.-С.3-13.
14. Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста. Словарь-тезаурус.-М:Флинта, 2009.- 384 с.
15. Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе: литература и музыка// Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2001.-168 с.
16. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие.- Минск: Тертасистема, 2004.- 256 с.
17. Ефремов В.А. Теория концепта и концептуальное пространство// Известия РГПУ им. Герцена, 2009,№104.- С.96-105.
18. Красных В.В. Понятие концептосферы.- М.: Изд-во МГУ, 2003.-284 с.
19. Огнева Е.А. Когнитивное моделирование концептосферы художественного текста. -М.:Эдитус, 2013.-282с.
20. Миллер Л. В. Лингвокогнитивные механизмы формирования художественной картины мира (на материале русской литературы): дис. ... д-ра филол. наук. СПб., 2004.- 303 с.

УДК: 81'367.522

Зиёда АРТИКОВА,

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Хитой филологияси кафедраси ўқитувчиси

E-mail: ziyda78@mail.ru

ТошДШУ доценти ф.ф.н. Каримов А.А. тақризи асосида

THE STRUCTURE OF SENTENCES WITH 把 “BA” IN CHINESE

Abstract

Sentences with 把 “ba” hold a special place in the grammar of the Chinese language due to the fact that sentences with 把 “ba” are often used both in literature and in colloquial speech. In addition, despite the fact that this topic is widely studied in the studies of Chinese and foreign authors, it has not yet been studied widely enough in Uzbek Sinology. Since the Uzbek and Chinese languages belong to different groups according to the typological aspect, the process of mastering and translating sentences with 把 “ba” is often difficult. In this paper, we will try to critically investigate and summarize some scientific studies of the structural aspect of the sentence with 把 “ba” by Chinese scientists who conducted research on sentences with 把 “ba”.

Key words: sentences with 把 “ba”, structure, addition object, verb, 处置 “chuzhi”, passive, assets.

СТРУКТУРНОЕ СТРОЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С 把 “BA” В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Предложения с 把 “ba” занимают особое место в грамматике китайского языка по причине того, что предложения с 把 “ba” часто используются и в литературе, и в разговорной речи. Кроме того, несмотря на то, что данная тема широко изучена в исследованиях китайских и зарубежных авторов, она пока не исследована достаточно широко в узбекском китаеведении. Так как узбекский и китайский языки относятся к различным группам по типологическому аспекту, часто процесс освоения и перевода предложений с 把 “ba” представляется затруднительным. В данной работе постараемся критически исследовать и обобщить некоторые научные исследования структурного аспекта предложений с 把 “ba” учёных-китаеведов, проводивших исследования на данную тему.

Ключевые слова: предложение с 把 “ba”, структура, дополнение объект, 处置 “chuzhi”, пассив, актив.

ХИТОЙ ТИЛИДАГИ 把 “BA” ЛИ ГАПЛАРНИНГ СТРУКТУР ТУЗИЛИШИ ҲАҚИДА

Аннотация

Хитой тили грамматикасида 把 “ba” ли гаплар алоҳида ўрин тутади, сабаби 把 “ba” ли гаплар хитой тилининг ҳам адабий, ҳам оғзаки тилида кўп учрайдиган гаплардир. Бундан ташқари бундай гаплар хитой ва хорижий олимлар тадқиқотларида кўп ўрганилган бўлсада, бироқ ўзбек хитойшунослигида ҳали кенг ўрганилмагандир. Хитой ва ўзбек тиллари типологик жиҳат турли гуруҳларга мансублиги сабабли 把 “ba” ли гапларни ўзлаштириш ва таржима қилиш жараёни кўпинча оғир кечади. Мазкур ишимизда 把 “ba” ли гап устида изланишлар олиб борган бир нечта хитойшунос олимларнинг 把 “ba” ли гапни структур жиҳатдан тадқиқ қилинган баъзи илмий изланишларини танқидий ўрганиб умумлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Калит сўзлар: 把 “ba” ли гап, структура, тўлдирувчи-объект, феъл, 处置 “chuzhi”, пассив, актив.

Кириш. 把 “ba” ли гап ҳозирги замон хитой тилида кўп қўлланиладиган гап туридир. Кузатувлар шуни кўрсатадики, хань миллатининг боласи икки ёшданок 把 “ba” ли гапни оғзаки ишлатишни бошлайди. 把 “ba” ли гап минг йилдан ортиқ тарихга эга, [1] синтактик жиҳатдан бойитилган, ёрқин ифодаланувчи, ҳозирги замон хитойшунослик тадқиқотида алоҳида ўзига жалб қилувчи гап тури бўлади. Кўпгина хитой лингвистлари 把 “ba” ли гапнинг структураси устида чуқур изланишлар олиб боришган. Масалан: 黎锦熙 Li Jingxi, 王力 Wang Li, 吕叔湘 Lü Shuxiang ва бошқалар. Бу олимларнинг айрим назарий қарашлари хитой тилшунослигида баҳсларга

ҳам сабабчи бўлган. Эътиборни талаб қилувчи жиҳати, бу гапдаги сўзларнинг жойлашган тартиби бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. 把 “ba” ли гап устидаги тадқиқотлар хитой тилшунослигининг намоёндаси 黎锦熙 Li Jingxi нинг изланишларидан 新著国语文法 “Xinzhu guoyu wenfa” (1924/1992) бошланган дейишимиз мумкин. У гапнинг структуравий жиҳатидан ўрганганда биринчилардан бўлиб “提宾” - “тўлдирувчи-объектни 把 “ba” дан кейин гапга киритиш” тушунчасини этиб ўтганда, 把 ba ли гапнинг асосий вазифаси, хитой тилидаги асосий гап тузилишига биноан феълдан кейин турган тўлдирувчини, феълдан олдинги жойга ўтказиш, деб

ҳисоблаган. 黎锦熙 Li Jingxi нинг бу қараш ҳозирги замон хитой тилидаги тадқиқотларида 把 ba ли гап билан бошқа гап турлари ўртасидаги изланишларни олиб боришда чуқур таъсир кўрсатди. 王力 Wang Li (1943/1995йй) 把 ba ли гапларда 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш) ва 支配 zhipei (бошқариш) тушунчаларини таъкидлаб ўтган бўлса, 吕叔湘 Lü Shuxiang (1948/1984йй) ўзининг тадқиқотларида 把 ba ни қандай ҳолатни ишлатиш мумкин, қандай ҳолатда ишлатиб бўлмаслигини ёритган, 王还 Wang Hai эса 把 ba олди кўмакчисидан кейин жойлашган тўлдирувчининг хусусиятлари ва қўлланилиши устида иш олиб борган.

Тадқиқот методологияси. Ишимизда кўриб чиқадиган масаламиз, 把 “ba” ли гап структураси устида изланишлар олиб борган бир нечта хитойшунослик соҳаси вакиллари нинг шу мавзу борасидаги айрим қарашларини ёритиш. Мазкур ишда биз таҳлил ва компонент таҳлил методларидан кенг фойдаландик. Мазкур ишда биз тизим ва ҳодисаларнинг ички тузилишини ва конунларининг рўёбга ошиш қоидаларини очиқ берадиган, уларнинг ўзаро таъсирини ва боғланишларини тушунтириб берадиган назариядан фойдаландик. Тадқиқ этиш жараёнида эмпирик усуллардан, таърифлаш ва таққослаш методларига ҳам мурожаат этдик.

Таҳлил ва натижалар. 黎锦熙 Li Jingxi нинг 提宾 “tíbin” - тўлдирувчи-объектни 把 “ba” дан кейин гапга киритиш қарашлари босмада эълон қилинганидан кейин 王力 Wang Li (1943/1985) 把 “ba” ли гапни грамматик маъноси томонидан тадқиқот олиб бориб, яна бир тушунча 处置 “chuzhi” – “ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш” ни киритди. Унинг ҳисоблашича, ёрдамчи феъл бўлган 把 “ba” нафақат баён этишни ифодалайди, балки ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб кўрсатишни ва нарса устидан бошқаришни ҳам ифодалайди. Масалан: 你把林姑娘暂安置在碧纱橱里。 - “Nǐ ba lín gūniang zàn ānzhì zài bǐshāchú lǐ”. - “Сен вақтинчалик Лин хонимни чодирга жойлаштириб тур”. Бу гапда 处置 “chuzhi” – “ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш” одамга нисбатан ҳаракат мисолида кўрсатилган. Агар феъл ўзида “处置” chuzhi ни ифодаламаса, бу турдаги гапларда ишлатиб бўлмайди. Мисол учун: 桃树花开 - “Taoshu huakai” – “Шафтоли дарахти гуллади” ни 桃树把花开 - “Taoshu ba huakai” – “Шафтоли дарахтини гуллади”, деб бўлмайди. [2]

王力 Wang Li киритган “处置” chuzhi тушунчаси [2] кейинчалик 把 “ba” гапни тадқиқ этишда катта роль ўйнади ва кўпгина хитой тили лингвистлари томонидан қабул қилинди. Аммо 把 “ba” ли гапни ишлатишда бу тушунчага қарши чиққанлар ҳам бўлди. Улар асосан, бу тушунчани маъносини жуда ҳам кенг

деб талқин қилишди. 王力 Wang Li ни қарашича, 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш) ва 支配 zhipei (бошқариш) нинг маънолари деярли бир хил, лекин 支配 zhipei (бошқариш) ҳаракат ва объект ўртасидаги алоқани ифодалайди. Солиштирсак: 我把被子打破了。 “Wǒ ba beizi dāpòle”. - “Мен стаканни синдирдим”. 我打破了那只被子。 “Wǒ dāpòle nàzhī beizi”. - “Мен ана у стаканни синдирдим”. Иккала гапда ҳам “处置” chuzhi маъноси бор, бу маъно феъл ва тўлдирувчи-объект маъноларинг ўзаро алоқасида аниқланади. Шунинг учун 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш) 把 “ba” ли гапнинг ўзига хослигини қамраб олмайди.

Яна бир хитой олими 吕叔湘 Lu Shuxiang ўзининг “中国文化要略” Zhongguo wenhua yaolue (1982) ва “把字用法研究” (1948/1984) Ba zi yongfa yanjiu асарларида 把 “ba” ли гап қўлланилишини ҳар томонлама таҳлил қилиб чиқди. 吕叔湘 Lü Shuxiang “Харакат феъллари”, “тўлдирувчи-объектнинг аниқ бўлиши”, “мураккаб феъл”, тушунчаларини 把 “ba” ли гап грамматикаси тузилиши тадқиқоти натижаларини биринчилардан бўлиб берган олимлардан эди. Унинг фикрича бир бўғинли феъл 把 “ba” ли гапда қўлланилиб бўлмайди, масалан: 把窗户关。 - “Ba chuānghu guān”, деб бўлмайди. Ҳаракатга асосланмаган феъллар 把 “ba” ли гапга киритилмайди, масалан: 我把它看见了。 - “Wǒ ba tā kànjiànle”, деб бўлмайди. Тўлдирувчи гапда эшитилаётган одамга ноаниқ, тушунарсиз бўлмаслиги керак, [3] масалан: 我把一本书看完了。 - Wǒ ba yīběnshū kànwánle, деб бўлмайди. 吕叔湘 Lü Shuxiang нинг бу учта фикрига кўра гапда феълнинг 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш) маъноси ва тўлдирувчининг аниқлаштирилганлиги бироз пассив позицияда келган, факатгина феълнинг олди ва орқасида гапнинг бошқа бўлаклари бўлса, гап актив характерга эга бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган. Ва бу борада тўлалигича тадқиқот олиб борган.

Яна бир лингвист 赵元任 Zhao Yuanren (1968) ўзининг бу борадаги тадқиқотларида 把 “ba” ли гапни икки бўғинли феълли гаплар деб айтиб ўтган, ҳамда бу феъллар ўтимли бўлишини таъкидлаган. 把 “ba” дан кейин жойлашган тўлдирувчининг тушунарли, аниқ бўлиши, тўлдирувчидан кейин жойлашган гапни бошқа бўлакларининг таъсири бор деган, мисол келтирсак: 他把个丈夫死了, 可是不久又嫁了个丈夫。 - “Tā bāge zhāngfū sǐle, kěshì bùjiǔ yòu jiàle ge zhāngfū”. - “Унинг турмуш ўртоғи вафот этди, лекин орадан бир оз вақт ўтгач, у яна бир бор турмушга чиқди”. Бу гапда “一个丈夫” - “yīge zhāngfū” – “битта турмуш ўртоғи” ноаниқ маънода бўлса ҳам, тўлдирувчи-объектдан келган қисм гапни аниқлаштириб берапти. 吕叔湘 Lü Shuxiang ва 赵

元任 Zhao Yuanren 把 “ba” ли гапдаги феълли бирикмага кўпроқ этибор қаратишган.

赵元任 Zhao Yuanren (1968) каби 朱德熙 Zhu Dexi (1982) ҳам把 “ba” ли гапни икки бўғинли феълли гаплар деб ҳисоблаган. Унинг ҳисоблашича, кўпгина ҳолларда把 “ba” дан кейин жойлашган тўлдирувчи, ўзидан кейин келувчи феълнинг объекти бўлиб келади, баъзида эса субъектни ифодалайди, 把 “ba” ли гапнинг қурилиши эса “эга феъл тўлдирувчи” алоқаси эмас, балки “эга ва объектли гап” деб айтиб ўтган ва бундай гапларда феъл бир бўғинли бўлиб келмайди, деб айтган.

Бу борада яна кўпгина хитойшунос лингвистлар тадқиқот олиб боришган, масалан: 王还 Wang Hai (1984 ; 1985), 宋玉柱 Song Yuzhu (1996) ва бошқалар. Улардан ташқари рус хитойшуносларидан А.А.Драгунов (1952) , В.И.Горелов (1979) ни ҳам ҳиссалари катта. Рус хитойшунос олими Горелов ўзининг “Стилистика современного китайского языка” китобида синтактик воситалардан бири бўлган сўзларнинг одатий қайд қилиш тартибини (эга+кесим+тўлдирувчи), хитой тили грамматикаси тизимида муҳим ўрин эгаллашини айтиб ўтган.[4] Хитой тилидаги гап бўлаклари одатда морфологияга оид бўлмаган воситалар билан ифодаланади. Сўзнинг синтактик вазифаси, яъни уни гап бўлаги сифатида бўлиниши, қисман, гап таркибида сўзнинг жойлашган ўрнига қараб белгиланади, деб айтиб ўтган.

Ўзбек хитойшунослиги вакили А. Каримовнинг “Хитой тилида ҳисоб сўзлар” (Лексик-семантик, структур ва функционал) китобида 把 “ba” иероглифига алоҳида тушунтириш бериб ўтган. 把 “ba”

ни гапда нафақат олд кўмакчи, балки ҳисоб сўзи, равиш, феъл бўлиб келишини ёритиб ўтган.[5]

Хулоса ва таклифлар. Юқорида тилга олинган олимларнинг қарашлари, тадқиқот натижаларига асосланиб, биз шундай хулосага келишимиз мумкинки, феълнинг 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш) маъноси, тўлдирувчининг характери, феълнинг орқаси олдида келувчи гапнинг бошқа бўлаклари, 把 “ba” ли гапнинг кенгайтирилган маъносини ўрганишда давом эттирилишига тўртки бўлди. Ҳисоблашимизча, тилга олинган 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш), нафақат одамга нисбатан, мақсадга нисбатан ҳаракат, балки яна грамматика томонидан берилган урғудир. 把 “ba” ли гапни таҳлил қилганда, одам бирон бир нарсага нисбатан қилган ҳаракатини – гапдаги феъл кесимнинг ҳаракати, 把 “ba” кўрсатаётган гапнинг пассив, ҳаракатга учрайдиган қисмини, актив таъсирга ўтказиш, деб тушуниш мумкин. Ва одатта, гапдаги 把 “ba” кўрсатаётган гапнинг пассив, ҳаракатга учрайдиган қисмида ўзгариш содир бўлади, бирон бир натижа ёки ҳолат рўй беради. Шундан келиб чиқадики, 处置 “chuzhi” (ҳаракатни бирон бир нарсага ёки натижага бўлган алоқасини кучайтириб изоҳ бериш) феъл ва гапнинг пассив, ҳаракатга учрайдиган қисми билан ўзаро алоқасидир. Бундан ташқари, 处置 “chuzhi” 把 “ba” олд кўмакчисининг функцияси эмас, балки бутун бир 把 “ba” ли гапнинг функциясини бажаради.

АДАБИЁТЛАР

1. 齐沪扬。对外汉语教学语法。上海 2005年 4-6. Qi Huyang. Duiwai hanyu jiaoxue yufa [A grammar to teaching Chinese to a foreign language] Shanghai 2005.
2. 王力。中国现代语法。北京, Пекин, 1985 年. 82-83 б. Vanli. Zhongguo xiandai yufa [Chinese modern grammar], Beijing, 1985.
3. 张伯江。说把字句, 上海. 2019年. Zhang Bojiang. Shuo baziju, Shanxay, [The sentence with 把 “bǎ”], Шанхай, 2019, 6-б.
4. Горелов В.И. Стилистика современного китайского языка. [Modern chinese stylistics], Москва, 1979. 58-б.
5. Каримов А.А. Хитой тилидаги ҳисоб сўзлар. [Лексик, семантик, структурал ва функционал таҳлили] 汉语量词. Hanyu liangci [Chinese quantifiers], Тошкент, 2003, 100-102б.
6. 刘月华。实用现代汉语语法。北京, 2004 年. Liu Yuehua. Shiyong xiandai hanyu yufa [Practica modern Chinese grammar], Beijing, 2004, 733-б.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, [Uzbek natoinal encyclopedia], 4-жилд, Тошкент, 2002.
8. Ван Ляо-и. Основы китайской грамматики. [Basics of chinese grammar], Москва, 1954. 120-б.
9. Драгунов А.А. Исследование по грамматике современного китайского языка. [Grammar study in modern Chinese], Москва, 1952. 119-б.
10. Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка. [Chinese grammar], Москва, 1974. 73-б.
11. 李德律, 金德厚。外国人实用汉语语法。北京, 2008 年.
12. Li Delü, Jin Dehou. Waiguoren shiyong hanyu yufa [Practical Chinese garmmar for foreigners], Beijing, 2008. 461-б.

УДК: 410(07)Анг.

Мохигул АСРОНОВА,
Андижон давлат университети
Факультетлараро чет тиллар
(ижтимоий ва гуманитар фанлар) кафедраси ўқитувчиси
E-mail: mohigul.asronova@mail.ru

АДУ ф.ф.н доценти, Маматкулов А.Л. тақризи асосида

EXPRESSION OF MODERN WISDOM IN UZBEK AND ENGLISH POLITICAL DISCOURSES

Abstract

On the basis of the cognitive-discursive approach, the article examines the possibilities of expressing Uzbek and English-language paroemias in the political discourse, as well as their features. In the course of the analysis, the cognitive and discursive functions of these linguistic units were identified and described. The texts taken from Uzbek and English political speeches, TV shows and printed interviews were studied comparatively and came to certain conclusions.

Key words: political discourse, Uzbek-English paroemias, cognitive-discursive function, words of wisdom, cognitive base, figurative expression, utterance, expressiveness, naturalness, live speech.

ВЫРАЖЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МУДРОСТИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДИСКУРСАХ

Аннотация

В статье на основе когнитивно-дискурсивного, прагматического подхода исследованы возможности выражения в политическом дискурсе узбекских и англоязычных паремий, их особенности. В ходе анализа были изучены и описаны в сравнительном аспекте когнитивные и дискурсивные свойства этих языковых единиц.

Ключевые слова: политический дискурс, узбекско-английские паремии, когнитивно-дискурсивная функция, слова мудрости, когнитивная база, образное выражение, высказывание, выразительность, естественность.

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ СИЁСИЙ ДИСКУРСЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ҲИКМАТЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада ўзбек ва инглиз тилидаги паремияларининг сиёсий дискурсадаги ифода имкониятлари, ўзига хосликлар когнитив-дискурсив, прагматик ёндашув асосида тадқиқ қилинди. Таҳлил жараёнида мазкур лисоний бирликларнинг когнитив-дискурсив хусусиятлари киёсий аспектда ўрганилди ва тавсифланди.

Калит сўзлар: сиёсий дискурс, ўзбек-инглиз паремиялари, когнитив-дискурсив функция, ҳикматли сўзлар, когнитив база, образли ифода, баён қилиш, таъсирчанлик, табиий.

Кирриш. Тилшунослар сиёсий дискурста тор ва кенг маънода қарайдилар. У кенг маънода сиёсий нутқ – сиёсат соҳасига тегишли бўлган ҳар қандай нутқнинг шаклланиши, мавзуси, манзили ёки мазмуни, деб тушунилади [1]. Дарҳақиқат, “муайян паралингвистик контекстда нутқий асарлар йиғиндиси – сиёсий фаолият, сиёсий қарашлар ва этикодлар, жумладан, унинг салбий қўринишлари, сиёсий нутқ иштирокчиларини аниқлайдиган ёки сиёсий мулоқотнинг муайян мавзусини шакллантирадиган баҳсли амалиётлар тўпламидир” [2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Француз социологи Р.Ж.Шварсенберг сиёсий мулоқотни “сиёсий тизимнинг турли элементлари ўртасида, шунингдек, сиёсий ва ижтимоий тизимлар ўртасида ахборот айланидиган сиёсий ахборотни узатиш жараёни” деб атайди. Шахслар ўртасида ҳам, менежерлар ўртасида ҳам узлуксиз ахборот алмашиш жараёни амалга оширилади ва келишувга эришиш учун бошқарилади” [3]. Маълумки, бирор соҳада муайян келишувга эришиш учун тилнинг энг таъсирчан лисоний воситаларидан фойдаланиш лозим бўлади. Сиёсий мулоқотларда ҳам маълум даражада расмийлик бўлса-да, ўзига хос тарзда бадиий тасвирий

воситалардан, паремиялардан фойдаланишни нутқ вазияти тақозо қилади.

Ушбу мақолада Е.И.Шейгал томонидан таклиф этилган сиёсий нутқнинг кенг таърифига асосланиб иш қўрилади. Шундай қилиб, барча газета ва журналистик матнлар, сиёсатга бағишланган оммавий чиқишлар, сиёсий мавзулардаги расмий матнлар, масалан, қарорлар, фармонлар, қонунлар, шунингдек, илмий сиёсатшунослик мақолалари сиёсий дискурс таркибига қиради. Бундан ташқари, таъкидлаш лозимки, турли лингвистик маданиятлар ўзларининг сиёсий баҳслашув жанрлари билан ажралиб туради. Мисол учун, Америка сиёсий нутқининг анъанавий жанри президент сиёсий нутқнинг бир тури, унинг мақсади халқни бирлаштириш, қуч ва миллий рамزلарни тасдиқлашдир.

Таъкидлаш керакки, сиёсий нутқнинг икки шакли мавжуд: оғзаки ва ёзма. Оғзаки нутқ сиёсатчиларнинг митингларда, радио ва телевизион дастурларда, интервьюларнинг ёзувларида ва ҳокимларда оммавий нутқларни ўз ичига олади. Ёзма шакл оммавий ахборот воситаларида давлатлар ёки бутун дунё сиёсий ҳаётдан олинган ҳар қандай воқеаларни ёритувчи мақолаларда тақдим этилади. Ёзма ва оғзаки

сиёсий нутқнинг хусусиятлари табиий равишда бир-бирдан фарқ қилади.

Сиёсий мулоқот вазиятидаги оғзаки сўзлашув нутқи ўзига хос хусусиятларига эга, гарчи сўзловчилар муносабатларининг шаклийлиги уни кундалик нутқдан, шубҳасиз, ажратиб туради. Сўзлашув нутқига келсак, сиёсий нутқ учун адресат идрокининг ўзига хос хусусиятларини, унинг ҳаётий тажрибасини ва мулоқотнинг умумий ҳолатини ҳисобга олган ҳолда, адресатга мурожаат қилиш керак.

Тадқиқот методологияси. Шу ўринда Р.А.Будагов ўз таърифида сўзлашув нутқининг вазиятчилигини қуйидагича таъкидлайди: “сўзлашув нутқи, биринчи навбатда, вазиятларнинг нутқидир. Умумий қоида сифатида суҳбатнинг ўзида қанча одам бевосита иштирок этишидан қатъий назар, ҳар доим маълум бир вазиятда бўлиб ўтади” [4]. Н. Ю.Шведова таърифида тайёр бўлмаганлик, спонтанлик ва ишлов берилмаган сўзлашув нутқи қуйидагича таъкидланган: “сўзлашув нутқи – бу бевосита тингловчи ёки тингловчиларга мурожаат қилиб, дастлабки ишлов берилмаган ва тасдиқлашга мўлжалланмаган нутқий, овоз берувчи тилнинг ўзидир” [5].

Сўзлашув нутқи яна икки турга бўлинади: монолог ва диалог. Монолог – нотиқнинг ўзи ёки тингловчиларга мурожаат қилган нутқи. Диалогдан фарqli ўлароқ, унинг хусусиятларидаги монолог кўпроқ адабий қайта ишланган нутққа ўхшайди. Сиёсий нутқда монологик нутқ камдан-кам ҳолларда ўз-ўзидан пайдо бўлади, кўпинча у олдиндан тайёрланади, эҳтимол, у сўзлашдан олдин қозғола тушириб олинади. Монолог нутқ мулоқот мавзусини кўриб чиқишда кўпроқ аниқ синтактик конструкциялар ва кўпроқ диалогга нисбатан батафсил тавсифланади. Монологик нутқнинг сиёсий дискурсдаги ўзига хос хусусияти шундаки, у доимо маълум бир аудиторияни идрок этишга қаратилади. Бу, масалан, Н. Д. Павлова томонидан қуйидаги шаклда қайд этилади: “бир сиёсатчи тингловчи эътибор, муайян даражада диққат ва эътибор қаратади. У учинчи шахсга қаршилиқ кўрсатишда уни ўз томонига оғдиришда адресантнинг манфаатлари ва муносабатларини ҳисобга олади. Агар маърузачи бирор нарсани ваъда қилса, у томошабинлар учун қилинган ваъдаларни қабул қилиш фикридан келиб чиқади. Сўзловчи унга таъсир қилишга, уни бирор нарсага даъват этишга интилади” [6]. Бундай вазиятда ҳам сўзловчига паремиялар қатга ёрдам беради.

Диалог ўз хусусиятларига кўра нутқ тури сифатида, шубҳасиз, оғзаки адабий тилга яқиндир. Кўпинча диалогнинг таърифи унинг монологдан фарқларини таҳлил қилиш асосида берилади, масалан, суҳбатдошнинг сўзларига муносабат билдирган икки ва ундан ортиқ коммуникантнинг диалогда иштирок этишини кўрсатиш каби. Н.Ю.Шведова диалогик нутқ репликаларининг мулоқот жараёнида бир-бирини ҳосил қилиш хусусиятига урғу беради, яъни маълум мавзуга бағишланган ва мазмунан тугалланган суҳбат билан боғлиқ маъно жиҳатдан бир-бирига боғлиқ репликалар диалогни ташкил этишини таъкидлайди [5]. Оламнинг лисоний манзараси паремиялар мазмунида ҳам акс этади. Уни таҳлил қилиш миллий қадриятлар бир-бирдан нимаси билан фарқ қилишини, жаҳон маданияти сатҳида бир-бирини қандай тўлдиришини тушунишга ёрдам беради.

Инглиз тили нутқий фаолият жараёни билан ўзбек тилидаги сиёсий дискурсга доир материаллар солиштириб ўрганилса, сўзлашувчининг дуёқараши, максоди у қўллаётган лисоний бирликларда тўла намоён бўлади. Паремиялар бу борада муҳим вазифаларни бажаради. Масалан, инглиз тилида сўзловчиларнинг сиёсий мавзудаги мулоқотларида мақол ва маталлар, фразеологизмлардан унумли фойдаланилади. Жумладан АҚШнинг собиқ президенти Барак Обама ҳам ўз нутқларида, сиёсий мавзудаги мулоқотларида инглиз тилида сўзлашувчиларга маълум бўлган лисоний бирликлардан, хусусан, мақол ва афоризмлардан фойдаланган:

“In another speech, Barack Obama suggests that politicians often forget that they are servants of the people, and remember only about their own benefit. So, his speech on the introduction of a rule on which to stop the debate in the Senate could be a simple majority vote (“nuclear option”) is noteworthy: “Mr. President, I rise today to urge my colleagues to think about the implications the nuclear option would have on this chamber and this country. I urge you to think not just about winning every debate, but about protecting free and democratic debate. I understand that Republicans are getting a lot of pressure to do this from factions outside the chamber. But we need to rise above an **«ends justify the means»** mentality because we're here to answer to the people - all of the people - not just the ones wearing our party label” (13.04.2005). It is interesting to use the paremic “End justifies the means”: a proverb that has a sentence structure is likened to a word in this context (lexicalized). Thus, the definition of the mentality of those in power is particularly concise, but at the same time succinct and emotional [6].

Президент Б.Обама ўз нутқларидан бирида сиёсатчилар ва сиёсий вазият ҳақида гапира туриб, беихтиёр паремиялардан бирини қўллайди. Яъни **“ends justify the means”**, деган паремияни ишлатиб, мулоқотнинг таъсирчанлиги ва аҳамиятчилигини оширган, бошқа билдирган фикрларини асослаш учун ҳикматли сўзлардан фойдаланиб – мақсад ёки оқибат воситани оқлайди, дея изоҳ беради.

Нафақат инглиз тилида мулоқот қилувчи сиёсатчилар, балки ўзбек тилида сўзлашувчи ҳукумат вакиллари, жумладан, президент ҳам ўз сиёсий нутқларида халқ донишмандлигидан – мақол ва афоризмлардан фойдаланиш ҳолатлари тез-тез кўзга ташланиб туради. Ҳукумат вакиллари, сиёсатчилар, депутатларнинг халқ билан юзма-юз мулоқоти давомида барчага бирдек тушунарли бўлиши учун паремиялардан, хусусан, мақол, ибора ва ҳикматли сўзлардан ўз ўрнида фойдаланади:

“Ўзбекистон раҳбари Ш.Мирзиёев ёшларга глобаллашув шароитидаги хавф-хатарлар ва мафкуравий хуружларга қандай қарши туриш мумкинлиги ҳақида маслаҳат берган. Президент ўзбек замонавий адабиётини асосчиларидан бири – маърифатпар Абдурауф Фитратнинг “Бу дунё кураш майдонидир. Соғлом тан, ўткир ақл ва яхши ахлоқ бу майдон қуролидир”, деган сўзларини ёдга олган.” [8].

Матнда ажратиб кўрсатилган лисоний бирликлар мурожаат мазмунини акс эттирувчи, таъсирчанлигини оширувчи омил ҳисобланади. Президент ўз фикрларини А.Фитратнинг мавзуга доир ҳикматли сўзлари билан асосламоқда. Мазкур сиёсий дискурс расмий оҳангда ва сиёсий мазмунда қолиплаган тил

бирликлари орқали ифода этилиши ҳам мумкин эди. Аммо, нутқ сўзловчининг мақсади тингловчиларга таъсир кўрсатиш, уларни ўз фикрига ишонтириш, ўзи томонидан айтилган фикрнинг қай даражада муҳим эканлигини тасдиқлаш бўлгани учун паремиялардан фойдаланади. Президент Ш.Мирзиёев ўз нутқини давом эттирар экан халқ донишмандлиги, тафаккур маҳсулларида қайта-қайта фойдаланади. Жадид аждодлардан бири – маърифатпарвар М.Бехбудийнинг **“Ҳақ берилмас, ҳақ олинур”** деган ҳикматини қўллади:

“Башарият тарихи шундан далолат берадики, ҳар бир халқ фақат эркин ва озод бўлган тақдирдагина, ўз ҳаёти ва келажагини мустақил барпо этиш ҳуқуқига эга бўлади. **“Ҳақ берилмас, ҳақ олинур!”** деб миллат озодлиги йўлида жонини фидо қилган улў аждодларимизнинг буюк мақсади ҳам шу эди.” Халқнинг донишманд вакиллари томонидан айтилган мазкур қуйма фикрлардан нутқ вазиятига мос тарзда фойдаланиш ўзaro мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлаб беради.

Таҳлил ва натижалар. Сўзловчилар, хусусан, сиёсатчилар, ҳукумат вакиллари давлат бошқарувидаги янгича ёндашувлар акс этган замонавий ҳикматларни яратиш ва халқ орасида оммалаштиришга ҳам ўз ҳиссаларини қўшишади. Айниқса, давлат раҳбари томонидан айтилган қуйма фикрлар жамият аъзолари орасида кенг тарқалади. Масалан, Ш.Мирзиёев: **“Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари”** деган давваткор ғоя ҳаётимизга тобора чуқур кириб бормоқда. Биз аини шу асосда халқимиз ҳаётини тубдан яхшилаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, қонун устуворлиги ва ижтимоий адолатни таъминлаш, инновацион тараққиёт борасида муҳим қадамларни қўймоқдамиз” деган мурожаатида “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” жумласи етакчи ғоя ва асосий фикрга айланади. Президент Ш.Мирзиёев фақат афоризм ёки ҳикматлар эмас, балки халқ мақолларидан ҳам ўз нутқларида фол фойдаланади: “Халқимизда **“Оққан дарё – оқаверади”** деган ҳикматли гап бор. Буни бугунги мураккаб вазиятда амалга ошираётган улкан ишларимиз исботлаб турибди.” Бунда грамматик жиҳат содда гап шаклидаги мақол ўзбек халқининг ўтмиши буюк эканлиги ва келажаги ҳам буюк бўлишига ишора қилмоқда.

Президент ўз нутқида халқ мақолларидан фойдаланишда давом этади:

“Халқимизда **“Кўз – қўрқок, қўл – ботир”**, деган чуқур маъноли ибора бор. Бугунги шароитда бизнинг кўзимиз ҳам, қўлимиз ҳам, юрагимиз ҳам ботир бўлиши керак. Белимизни маҳкам боғлаб, пок ният билан меҳнат қилсак, шубҳасиз, кўзлаган марраларимизга эришамиз.”[3]. Сиёсий дискурнинг ўзга хос мезонлари, муайян грамматик қолиплари ва услубий талаблари бўлгани ҳолда сўзлашув жараёнида сўзловчилар оддий сўзлашувга хос бўлган **“Кўз – қўрқок, қўл – ботир”** каби мақол ва маталларни, ибораларни махсус қўллади.

Бирлик ва тенгликни ўргатувчи Барак Обаманинг сайлов жараёнларидаги нутқида муҳим ўрин тутувчи мақоллардан бири – “бошқаларга сенга қандай муомала қилган бўлса, сен ҳам уларга шундай муомала қил”, мақолидир. “In the end, then, what is called for is nothing more, and nothing less, than what all the world's great religions demand – that we do unto others as we would have them do unto us. Let us be our brother's keeper, Scripture tells us. Let us be our sister's keeper. Let us find that common stake we all have in one another, and let our politics reflect that spirit as well”. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, паремиялар бошқа лисоний бирликлардан фарқли ўлароқ миллий метналитет ва этикодни ўзида кўпроқ акс эттиради, ташиб юрвчи ҳисобланади. Жамиятлар ўртасида қўлланилувчи айрим паремиялар мазмун жиҳатдан бир-бирига яқин бўлиши мумкин, аммо ментал хусусиятига кўра сезиларли фарқ қилади. Масалан, ўзбек сиёсий дискурсида қўлланмайдиган, асосан, оддий мулоқотларда ишлатилувчи “Саломига яраша алик олмоқ”, “Қандай салом бўлса, шундай алик бўлади”, “Саволига яраша жавоби” каби мақол ва иборалар сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги шахсий муносабат, оддий одоб ахлоқ доирасида фойдаланилади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, паремиялар нафақат бадий, сўзлашув, публицистик, балки расмий нутқ – сиёсий дискурда ҳам муҳим, баъзан ҳал қилувчи, таъсирчанликни, жозибадорликни таъминловчи восита бўлиб хизмат қилади. Ўзбек тилида сиёсий дискурс алоҳида тадқиқот шаклида ҳали ўрганилмаган. Институционал ва спонтан дискурда лисоний бирликларнинг когнитив-прагматик хусусиятларини ўрганиш, сиёсий нутқнинг табиийлигини таъминлаш, албатта, паремияларга бевосита боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Шейгал Е. И. Категоризация уравнения политики в жанрах политической афористики // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 271-279.
2. Баранов, А.Н., Добровольский, Д.О. Аспекты теории фразеологии /
3. А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский. –М.: Знак, 2008. –656 с.
4. Шварценберг Р.Ж. Политическая социология. М., 1992. 180 с.
5. Р.А.Будагов Литературные языки и языковые стили» М., 1967. 286 с.
6. <https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title>
7. Павловой Н. Д., Ушаковой Т. Н. Слово в действии: интент-анализ политического дискурса / под ред. - СПб. , 2000. - 316 с
8. Константинова А. А. Современный американский политический дискурс: паремии в риторике Барака Обамы // Вестник Томского государственного университета. Томск, 2010. № 331. С. 7-13. 6.
9. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи.<https://uzdaily.uz/uz>

UDC: 81'44:130.122 [=512.133/=111]

Mekhrinigor AKHMEDOVA,
PhD, senior teacher of English Literature department
Bukhara State University
E-mail: mexrisha82@mail.ru

With the review of O.M.Fayzullayev, PhD, Head of English literature department, BukhSU

SPIRITUALITY IN LANGUAGE: SEMANTIC FIELD

Abstract

The article discusses the role of spirituality in language, the level and process of learning spirituality in linguistics, and the problems associated with the study of the category of spirituality. At the same time, it discusses in detail how broad a category spirituality is and the issues we may face in the process of studying it. In addition, the study of the category of spirituality addresses issues such as the separation of primary and secondary problems. Problems related to the study of the category of spirituality are not only covered, but also commented on in the dictionary.

Key words: spirituality, enlightenment, dictionaries, the spirit of the nation, linguistics.

ДУХОВНОСТЬ В ЯЗЫКЕ: СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ

Аннотация

В статье обсуждается роль духовности в языке, уровень и процесс изучения духовности в лингвистике, а также проблемы, связанные с изучением категории духовности. В то же время он подробно объясняет, насколько обширна категория духовности и с какими проблемами мы можем столкнуться в процессе ее изучения. Кроме того, изучение категории духовности затрагивает такие вопросы, как разделение первичных и вторичных проблем. Проблемы, связанные с изучением категории духовности, не только освещаются, но и комментируются в его словарях.

Ключевые слова: духовность, просвещение, словари, дух нации, лингвистика.

ТИЛДА МАЪНАВИЯТ: МАЗМУНИЙ МАЙДОН

Аннотация

Мақолада тилда маънавиятнинг тутган ўрни, тилшуносликда маънавиятнинг ўрганилиш даражаси ва жараёни, маънавият категориясини ўрганиш билан боғлиқ муаммолар ҳақида фикрлар келтирилган. Шу билан бирга маънавият қанчалар кенг категория эканлиги, уни ўрганиш жараёнида дуч келишимиз мумкин бўлган масалалар ҳақида батафсил ёритилди. Бундан ташқари, маънавият категориясини ўрганиш жараёнида асосий ва ёрдамчи муаммоларни ажратиш каби масалалар ёритилган. Маънавият категориясини ўрганиш билан боғлиқ муаммолар ёритилибгина қолмай, унинг луғатлардаги изоҳидан ҳам намуналар келтириб, фикр билдирилган.

Калит сўзлар: маънавият, маърифат, луғатлар, миллат руҳи, тилшунослик.

I. Introduction. During the years of independence, spirituality began to be taught in educational institutions as a separate subject. Numerous textbooks, encyclopedias and dictionaries have been published, educational directions have been established. Unprecedented great achievements have been made in this regard. But ... the main goal was forgotten over the years. It has moved from the upbringing of a spiritually high person to the training of specialists with knowledge of the basics of spirituality. The issue of spirituality has become the property of the subject, specializing in a narrow field - philosophy in science, the basics of spirituality in education. Spiritual and enlightenment practice, on the other hand, sank only into the ocean of "events."

II. Literature review. Many sciences have moved away from the issue of spirituality. In particular, linguistics has become alienated without approaching its nearest problem. However, the closest phenomenon to spirituality is language. Language is the representative and preserver, the enrichment and the transmitter of spirituality. Although the idea of "mother tongue - the spirit of the nation" (I. Karimov) was recognized, no conceptual work was done to study the expression of the spirit and spirituality of the nation, no promising areas of Uzbek linguistics were formed, no goals were set [1]. There are several reasons for this, of course:

first, the study of the function of language in preserving spirituality and transmitting it from ancestors to

generations (accumulative and transformative) did not exist in the traditions of Uzbek linguistics;

second, it is not customary in Western and European linguistics to place the commonality of language and spirituality as a problem [2];

thirdly, the science of Uzbek linguistics did not receive orders from the spiritual and educational structures of the republic.

III. Research methodology. Today's rapid globalization exacerbates the problem of spirituality and imposes a great responsibility on linguistics, among other relevant disciplines. This strongly requires the formation of a separate field of study of language and spirituality - the direction of linguistics and spirituality [3].

The problem of commonality of language and spirituality has common aspects that can be solved systematically in cooperation with private and other disciplines solved in linguistics [4].

In the system-structural direction of linguistics, the essence, structure, components and elements of the linguistic category "spirituality" in the Uzbek language, the relationship between them, the special meaning of a particular unit (such as a word, phrase) directly or indirectly belonging to the category, and the stable linguistic characteristics that emerge in the system are revealed, and it becomes periodic in nature. This direction will be at the forefront with the task of laying the foundation for other directions and areas [5].

In the field of dialectology the elements of the linguistic category "spirituality" in folk dialects, their linguistic value and geography of distribution, their relationship with literary alternatives are studied, if necessary, recommendations and their bases for filling gaps in literary speech [6].

The field of lexicography deals with the problem of giving elements of the linguistic category "spirituality" in dictionaries. Problems of giving and interpretation of these words in academic, popular and educational philological dictionaries, alphabetical and systematic dictionaries, creation of special linguistic-spiritual dictionaries and encyclopedias, as well as in translation and hyper lugs, in national corporations.

Comparative research examines the relationship of elements of the linguistic category of "spirituality" with alternatives and similarities in other constructed and related languages, reveals the linguistic essence and value, and studies the problems of translation and translation.

IV. Analysis and results. The verbal use of the units of the linguistic category "Spirituality" is based on the fact that their essence passes through the prism of the spiritual world and manifests itself in communication, communication and speech activities, in general, the impact on personal spiritual development from the point of view of pragmalinguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, neurolinguistics, etc.

The direction of education, on the one hand, is to inculcate in students the essence of the elements of the linguistic category of "spirituality", on the other hand, to improve the mechanism of raising their personal spirituality through teaching the spiritual essence of language expressions included in this system.

Each period sets specific goals and objectives for science or its directions. Specific goals and objectives set on the basis of social or state order ensure the certainty of the results of the activities of science or its direction.

The main goal of the direction of linguistics is to create a certain linguistic supply for the scientific-practical mechanism that serves for the education of a highly spiritual person. One of the reasons why the expected results in our spiritual and enlightenment activities are not achieved is the lack of formation of this special linguistic base. This linguistic

base is created as a result of a comprehensive study of the national linguistic category of "spirituality".

At first glance, linguistics seems to be an alternative to traditional linguoculturology. However, acquaintance with the object of study and sources, problems, goals and objectives of linguoculturology allows imagining their similarities and differences [9].

As the name suggests, linguoculturology deals with the problem of language and culture relations. Culture is divided into material and spiritual types. Linguistics ignores the problem of material culture and does not fully cover its so-called spiritual form, but separates it from it.

Linguocultural studies, which is an integral part of linguoculturology as well as linguistics, studies non-alternative lexicons and lacunae in languages. Linguoculturology encompasses mythical language units, mythologies and archetypes, customs and rituals, proverbs, sayings, phrases, standards, stereotypes and symbols, metaphors and linguistic images, the methodological fund of language, speech behavior and speech culture [11].

V. Conclusion. Summarizing the above, it should be noted that the object and subject of study of linguoculturology and linguocultural studies are different. The object of linguoculturology is common to linguistics, culturology, ethnography, and psycholinguistics, and can be said to be the interaction between culture, language, and the person who creates that culture through language, which is the "carrier" of cultural information. The special events listed above that embody this relationship are the subject of his study. Linguistics is also distinguished by the specificity of the subject of study and, as noted, includes language expressions that are directly related to the spirituality of the individual, its components and elements. These expressions can be in the form of words, phrases, proverbs, sayings. For example, in Abdullah Qadiri's novel "Days Gone by", Otabek's words about the sons of the Wise Men are based on the syntactic device, which is definitely not acceptable. It reflects the level of intelligence, belief, attitude of the person. Wisdom, faith, respect (attitude) are among the qualities that indicate the spiritual perfection of a person.

It seems that although linguistics has a common object of study with a number of disciplines, such as ethics, psychology, linguoculturology, ethnography, sociolinguistics, and its specific subject is clearly different.

REFERENCES

1. Akhmedova Mekhrinigor Bakhodirovna. (2020). "Spirituality" Language category and its content. Middle European Scientific Bulletin, 6, 57-59. <https://doi.org/10.47494/mesb.2020.6.115>
2. Akhmedova, M. B. (2019) "analysis of spirituality category and its structure in the english language" Central Asian Problems of Modern Science and Education: Vol. 4 : Iss. 2 , Article 136.
3. M.B. Ahmedova. Genetic and Structural Specifications of tge Spirituality Nominative Units in the Uzbek Language. - Theoretical and Applied Science, 10 issue. 2018.- pp.331-333
4. M.B. Akhmedova. Genetic and structural specifications of the spirituality nominative units in the uzbek language. Theoretical & Applied Science, Vol.10, 2018. - Pp.331-333
5. Nyuman L.L. Faith, Spirituality and Religion: A Model for Understanding the Differences. The College of Student Affairs Journal, Volume 23, № 2, 2004. – Pp.102-106.
6. Adorno, Else Frenkel - Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford. The Authoritarian Personality New York. – Harper, 1950 – P.41.
7. Fisher, J.W. Spiritual Health: Its Nature and Place in the School Curriculum. PhD thesis, University of Melbourne, 1998, Melbourne, Australia, 2010 Available from <http://eprints.unimelb.edu.au/archive/00002994/> & Melbourne University Custom Book Centre: Melbourne, Australia, 2010 – 234p.
8. Tojiev G.N. Development of spiritual and enlightenment lexicon of the Uzbek language in the years of independence (system of nominal units "national idea"): Philol. Doctor of Philosophy (Phd) ... dissertation. - Samarkand, 2017.
9. Mengliev B.R. Development and spirituality // Enlightenment, January 2018.
10. Erkaev A. Spirituality and progress. - Tashkent: Manaviyat, 2005.
11. Mengliev B. Integrity of the linguistic system and inter-level relations in it: Philol. fan. doct ... diss. avtoref. - Tashkent, 2002. - 50 p.
12. Mengliev B.R. Language as a whole system. - Tashkent: Nihol, 2009. - 190 p.
13. Mengliev B.R. Development and spirituality // Ma'rifat, January 2018.

*Зебинисо БЕКМУРАДОВА,
Қарши давлат университети,
Француз тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси
E-mail: bekmuradovazebiniso4@gmail.com*

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д. А.Маматов тақризи асосида

ХИАЗМНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАЪРИФИ ВА ТИЛШУНОСЛИҚДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги кунга қадар кам ўрганилган стилистик фигуралардан бири хиазм конструкцияси ҳақида гап боради. Бадий нутқда қўлланувчи услубий бўёқ ва қатор вазифаларни бажарувчи, барча тилларга хос бўлган хиазм усулининг стилистик жиҳати, вазифаси ва экспрессив-эмоционаллиги баъзи мисоллар ёрдамида кўриб чиқилади. Шунингдек, турли олимларнинг хиазмга берган таърифлари ва назарий фикрларига таяниб, илмий мулоҳазалар бирдирилган ҳамда муҳим хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: хиазм, стилистика, стилистик фигура, антитеза, экспрессивлик, эмоционаллик, синтактик параллелизм.

ЯЗЫКОВОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ И РОЛЬ ХИАЗМА В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В этой статье обсуждается конструкция хиазма как одной из наименее изученных стилистических фигур на сегодняшний день. В данной статье рассматривается стилистический прием хиазмы, который используется в качестве вариационного стиля в литературной речи, и анализируются его стилистические особенности, цели и экспрессивно-эмоциональные стороны на основе аутентичных материалов. А также приведены научные комментарии и важные выводы основанные на описаниях и теоретических мнениях различных ученых о хиазме.

Ключевые слова: хиазм, стилистика, стилистическая фигура, антитеза, выразительность, эмоциональность, синтаксический параллелизм.

LINGUISTIC DEFINITION AND THE ROLE OF CHIASMA IN LINGUISTICS

Annotation

This article discusses the construction of chiasmus as one of the least studied stylistic figures to date. This article examines the stylistic technique of chiasma, which is used as a variation style in literary speech, and analyzes its stylistic features, goals and expressive-emotional sides on the basis of authentic materials. It also provides scientific comments and important conclusion about chiasm based on descriptions and theoretical opinions of various scholars.

Keywords: chiasm, stylistics, stylistic figure, antithesis, expressiveness, emotionality, syntactic parallelism

Кириш. Синтаксиснинг ҳозирги кунгача махсус тадқиқот объекти сифатида кам ўрганилган, айниқса ўзбек-француз тиллари кесимида қиёсий аснода алоҳида тадқиқот олиб борилмаган амалий риторик фигураларидан бири сифатида хиазм конструкциясини кўрқмай айтишимиз мумкин.

Ушбу фигура ҳақида яхлит таъриф сифатида шундай дейиш мумкин: “Мазмуни жиҳатдан фарқли бўлган икки жумла шундай кетма-кетликда қўйилдики, биринчисига қарама-қарши бўлган иккинчи жумла биринчисидан келиб чиқади, масалан: яшаш учун ейиш керак, ейиш учун яшаш эмас”. Бундай алмашиш антик дунё олимлари томонидан антиметабола ёки коммутация деб номланган.

“Қисқа адабиёт энциклопедияси”да хиазм қўшиш фигураларидан бири сифатида тавсифланган ва синтаксик параллелизмнинг бир тури сифатида қаралган. “Хиазм (грекчадан – χ (хи) грек ҳарфи кўринишидаги крестга ўхшаш жойлашув) – антидетик (қарши қўйиш) параллелизмнинг стилистик фигура-сидир: иккита параллел бўлақларнинг қисмлари уларда қуйидаги кетма-кетликда жойлашади: А В = В1 А1 (Дўстга душман бўлиш осон, душманга дўст бўлиш қийин).

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Энциклопедия муаллифларининг сўзларига кўра, унинг моҳияти, бир конструкция биринчисининг “ағдарилган” кўринишини ўзида намоён қилувчи бошқаси билан бирикишида эканлиги айтилади. Адабиёт энциклопедиясининг кейинги нашрларида замонавий умумэтироф қилинган изоҳини учратиш мумкин – хиазм, грекча “хиазмос” сўзидан келиб чиққан – “Х” грек ҳарфи кўринишидаги крестга ўхшаш (хочсимон) жойлашув.

Хиазм лингвистик термин сифатида фақатгина XIX асрдангина мавжуд, антик даврда эса у “антиметабола”, “антиметалепсия”, “антиметатеза”, “коммутация” номлари билан маълум. Емоқ керак яшаш учун, емоқ учун яшаш эмас мисоли билан келтирилган унинг қисқа таърифи эрамизгача бўлган I аср билан белгиланувчи Геренний учун аноним риторикадаёқ келтирилган: “Хиазм” термини фақатгина 19 асрдан ишлатилмоқда. Этимологик жиҳатдан, юқорида айтилганидек шакли хоч кўринишига эга бўлган Х (“хи”) грек ҳарфига бориб тақалади. Унинг бундай келиб чиқиши ушбу синтаксис фигуранинг хочсимон структураси билан боглик”.

Хиазм лингвистик ҳодиса сифатида маълум деган фикр, фақатгина қисман тўғри. Хиазм кўрқинчли

тақдир гирдобиди: доим кўз олдида бўлиш ва соя ортида қолиш. У риторика ва стилистика бўйича дарсликлар, энциклопедиялар, лингвистик терминлар лугатлари ва бошқа турли маълумот нашрларининг мулкига айланди – бу маънода унинг тарихи кўпасрлидир”.

Лекин ҳозиргача хиазм тадқиқи билан жуда кам сонли олимлар шуғулланган, ўзбек тили билан қиёсий планда эса ҳали тадқиқоб объектига айланган эмас. Шунинг учун ҳозирги кунда ҳам хиазм ҳақида 2 минг йил олдин маълум бўлганидан кўпроқ нарса маълум эмас. Шу билан бирга турли характерли ва турли давр, шу қаторда замонавий матнлардан олинган кўплаб мисоллар олдимизда тирик ва қизиқарли ҳодиса турганидан далолат беради.

Замонавий лингвистикада Э.М. Береговскаянинг хиазматик конструкцияларни инглиз, рус, немис, испан ва қисман француз тилларида тадқиқ қилган алоҳида ишларини; А.А. Терешенконинг инглиз хиазмларига бағишланган мақолаларини; В.С. Соловёвнинг объекти бўлиб, А. Блокнинг ижодида хиазмлар хизмат қилаган диссертациясини, шунингдек, О.Мамазияевнинг хиазм ва грация ҳақидаги номзодлик ишини айтиш мумкин.

Маълумки хиазм структураси ўта аниқлиги билан ажралиб туради: Хинолари ташлаб кетган тирноғини, тирноғининг хиносига вафоси йўқ (С.Сайид). Унинг изоҳи эса бундай аниқликки эга эмас, чунки ўзининг ташқи геометрик текислигига қарамай, мураккаб лингвистик табиатга эга. Баъзилар уни аъзолари кесишувчи иккиталик антитеза дейишади, яъни унда антитеза ва инверсиянинг бирикмасини кўришади. Бошқалар унга тескари параллелизм деб таъриф беришади, яъни унда биринчи навбатда синтаксик параллелизм ва инверсияни кўришади.

М.Д. Кузнец ва Ю.М.Скребнев хиазмни гапнинг такрорланувчи бўлаклари орасида синтаксик боғлиқларнинг ўзгариши билан бирга кечувчи олдинги гап лексик таркиби структурасининг ижро этилиши асосида ётган параллелизмнинг ўзига ҳос тури сифатида талқин қилишади. Бошқача айтганда, улар учун хиазм – бу параллелизм, яъни такрорланувчи элементлар синтаксик функцияларининг ўзгариши такрори. М.Л.Гаспаров хиазмни антитетик параллелизм фигураси сифатида изоҳ беради, яъни иккита параллел жуфтликларда элементлар жойлашуви кетма-кетлиги ўзгарувчи антитеза ва параллелизм комбинацияси сифатида кўради. Ўзбек олимларидан профессор И.К.Мирзаевнинг лингвопоэтика масалаларига бағишланган докторлик диссертациясида “хиазм чап томон қисмидаги сўзлар тескари тартибда жойлаштирилган бинар структура сифатида тушунилади” [2], дея таъкидласа, О.Х.Мамазияев эса ўзининг номзодлик диссертациясида “Хиазм фақат қўшма гапни шакллантирувчи синтактик-стилистик восита бўлиб, унда қўшма гап биринчи компонентдаги гап бўлақларининг ўрни (тартиби) иккинчи компонент бўлақлари жойлашувига бутунлай тескари ҳолда бўлиши талаб этилади...” деган таърифни беради [3:20].

Ж.Дюбуанинг қисқа лингвистик терминлар лугатидаги қисқа изоҳда хиазм антитезани юзага келтирувчи ёки параллел ўрнатувчи жумланинг иккита симметрик қисмлари инверсияси сифатида тасвирланади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Француз тилшунослари П. Ларусс, М. Крессо, Ж.-Ф. Фелизонларнинг фикрига кўра, хиазм антитезани яратишнинг энг ифодавий усулларидан бири ҳисобланади. Антитеза эса каламбурнинг бинар структурасини мавжуд бўлиш йўли бўлиб, унда комик эффектга бир-бирига қарама-қарши бўлган маъноларнинг тўқнашуви билан эришилади. Айнан шунинг учун биз хиазмни каламбур (тажнис, сўз ўйини) ясашнинг усулларидан бири сифатида кўриб чиқамиз, дея таъкидлайди.

Т.Н.Сенина ва О.С. Ахманова хиазмни структур параллелизмга қўшишади, П. Ларусс, П. Робер эса уни асимметрик конструкциялар деб ҳисоблайди. Бизнинг фикримизча, хиазм бўлақларнинг ҳосмон жойлашуви ва антитезани шакллантириш йўллари билан асимметрикдир.

Ю. М. Скребнев хиазмни синтагматик синтаксиснинг компетенциясига кирувчи структуралар доирасига киритади. Агар Ю.М. Скребнев томонидан тузилган синтагматик синтаксис парадигмалигидан гаплар структуралари муаммолар билан, унинг компонентлари таркиби ва жойлашиши билан берилмай, балки матнни ташкил қилувчи гапларнинг кетма-кетлиги билан берилиши билан фарқ қилишида деган стилистик системанинг ички мантиғига эргашсак, кўпинча қўшилган ёки контекст билан ажратилган гапларнинг таркибдан кўра битта жумланинг ичида бўлувчи хиазм парадигматик синтаксиснинг ҳам эътиборига лойиқ.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Риторика бўйича замонавий адабиётда айтиладики, - “... хиазмни уч ва ҳалқа бирикуви сифатида қараш мумкин, сабаби битта элемент жумланинг энг бошида ва энг охирида такрорланади, иккинчи элемент эса – ушбу жумланинг қисмлари орасининг чегараларида:

1) Кўрясанми, тонг отар! Отмакдадир гўзал тонг! (М.Али). (А) тонг (В), отар (отмоқ) (В1) отмакдадир (отмоқ) (А1) (тонг) АВ/В1А1

Хиазматик конструкцияларнинг хиндевропа тиллари материалида қиёсий таҳлиliga уруниш ушбу ҳодисага етарлича ҳажмли изоҳни тақдим қилган Э.М. Береговская томонидан амалга оширилган: “Хиазм – трансформация қилувчи синтаксик фигура бўлиб, унда трансформ ҳам, дастлабки шакл ҳам берилган, трансформация эса биттадан унгача операцияни ўз ичига олади:

1) дастлабки шакл элементларини кўзгули симметрия принципи бўйича қайта қўйиш (тескари параллелизм):

2) синтаксис функцияларини алмашувчи иккита лексик такрор;

3) полисемик сўз маъносининг ўзгариши ёки унинг дастлабки шакли сўзларидан бирининг омоним билан алмашуви.

Биринчи жараён содда синтактик хиазмни яратиш учун зарур ва етарлидир, биринчи ва иккинчи ҳолатлар семантик мураккабланган хиазмни яратади, учаласи бир бўлиб хиазматик каламбурни яратади.

Изоҳнинг катта ҳажмлилиги ажабназари эмас, ахир хиазмнинг тузулишида бир нечта фигуралар иштирок этади. Булар эслаб ўтилганидек, синтаксик параллелизм, инверсия, такрор, антитеза, заруриятда – эллипсис сингари синтаксик ва лексик ифодавий воситалар.

Антитеза ва такрор асосий хиазм ясовчи момент сифатида Ц. Тодоровнинг изоҳида бор. Бу ерда шунга урғу берилдики, хиазм бу – иккита сўз ўртасидаги муносабат бўлиб, жумланинг иккинчи қисмида инвертирланган (шакли, жойи ўзгартирилган) кўринишида такрорланади. Қай уйга кирса тез чиқиб кетади, Чиккач кирган уйин йиқиб кетади (Юсуф Хос Ҳожиб).

П. Бакри хиазмда икки синтаксик бўлақларнинг хочсимон жойлашувини (АВ-ВА) кўради, уларни бир томондан ва ёнлари бўйлаб, бошқа томондан бир хил табиатга эга бўлган ёки айнан битта функцияни бажарувчи элементлар марказда боғлайди.

Ж. Дюбуа ва издошларининг фикрига кўра, "... давр бошида маълум тартиб бериш мумкинки, у унинг ёйилиши тартибига симметрик қарама-қарши. Бу усул хиазм дейилади (chiasme).

Анъанавий равишда хиазми ҳам семантик, ҳам грамматик планда намоён бўлиши мумкин бўлган марказий симметрия билан боғлашади;

Бу ерда биз марказий симметрия синтаксисни таъсир қиладиган мисолларни келтирамиз.

Le passé me tourmente et je crains l'avenir (Corneille)

Ўтмиш мени кедирмоқда, ва мен қўрқаяпман келажакдан (Корнель)

Charles se sentait defaillir à cette continuelle repetition de priers et de flambeaux? Sous ces odeurs affadissantes de cire et de soutane (Flaubert)

Шарль ушбу ниҳоясиз ибодатлар ва оловлар, мум ва сутананинг ёқимсиз ҳидидан деярли хушини йўқотди (Флобер).

Охирги мисолда биз фақатгина "фешл+от" гуруҳидаги инверсияни кўрмаймиз: бу ерда отлар бирликда иккита аниқловчи билан – от билан кўпликда ном иккита аниқловчи билан – бирликда от билан қарама-қарши қўйилади.

Хиазм структурасида алоҳида ўринга синтаксик параллелизм усулига тегишли. Баъзида хиазмга синтаксик параллелизмнинг бир тури сифатида қарашади: "Назмий нутқ учун тескари параллелизм ҳолатлари характерлидир, унда иккинчи қисм конструкциясининг компонентлари биринчи қисмниқига нисбатан тескари тартибда жойлашган:

Ул-да айтадир: бир қизил яноққа

Учрадим тушимда кўмилган оққа.

Оққа кўмилганда шунчалар гўзал,

Мендан-да гўзалдир, кундан-да гўзал! (Чўлпон)

Умуман олганда, хиазматик конструкциялар кийинроқдир, у характери бўйича асосан афористик хусусиятга эга. Синтаксик параллелизм – бу редупликатор ва такрорланувчи бирлик сифатида синтаксик конструкциянинг ўзи бўладиган синтаксис даражасидаги такрор.

Синтаксис параллелизм назм ва назмий асарларга ритм бера олишга қодир. Б. Шалабаев бу ҳақда шундай ёзади: "Биз ўзига ҳос шеърини романни мос синтаксик шакллантириш шарофати билан олишимизни пайқаш қийин эмас".

Г.Н. Червакова гап модели назарий такрори параллелизм фигурасида соф грамматик бўлиши керак дейди, яъни лексик такрорлардан ҳоли бўлиши керак. Бироқ, олимнинг кузатишларига кўра, тил материали асосан грамматик такрор лексик билан тигиз қўшилган ва у билан таъсирлашган намуналарга эга. Лексик тўлдиришнинг таъсири сўзсиз эканини қайд қилиб,

тадқиқотчи фигурада синтаксис такрор расми етакчи ҳисоблашини ҳисобга олиш керак.

Хиазм конструкциясида синтаксис ва лексиканинг интеграциясини кўриш мумкин, бу ходисанинг бошқа номи бўлиб "антитестик параллелизм" хизмат қилмайди. Антитезани синтаксиснинг лексико-синтактик воситаларига қўшишади, унинг моҳияти синтактик структура доирасида ғояларни контраст (зид) қўйишдир. Зид қўйиш қарама-қарши маънони ифодаловчи сўзларни ишлатишни назарда тутди, яъни антонимларни. Антитеза – деярли ҳамма шоирлар мурожаат қиладиган усул, А.С. Пушкинга мурожаат қиламиз:

1. Топиша қолдилар, худди тош тўлқин,

Назм билан наср, муз ҳамда ёлқин,

Шунда бир-бирига бўломас қарши.

2. Бироқ ёлқинланган оташин ёшлик

Ўз ичида сақлай олмас ҳеч нарса.

Хусумат, муҳаббат, хурсандлик, ғашлик.

3. Лекин, бизнинг шимол ёзлари тамом-

Жануб қишларига қаркағура,

Лип этиб ўтади, ўчади ҳамон,

Эътироф қилмаймиз - бу маълумку-я. ("Евгений Онегин" Ойбек таржимаси)

Антитеза геометрик тўғри синтаксис обрамлениясида шоирнинг, ёзувчининг ўз ўқувчиси юрагига етиб бориш учун имкониятларини яна ҳам кўпроқ оширувчи амалий воситадир. Ўз навбатида, гапга устамонлик, хиазматик конструкцияларнинг ёрқинлигидир – антитезанинг тўғри эффекти, агар синтаксис аранжеровка шеърга ритм аниқлиги, оҳанги, бўғин чиройини берса, каламбур эффекти учун хиазм лексик воситаларнинг иштирокига қарздор:

Кечқурун қайтаман янги уйимга,

Уйим тўла ҳозир янги буюмга. (Миртемир).

О.А. Крилова ва Е.Н. Ремчукова томонидан киритилган ва "... ўхшаш ёки комбинациялашган турли хилдаги воситаларни битта жумла ичида бириктириш натижаси бўлган стилистик усул" деб муаллифлар тушунган гиперэкспрессия тушунчасини қабул қилган ҳолда хиазми унчалик ифодавийлик ёки экспрессивлик воситаси сифатида эмас, балки такрор, инверсия, антитеза, синтаксик параллелизм, эллипсисни турли комбинацияларда жамловчи гиперэкспрессив синтактик-стилистик усул деб номлаш мумкин.

Хиазматик конструкциянинг асосий ва бўлиши шарт бўлган компоненти бўлиб синтактик структураларнинг параллелизм фигураси бўлиб қолмоқда. Хиазм ва поэтик асарларнинг мутаносиблигини энг муҳокама қилинадиган конструкцияни бевосита ўзи билан ифода қилиш аниқроқ бўлади. Юқорида айтилганга изоҳ бериб, шуни айтиш мумкинки, бу муаллифнинг устамонлигини, у томонидан стилистик воситаларни моҳирона ишлата олишини номойиш қилувчи риторика ёки замонавий стилистиканинг энг чиройли, ўринли, ёрқин фигураларидан биридир – хиазм, бу маънода адресант прагматик ниятларининг поэтик шаклланишидир. Бошқа томондан хиазм асосан шеърини асарлар материалида учровчи, ундан ташқари фақатгина ритм ва рифмани сақлаб қолишга ёрдам берувчи эмас, балки барча муаллифлик йўналтирилишларини амалга оширувчи, унинг муносабатини, унинг баҳосини сақлаб қолишга имкон берувчи конструкциялардан бири.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб, хиазмнинг қуйидаги изоҳини таклиф қилиш мумкин: хиазм – ҳам трансформа, ҳам дастлабки форма берилган трансформация бўлувчи синтактик фигура, трансформация биттадан уртагача операцияни ўз ичига олади:

1) элементларни кўзгули симметрия принципи бўйича жойлаштириш (қайта қўйиш, тескари параллелизм);

2) синтактик функциялари алмашувчи икки лексик такрор;

3) полисемик сўз мазмунининг ўзгариши ёки сўзларнинг бирини унинг омонимини дастлабки шакли билан алмашиш. Биринчи операция содда синтаксик хиазми яратиш учун зарур ва етарли, биринчи ва иккинчиси семантик мураккаблашган хиазми яратади,

учаласи бирга – хиазматик конструкцияни ташкил қилади.

Хиазматик конструкция содир бўладиган лексик фон унинг симметриклигини кучайтириши мумкин: чап қисмнинг конститутив бўлмаган элементлари канчалик кўп ўнгда такрорланса, шунчалик хиазмнинг архитектоники ёркинроқ чиқади, шунчалик бутун конструкция симметрикка айланади.

Айтиш мумкинки, аффе́ктив синтаксис асосида ётувчи хиазм симметрия тамойилини максимал даражада ўзиники қилади. Хиазмнинг кўзга ташланувчи хашамдорлиги, унинг ўйноқи, динамик характери ва биробразлиликда кўпобразлилик имконияти сўз ижодкори учун хиазми ўзига жалб қилувчи фигурага айлантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Квятковский А.П. Поэтический словарь. –М.: 1966, 325 с.
2. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Дисс.д-ра филол.наук. – Т.: 1992.
3. Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градиация. Филол. фан.ном.дисс. – Фарғона: 2004, -б. 20.
4. Сирожиддин Саййид. Онамнинг кулчалари. Шеърлар. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017, -б. 30.
5. Балли, Шарль. Французская стилистика. – М., 1961, 394 с.
6. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языков единиц. Афтореф.дисс.д-ра.филол.наук. – М., 1980, 55 с.
7. Галкина – Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык, 4,1. – М., 1962, 126 с.
8. Мамажонов А. Қўшма гапларда антитеза. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 6-сон, 27-30 б.
9. Омонтурдиев Ж. Синтактик такрорлар. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 34-37 б.

Анвар БЎРОНОВ,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: anvar1971@list.ru*

ТДЎТАУ доценти Б.Абдушукуров тақризи асосида

ОЛТОЙ ТИЛИНИНГ ЛИНГОФОНДИДА МАЗМУНИ АНИҚ САҚЛАНИБ КЕЛАЁТГАН ТУРКИЙ ТИЛЛАРГА ХОС “ТЎ” ВА “ҚИ” ЛЕКСЕМАЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Туркий тиллар тарихида илк сўзлар битта ҳарф ёки кичик бўғинлардан иборат бўлган деган қарашлар мавжуд. Мазкур мақолада олтой тилининг лингофондида мазмунни аниқ сақланиб келаётган “тў” ва “қи” лексемалари, ўзбек тили ва бошқа туркий тилларида ушбу ўзгаришдан ясалган сўзларнинг қиёсий таҳлили баён қилинган. “Тў” ва “қи” лексемалари орқали ясаладиган сўзлар, уларнинг контраст хусусиятлари кенг тадқиқ қилинган. Мулоҳазалар далилланиб, муҳим хулосалар берилган.

Калит сўзлар: лексема, тў, тўп, тўн, тўсин, тўғин, тўқли, тўқол, тўғон, тўғарак, тўқиллаш, қи, қил, қилич, қипчоқ, қийчи, қирқиш, қийқим.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ХАРАКТЕРНЫХ ДЛЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ ЛЕКСЕМ “ТЎ” И “ҚИ”, СМЫСЛ КОТОРЫЕ ОТЧЕТЛИВО СОХРАНИЛОСЬ ЛИНГОФОНДЕ АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В истории тюркских языков существуют представления о том, что первые слова состояли из одной буквы или коротких слогов. В данной статье представлен сравнительный анализ лексем слов “тў” и “қи” узбекского языка и других тюркских языков, которые отчетливо сохранили смысл в лингфонде алтайского языка. Слова, которые пишутся через лексемы “тў” и “қи”, их контрастные особенности были широко изучены. Аргументация доказана, и сделаны важные выводы.

Ключевые слова: лексема, to‘, to‘p, to‘n, to‘sin, to‘g‘in, to‘qli, to‘qol, to‘g‘on, to‘garak, to‘qillash, qi, qil, qilich, qipchoq, qiychi, qirqish, qiyqim.

COMPARATIVE ANALYSIS OF “TO” AND “QI” LEXEMES CHARACTERISTIC OF TURKIC LANGUAGES PRESERVED IN ALTAI LANGUAGE

Abstract

In the history of the Turkic languages, there are ideas that the first words consisted of a single letter or short syllables. This article presents a comparative analysis of the lexemes of the words “tў” and “қи” of the Uzbek language and other Turkic languages, which clearly retained their meaning in the lingofond of the Altai language. Words that are written through the lexemes “tў” and “қи”, their contrarian features have been widely studied. Argumentatsia is proven, and important conclusions are drawn.

Key words: token, to‘, to‘p, to‘n, to‘sin, to‘g‘in, to‘qli, to‘qol, to‘g‘on, to‘garak, to‘qillash, qi, qil, qilich, qipchoq, qiychi, qirqish, qiyqim.

Кирриш. Қадимги туркий тилнинг тилсимлари кўп. Қўхна тилнинг ҳали ўрганилмаган жиҳатлари, очилмаган қирралари, ажойиботлари тилшунослар учун битмас-туганмас хазинадир. Бироқ бу хазина аниқ бир ҳудудда ёки муайян бир халқнинг тилида тўла жамланмаган, аксинча дунёнинг турли ҳудудларига тарқалиб кетган туркий халқлар уларни ўзлари билан бирга олиб кетган. Тилнинг ажойиботларини биз кўпинча қадимий тошбитиклардан, ёзма ёдгорликлардан топамиз. Аммо, шундай тил хазинаси ҳам борки, биз унга кўпам эътибор бермаймиз. Бу хазина — асрлар оша шу тилни сақлаб келаётган халқнинг ўзидир.

Маълумки, туркий халқлар тилларининг ўрта асрлар ва янги даврдаги ривожланиши турлича кечган. Шу даврдаги тиллар ривожланишида юнон, араб, хинд, форс, хитой, мўғул, рус ёки бошқа тилларнинг таъсири ва улардан сўзларнинг ўзлаштирилиши натижасида туркий тил ўз қолипларидан узоклашиб борган. Аммо

шимолда бошқа туркийлар дунёсидан ажралиб, анклав (лот. *inclavatus* “ёпик”) тарзда ривожланган тиллар ҳам борки, уларда боботилнинг қўхна қолиплари сақлаб қолинган. Шундай тиллардан биттаси олтой тили бўлиб, бу тилдаги лексемаларни қиёсан таққослаш ва таҳлил қилиш жуда катта тадқиқотлар учун йўл очиб беради. Олтой тилининг ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, қадимги туркий тилда лексемалар кичик сўзлар, бўғинлар ёки ҳарфлар орқали ҳам ифодаланган. Ўз ўрнида шу кичик лексемалардан от, сифат, феъл ва бошқа сўзлар ҳосил қилинган.

Тилшуносликда, лексема (юн. *lexis* — сўз, ифода) — тил қурилишининг лексик маъносини англатувчи луғавий бирлиги ҳисобланади. Лексемада англашилган маъно киши онгида юзага келадиган мазмунни шакллантиради ва ўз ўрнида лексема ўзининг маъноси ва грамматик хусусиятлари бирлигидан иборат бўлади. Қисқача айтганда, лексема шакл ва маъно жиҳатидан бир бутун ҳолда

текшириладиган мустакил маъноли сўз, тил қурилишининг лексик маъно англатувчи бирлиги саналади.

Қўйида, туркий тилда мавжуд маъно жиҳатдан ўзаро қарама-қарши икки лексема ҳақида кенгрок тўхталамиз. Улардан биринчиси “тў” лексемаси бўлиб, мазмунан текис ёки силлиқ сирт маъносини беради. “Тў” лексемаси ўзининг аглютинатив хусусиятини сақлаш ҳолда ортидан қўшилган ҳарфлар ёки ҳарф бирикмалари билан бириктириш натижасида сўзлар ясалишини кўриб чиқамиз.

Иккинчи “ки” лексемаси эса, “тў”нинг антоними ўлароқ аксинча кесувчи, тигли, бурчакли, дағал, ўткир маъносини беради. “Қи” ҳам “тў” каби ортидан қўшилган ҳарфлар ёки ҳарф бирикмалари билан қўшилиб сўзлар ясади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. “Тў” ва “ки” лексемалари олтой тилининг орфографик лугатида жуда кўп учрайди. Уларнинг лугавий маъноси текис ёки кесувчи контрар мазмунда эканлиги эса “Қадимги турк лугати”, М. Кошғарийнинг “Девони луготит турк” асари, “Навоий асарлари лугати”, О. Т. Молчановнинг “Тоғли Олтой топонимик лугати”да келтирилган айни ўзакдан ясалувчи сўзларда ҳам тўлиқ ёки қисман акс этган. О.Н. Балакина ва В.С. Дедеевалар томонидан тузилган “Алтай-Орус сўз-луг”ида “тў” ва “ки” ўзагидан ясалган сўзлар бирмунча ноаниқ тарзда келади. Аммо уларни рус тили кирил алифбосида мавжуд бўлмаган(ў, қ) товушларни қиёсан тиклаш ҳисобига аниқлаштириш мумкин бўлади.

“Тў” лексемаси орқали ясаладиган сўзлар ўзбек тилининг изоҳли лугатидан ҳам кенг ўрин олган ва бунга қўйидаги сўзларни мисол келтириш мумкин: тўп, тўба, тўпик, тўппи, тўгин(ободок), тўқоч(бўғирсоқ), тўсин ёки тўсиқ, тўқа, тўқмоқ, тўр, тўрва, тўрсиқ, тўким, тўн ва ҳк.

“Тў” ўзагидан ясаладиган тўп, тўгин(ободок), тўқоч(бўғирсоқ) каби сўзларнинг таҳлил шуни кўрсатадики, “тў” лексемаси силлиқ ва текис сирт маъносидан ташқари айлана, доира, думалоқ, шар маъносига ҳам қўлланилади. Мисол учун олтой тилида айлана –тўгерек (тўгарак), гилдирак – тўнгалак (дўнгалак), шар – тўпик дейилади. “Девони лугатит турк”да ғўла –тўмрум, доира(даф) – тўмрук, ноғора эса – тўвул шаклида келган[1]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Қолаверса кўплаб кипчоқ тилларида, жумладан ўзбек тилининг кипчоқ лаҳжасида ҳам атроф тўбарак(теварак), дейилиши ҳам бунга далил бўлади.

“Тў” лексемаси орқали сифат ясалишида ҳам предметлар, ҳайвонлар ёки одамлар кўринишидаги айнан текис ёки силлиқ сиртга эътибор берилади. Мисол учун: Тўлин ой, тўқ қорин, тўйган одам,

тўла(семиз) киши ёки тўмпайган жой, тўмбоқ(дўмбоқ) бола ёки тўмалоқ(думалоқ) тўп.

Шунингдек “тў”нинг хусусиятлари феъл ясалишида ҳам кўзга ташланади. Мисол учун: қадимги туркий тилда, аниқроғи эса уйғур ёзувида ёзилган буддавийлик матнларида келтирилган манбаларда тўғрул сўзи бирон нарсани тўғирлаш, текислаш маъносини билдирган[2]. Ёки лексеманинг мамунига кўра икки текис сиртнинг бир-бири билан урилиши оқибатида ҳосил бўладиган товуш “тўқиллаш” дейилган. Мисол учун: Тўқмоғи билан тўқиллатди.

Туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида ҳам бирон нарсани жамлаш тўдалаш, уни бириктириб бойлаш эса тўқимлаш дейилади. Қадимдан туркий кавмлар гилам тўқишда ўрмақдан фойдаланган ва ундаги тўқимлаш ҳисобига “тўқимачилик” сўзи пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Маълумки, “тўл” сўзи қадимги туркий тилда фарзанд, эмбрион маъносида ишлатилиб фамилия ўрнида ҳам ишлатилган. Бу ҳолат ҳанузгача олтойларда сақланиб келади. “Олтойлар фарзандни тўл (тўл) деб атайдилар. Шунинг учун бу сўз баъзи қабилаларда суяк маъносида ишлатилса, телеутларда фамилия маъносида ҳам ишлатилади”[3]. Қолаверса бугунги кунда “тўл” сўзи ўзбек тилида ҳам ҳам сақланиб қолган, бироқ “тўл” фақат қўйларнинг болалашга нисбатан қўлланилади. Аммо кипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи ўзбекларда “тўл”ни фарзандларга нисбатан қўллаш ҳам учраб туради. Шу сабаб туркий тилда ҳайвонлар сут беги(елини)нинг сутга тўлишини “тўлгин” дейилган. Тўлғоқ(тутиши) эса ҳомиладор аёлга нисбатан ишлатилган.

Тадқиқот методологияси. Туркий тилларни ўрганишда тарихий-қиёсий (компаративистик) жиҳатдан ёндашиш самарали усул саналади. Чунки бундай ёндашув орқали тадқиқ этилаётган бир қанча объектлар учун умумий бўлган ва фақат ўзига хос жиҳатлар аниқланиб, улар устида аниқ хулосалар қилиш мумкин бўлади. Фақат бу жараёнда қиёслаш учун танланган сўз (объект)лар ўртасида муайян объектив умумийлик бўлиши ҳамда таққослаш жараёнида уларнинг энг аҳамиятли белгилари ва хусусиятларига эътибор қаратиш зарур бўлади. “Тў” ва “ки” лексемаларини ўрганишда ҳам айнан тарихий-қиёсий усул жуда қўл келади ва уларни икки ёки ундан ортиқ тиллардаги орфографик хусусиятларига кўра қиёслаш қўтилган натижани беради.

Мисол учун қадимги туркий тилда текис сўзи ўрнига тўкус сўзи ишлатилган ва бунинг исботини турли туркий тиллардаги айни сўзларни жадвал орқали қиёслаб, демонстратив шаклда исботлаш мумкин бўлади:

олтой тили	якут (саха) тили	татар тили	чуваш тилида	ўзбек тили
Текши ёки тўс	тўбис ёки тэн	тигез ёки тўз	тикёс ёки тўрё	текис ёки тўкис

Бундан кўринадики, турли тилларда текис ёки тўкис каби сўзлар икки хил шаклда аммо айни маънода сақланиб қолган ва буни юқорида келтирилган фикрларга далил(аргумент) сифатида келтириш мумкин. Қолаверса, кўплаб кипчоқ диалектига яқин тилларда муз ўрнига тўнг, тупроқ ўрнига тўрпақ ишлатилиши ҳам “тў” ўзагининг силлиқ сирт ва текис маъноси маъносида қўлланилганлигини билдиради.

Шунингдек, тўмпаймоқ, тўнгламоқ, тўқилламоқ, тўпиллатмоқ, тўқимоқ, тўқнашмоқ, тўлмоқ, тўлдирмоқ, тўсмоқ, тўмалоқ, тўдаламоқ, тўмтоқламоқ, тўнтармоқ[4] феълларида ҳам айнан тигиз, ўтмас сиртнинг сифатлари кўринади.

“Қи” лексемаси орқали эса юқорида қайд этилгани каби ингичка, учли, тигли, ўткир кесувчи сиртга хос хусусиятлар акс эттирилади. Мисол учун, қилич, қил, қилтиқ, қир, қирғич, қирлик, қиёқ,

кирнак(дудам пичок) сўзларини анологик тарзда ўткир учли, тигли ёки кесувчи маъноси бирлаштириб туради. Шунингдек, қадим туркий тилда пичок сўзининг ҳам қипчоқ ёки қифчоқ, қайчининг эса қийчи ёки қифту[5] шаклида қўлланилганини кўриш мумкин. Қолаверса, олтой тилида ўзбек тилига форс тилидан ўзлашган найза сўзининг ҳам олтой тилида бошқа аналогий яъни қылыш сақланиб қолганини инобатга олсак, фикримиз яна бир ўз тасдиғини топган бўлади.

Шу ўринда қин сўзининг маъносига ҳам тўхталиб ўтсак. Маълумки қин бирон тигли нарсани солиб қўйиш учун ишлатиладиган ғилоф саналади. Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асарида шундай сатрлар бор:

1. Qaju beg yeratni sevundurmasa/ qilich qinda chiqmas aningda basa(қайсидир бек жангчиларини хурсанд қилмаса, унда қиличлар ҳам кинидан чиқмас.

2. Halalqa saqish ol haramqa-ma qin(ҳалол ишга ҳурмат, ҳаромга эса жазо(қийноқ) бор)[6]

Бу ерда келтирилган биринчи гапда қин ўз маъносида иккинчисда эса қийноқ маъносида келади. Бундан кўринадики қинда ҳам айнан қийноқ маъноси мавжуд экан. Инчунун Навоий асарлари луғатида ҳам шунга яқин таъриф берилган бўлиб, Навоий ўз асарларида қирбон сўзини ҳам қўллаган. Қирбон - ўк ва ёйларни сақловчи чарм халта саналган[7].

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида кетмон сўзининг қирма, ранданинг қирғи шакли сақлангани ёки олтой тилида арра сўзининг қире[8] варианты сақланиши ҳам қайсидир жиҳатдан “қи” лексемасининг мазмунини аниқлашда муҳим рол ўйнайди.

Қичитки, қиёқ каби ўтлар, қирғий, қирғовул, қиронқора каби қушлар ёки қирпи[9] ва қисқич-бақанинг номидан ҳам “қи” яъни айнан ўткир тиг ёки учли тумшук мазмунини англашилади.

Шунингдек, “қи” лексемаси орқали ёрдамида сифатларнинг ясаилишида ҳам кесиш, қисиш, яралаш, қичитиш, ачитиш мазмунини акс эттиради. Мисол учун: қичитки ўт, қирра бурун, қиймаланган гўшт,

“Қи” лексемаси орқали ифодаланган товушлар ҳам айнан синиш, яраланиш ва бошқа турдаги зарар етиши акс этади: қирт, қирс, қирч.

Шунингдек “қи” лексемаси орқали ўткир таъм ҳам ифодаланади. Қимиз, қимрон каби сўзларда айнан ўткир таъм англашилади.

Қирмоқ, қиймаламоқ, қийратмоқ, қирон келтирмоқ каби сўзлар ўткир тигли асбоблар орқали амалга оширилган ҳаракатни билдирса, қитиқлаш, қирпичлаш, қирчиш, қиртишлаш каби сўзлар орқали дағал сирт ёки ўтмас тиг орқали таъсир ёки ҳаракатни акс эттиради. Шунингдек, тигсиз сирт орқали қийноқ бериш ҳам қисмоқ, қийнамоқ шаклида “қи” лексемаси билан ифодаланади.

“Қи” лексемаси орқали ясаладиган сўзлар ўзбек тилининг имло луғатида жуда кўп учрайди. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳам айни маънода қўлланмайди. Жумладан, қироат, қибла, қийр(қора мум) каби араб ёки форс тилларидан ўзлашган сўзлар бутунлай бошқа маъноларни англатади.

Қадимги туркий тилдан келаётган “қи” лексемаси араб ва форс тилидан ўзлашган айни бўғинлардан “и” харфининг талаффузи билан ҳам фарқланади. Туркий “қи” кўпроқ “қы” га яқин талаффуз қилинади ва олтой, тува, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари алифбосида “қи” айнан “қы” шаклида ёзилади, “қын” “кылык” сўзларидаги каби ы унлиси билан талаффуз

қилинади. Туркий “қи” лексемасидаги и нинг яна бир хусусияти уни талаффуз қилмаса ҳам маъно ўзгармайди. Мисол учун олтой, тува, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида қр, қлич, қрким, қрғин шаклидаги талаффуз қилиниши кўпроқ учрайди. Бундан кўринадики, “қи” аслида аслида қ харфи (товуши)нинг ўзи билан ҳам ифодаланган бўлиши мумкин.

Ўзбек тилининг имло луғатида “қи” лексемаси ёрдамида ясаладиган юзлаб сўзлар учрайди. Аммо имло луғатида қирмай қолган сўзлар ҳам жуда кўп. Жумладан, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғатит турк” асарида келтирилган айрим сўзлар ўзбек тилининг имло луғатида учрамайди. Мисол учун қижмоқ (кесмоқ), қирнак (дудам пичок), қирчалди (синдирди), қирчатди (ёрди) [10] каби сўзлар ҳам айнан “қи” лексемасининг хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Ўзбек тилидаги қирғоқ сўзи ҳам “қи” ўзагидан ясалади ва унда ҳам айнан бирон нарсанинг чети тушунилади. Олтой тилида қирғоқнинг қийу варианты ҳам бор ва бу сўз олтой топонимларида кўпроқ учрайди. Қийу бошқа сўзлар билан бирикиб чет, чегара маъносидаги сўзлар ясаилишида ҳам иштирок этади. Қийу-кат (чегара жой), Қийусуу (чегара дарё) Қийутуу (чегара тоғ), Қийуқир (чегара қир) каби сўзлар[11] бунга мисол бўла олади.

Таҳлил ва натижалар. “Тў” ва “қи” лексемаларини тушунча сифатида таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ушбу ўзаклардан ясаладиган сўзларда кўп ҳолатларда қарама-қаршилик (**контрар**) муносабатлари кўзга ташланади. Бу контрар муносабатлар баъзан аниқ антоним сифатида кўринади: **тўғри – қийшиқ**

Айрим ҳолларда эса сифат ўзгаришларига қараб “тў” ва “қи”да англашилган тушунчалар қўлланилади. Мисол учун: семиз отлар – тўбичоқ ёки тўриқ, ориқ отлар – қирчанғи деб аталади. Жумладан, айрим ҳайвонларнинг ташки кўринишига қараб ҳам “тў” ва “қи” лексемаси қўлланилади. Қўчқор(қўй) шоҳи чикқунча – тўқли, шоҳсиз сигирлар – тўқол деб аталади. Қисир сигир тушунчасида эса ғунажин ва ориқ сигир тушунчалари бирга англашилади. Бугунги кунда туянинг боласи бўталок дейилади. Аммо қадимги туркий тилда туянинг боласини тўрум деб ҳам аташган[13] ва бу унинг ҳали ўрқачи пайдо бўлмаган ҳолатини англатган.

Шу ўринда қилич ва қалқон сўзларида ҳам контрар муносабатлар мавжудлигига ҳам эътибор қаратиш ўринли бўлади. Маълумки қилич туркий сўз бўлса-да, қалқон араб тилидан ўзлашган ва ҳавотирланмоқ маъносини беради. Унга эса қалқон тўски ёки тўсин, деб аталган. Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида қалқон ўрнида тўскол сўзини ҳам қўллайди[14]. Шунингдек, Алишер Навоий дубулгани ҳам тўбулга[15] шаклида қўллаганини инобатга олсак, тезисда келтирганимиз лексеманинг контрар маъноси янада ойдинлашади. Бу ерда қилич – кесувчи, тўбулга ва тўскол – ҳимояловчи хусусияти билан ажралиб туради.

Туркий тилдаги меҳнат ва жанг қуроқларининг тавсифида ҳам “тў” ва “қи” лексемасининг контрар мазмунини аниқ кўринади. Мисол учун “тў” ўзагидан ясалувчи тўп, тўқмоқ, тўқсол (қалқон) қуроқлар тўмтоқ сифатли бўлса, қилич, қилиш (олт: найза), қипчоқ (пичок), қийчи (қайчи), қире (арра), қирғи (ранда), қир-

лик, кирма (кетмон), қирғич каби қуроллар кесувчи қуроллар саналади.

Шунингдек, “тў” ва “қи” лексемасининг контрар жиҳатлари ишоравий ҳаракатларда ҳам кўзга ташланади. Қадимги туркий тилда кафт – қифт, мушт – тўбун ёки тўку ёки тўкумақ дейилган. Мисол учун: anda jana bir braman kelip ol altun kuvrukug jangjurtu

қи

тў

“Тўкумақ” сўзининг маъноси ўзбек тилида унутилиб бораётган яна бир сўзни тиклаш имконини беради. Чунки, тўкумақ деганда мушт, калтак ва қўлогоч тушунилади. Ўзбек тилининг диалектларида қўлогоч айнан тўкумақ ёки ёғоч болға маъносида сақланиб қолган: Қўлингни қўлогочдай қилма (аналог: қўлингни пахса қилма).

Хулоса. Ҳар қандай тараққиёт қарама-қаршиликларнинг ўзаро муносабатида юзага келади. Қарама-қаршиликлар бирлиги нисбий, ўткинчи ўлароқ нарс ва ҳодисадаги икки қарама-қарши кучнинг маълум нисбий вақт ичида бирга мавжуд бўлиб туришини англатади. Қадимги туркий тилда “тў” ва “қи” лексемаларининг пайдо болиши ҳам қайсидир

to‘qujur (ўшанда ян бир брахман келиб, олтин ноғорани жаранглатиб урди)[16]. Шу сабаб муштлашиш ёки тўмтоқ қуроллар билан жанг қилиш “тўбалашиш”(қипчоқ лаҳжасида), пичоқ, қилич, найза каби ўткир қуроллар билан жанг қилиш қирғин деб аталган.

жиҳатдан тилнинг тараққиётига сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Мазкур тадқиқот ишидан келиб чиқадиган мулоҳазаларга таяниб хулоса қилиш мумкинки, қадимги туркий тил кичик лексемалардан таркиб топган. Кейинчалик бу лексемаларга грамматик қўшимчалар қўшиш туфайли бошқа сўзлар ясалган. Асрлар ўтиши давомида эса бу сўзлар сайқаланиб, ривожланиб борган. Аммо шу билан бирга ўзгаришларга учраб, асл маъноси ва туркий қолипларидан ҳам узоклашиб борган. Агар ушбу лексемаларнинг ўзига хос хусусиятлари қайтадан ўрганилса, тадқиқ этилса, ҳақиқий туркий сўзлар ҳисобига тил бойлигини ошириш имкониятини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Древнетюркский словарь. Изд “Наука”. Ленинград. 1969. 574- 578 – бетлар.
2. Muller. F. W. K. Uigurische Avadana-Bruchstuske (I—VII) ARAV, 1922 №2 Uig III 24-бет, 6-қатор
3. Анвар Бўронов. Олтойлар. “Мухаррир”нашриёти. 2017 йил. Тошкент. 63-бет.
4. Мадвалиев А. таҳрири остида нашр этилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”дан олинди. Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент. 2006.
5. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. “Фан” нашриёти. Тошкент. 1967 йил. 367-бет
6. Древнетюркский словарь. Изд “Наука”. Ленинград. 1969. 444 – бет.
7. Навоий асарлари луғати. Ғ.Ғулом нашриёти. Тошкент. 1972 йил.735-бет.
8. Балакина О.Н., Дедеева В.С. Алтайско-русский словарь(Алтай-Орус сўзлук). Изд.“Бия”. Горно-Алтайск. 2015. Стр-70
9. Қирпи – кирпи(типратикон)нинг айрим туркий тилларда сақланган номи.
10. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. “Фан” нашриёти. Тошкент. 1967 йил. 364- 365-бетлар
11. Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайская отделение Алтайского книжного издательство. 1979. 256-бет.
12. Древнетюркский словарь. Изд “Наука”. Ленинград. 1969. 578 – бет.
13. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. XVI том. «Фан» нашриёти Тошкент — 2000. 19-бет.
14. Навоий асарлари луғати. Ғ.Ғулом нашриёти. Тошкент. 1972 йил.621-бет
15. Навоий асарлари луғати. Ғ.Ғулом нашриёти. Тошкент. 1972 йил.619-бет
16. Древнетюркский словарь. Изд “Наука”. Ленинград. 1969. 577 – бет.

Mukhlisa DJURAEVA,
Uzbek State University of World Languages
Department of Practical English teacher
E-mail: mukhlisa281087@gmail.com

A COGNITIVE VIEW OF PHONOLOGY

Abstract

As with other levels of language, “doing” phonology within Cognitive Grammar requires a radical revision of how linguists think about their subject matter, particularly as compared with the dominant worldview of Generative Grammar. However, phonology is in a rather different position from other fields in that phonologists have not all adopted the dominant Chomsky paradigm, with its attendant commitments to modularity, innateness, and the independence of language structure from other cognitive processes. In fact, even generative phonologists often take a strongly functional attitude, some even arguing that all phonology is either functionally motivated or conventionalized.

Key words: Generative Grammar, Cognitive Linguistics, phoneme, syllable, consonant, vowel, phonology, phonologist.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА ФОНОЛОГИЮ

Аннотация

Как и в случае с другими уровнями языка, фонология «делания» в когнитивной грамматике требует радикального пересмотра того, как лингвисты думают о своем предмете, особенно по сравнению с доминирующим мировоззрением генеративной грамматики. Однако фонология находится в довольно ином положении по сравнению с другими областями, поскольку не все фонологи приняли доминирующую парадигму Хомского с ее сопутствующими обязательствами по модульности, врожденности и независимости языковой структуры от других когнитивных процессов. Фактически, даже генеративные фонологи часто занимают строго функциональную позицию, некоторые даже утверждают, что вся фонология либо функционально мотивирована, либо условна.

Ключевые слова: генератив грамматика, когнитивная лингвистика, фонема, слог, согласный, гласный, фонология, фонолог.

ФОНОЛОГИЯ ФАНИГА КОГНИТИВ ҚАРАШ

Аннотация

Тилнинг бошқа даражаларида бўлгани каби когнитив грамматика доирасида фонологияни “иштироки”, хусусан Генератив Грамматика ҳукмрон дунёқараши билан таққослаганда, тилшунослар ўз мавзулари ҳақида фикрларини тубдан қайта кўриб чиқишини талаб қилади. Шу билан бирга, фонология бошқа соҳалардан тубдан фарқ қилади. Фонологларнинг ҳаммаси ҳам доминант Хомский парадигмасининг унинг модуллиқ, ғайритабиийлик мажбуриятлари ва тил тузулишининг бошқа когнитив жараёнларидан мустақиллиги билан қабул қилмаганлиги маълум. Аслида, ҳатто қобилятли фонологлар ҳам тез-тез кучли функционал муносабатда бўлишади, баъзилари ҳатто барча фонологиялар функционал асосда ёки одатийлаштирилган деб таъкидлайдилар.

Калит сўзлар: генератив грамматика, когнитив лингвистика, фонема, бўғин, ундош товуш, унли товуш, фонология, фонолог.

Introduction. Many of the categories and theoretical constructs that were introduced in the early development of phonology are still considered valid by virtually all theoretical bents, despite numerous theoretical revolutions. Phoneme, syllable, consonant, vowel, feature, and even process have some status in virtually all current phonological theories, both generative and functionalist. Although the Generative Grammar tradition has evolved considerably during the past fifty years, some fundamental principles would be accepted by both generative and nongenerative phonologists, as was noted by reviewers of the proceedings volume on Formal and Functional Linguistics (Carrie and Mendoza-Denton 2003).

Over the past fifteen years, cognitive linguists have attempted to develop ways of doing phonology consistent with the assumptions of Cognitive Grammar. In part this has been a challenging task, as the theory has evolved considerably since its inception, with emphasis on the nonmodular nature of cognitive representations in the early period (and thus concern with metaphor, Idealized

Cognitive Models, and Langackerian diagrams) moving to a focus on usage as a primary mechanism for acquisition and structure in recent years. Two main avenues of research have developed over that time, one continuing the emphasis on phonology as the representation of our knowledge of bodily experience (Nathan 1986, 1996, 1999, forthcoming) and the other expanding on the usage-based model (Bybee 1999, 2000, 2001). This chapter will explore the commonalities and differences between the two views and make some suggestions for future research.

Literature review. A brief review of the history of the phoneme will set the stage for an understanding of the issues involved in developing a cognitive view of phonology. Baudouin de Courtenay ([1895] 1972), the first synchronic phonologist, argued for a psychological, embodied view, namely that phonemes were mental images of sounds that speakers systematically deformed in the ongoing process of speech according to “physiophonic” principles that were universally determined by the nature of the speech production and perception apparatus.

Saussure ([1916] 1974), as the originator of the structuralist autonomous view, on the other hand, argued that phonemes were arbitrary contrast points in a network of sound defined one against another. He used the analogy of a chess game, where it does not matter what each piece is made of or even whether it has the right shape, as long as it has the value agreed upon for that piece in the game—an explicitly anti-embodiment view.

Later in the twentieth century, this conflict between the phoneme as a mental construct and as an arbitrary linguistic pawn in the language game continued. Jones (1967: 7) argued that phonemes are a small “family of sounds, each family consisting of an important sound of the language together with other related sounds which, so to speak, ‘represent’ it in particular sequences or under particular conditions,” although he was noncommittal on the question of whether there was, in addition, a single abstract image of the basic sound (217). Trubetzkoy ([1939] 1969: 36), on the other hand, argued that a phoneme is “the sum of the phonologically relevant properties of a sound [but] actual sounds are only material symbols of the phoneme.”

Among American structuralists, Bloomfield (1933: 79) sided with the autonomous side, stating that a phoneme was a “bundle of distinctive features,” but Sapir ([1933] 1972: 23) agreed with Baudouin: “In the physical world the native speaker and hearer actualize and are sensitive to sounds, but what they feel themselves to be pronouncing and hearing are ‘phonemes.’” Pike (1947: 145) agreed with Sapir that phonemes were psychologically real entities, arguing, for example, that the Trager-Smith phonemicization of English was probably incorrect in part because it was so hard to teach to native speakers of the language.

Within the generative tradition there has always been a claim to the psychological reality of the entities posited within the theory, but with greater and lesser degrees of seriousness. Kiparsky showed that historical changes applied to sounds at the phonemic level, not at the more abstract level posited by Chomsky and Halle. He also argued that native speakers treated the classical phonemic level, and not a more abstract one, as the basis for speech production. Kiparsky (1982) is the classic locus of this debate. The term “phoneme” was explicitly rejected as a label for the kinds of underlying forms that Chomsky and Halle and others were positing, but Kiparsky (1982) and Schane (1971) dissented, arguing for a level equivalent to the more traditional one.

Outside of generative phonology, two major American schools took differing tacks on this same question. Bybee, in her early work (i.e., *Natural Generative Phonology*, which was a highly constrained form of generative phonology; see Hooper 1976), argued that only surface forms have any psychological reality, with related forms (including most allophonic alternations) being linked by networks of connections.

The other major nongenerative phonological theory of the latter part of the twentieth century is *Natural Phonology*, which essentially adapted Baudouin’s original insight into modern linguistic theory by arguing that phonemes were mental sound images that speakers modified in speaking and that, in perceiving others’ speech, the same speakers sympathetically perceived the “deformed” output as what they would have aimed at had they said the same thing (for extensive discussion, see Donegan and Stampe 1979; Donegan 1986; Stampe 1987).

Finally, within the past ten years a new “generative” paradigm has arisen, *Optimality Theory* (OT) (Prince and Smolensky 1993; Kager 1999). OT presents a radically different way of thinking about representations and rules in which crucial aspects of grammar are innate (for some theorists in the Chomskyan sense, but for others in the Stampean sense), but the grammar does not really consist of rules at all, but rather violable constraints which systematically compete with each other. Still, there are a subset of OT theorists who have argued that all OT constraints must be grounded in properties of the human articulatory and perceptual system.

One fundamental insight that *Cognitive Grammar* can bring to phonology is that the identification of phonemes is simply a matter of categorization; that is, phonemes are cognitive/mental categories. As such, the principles of categorization that *Cognitive Grammar* crucially relies on will apply in phonology as much as in other areas of linguistic behavior. This means that all of the apparatuses that *Cognitive Grammar* has developed to understand the structure of categories applies also to phonemes.

Research methodology. I will begin by establishing that the basic building block of phonological structure, the phoneme, is a psychologically real entity, the existence of which linguists need to account for, and that therefore there is some place for phonological theory within *Cognitive Grammar*.

This is an important point, because one of the fundamental tenets of *Cognitive*

Grammar is the “content requirement” (Langacker 1987; Langacker 2000: 8), which holds that the only real linguistic units are semantic, phonological, or symbolic structures (i.e., there are no intermediate level units, such as D-structures, that are not either sounds or senses). In order to postulate an apparently abstract unit such as the phoneme, which in some sense is neither a sound nor a meaning, we need to justify its existence by showing that speakers and hearers behave as if they speak and hear in phonemic, not merely phonetic, surface terms.

Although much more could be said on this point (and much of this is discussed in Nathan, forthcoming), I will merely point out that the vast majority of languages of the world have writing systems where the basic symbols are virtually identical to phonemes—it seems to be very easy to learn such a writing system, especially compared to the more complex morphologically based ones such as Chinese and Japanese.

Analysis and results. In order to understand how we can classify sounds into categories despite the fact that they constitute categories not associated with semantics, we need to begin by noting that individual phonemes are not semantic units at all — sounds associated with semantics are, of course, morphemes. Phonemes are abstract categories of sounds qua sounds. There is, of course, no semantics associated with sounds such as thunder or the wind blowing in the leaves (aside from the placing of the particular sound in some category), but this does not make these sounds in any way less of a category, nor does this make the assignment of individual instances to the category in any way problematic. On the other hand, it is possible that fragments of words may acquire some semantic associations—for some discussion of the possibility of semantics inherent in sounds or groups of sounds themselves, see Palmer’s (1996: 279–89) discussion on sound symbolism.

The work of Lakoff (1987) established the importance of radial categories as a fundamental linguistic organizing principle. He shows how members of fairly disparate categories, such as the senses of the word over or classifier systems, could be unified once we give up the idea that all categories are Aristotelian in the sense that all members have to share common identifying features. This leads quite naturally to a view of phonemes that allows insightful clarification of many of the problems that had confronted classical and generative phonological theory. In

the first major published work dedicated solely to the issue (Nathan 1986), I presented an analysis of the problematic (and nonproblematic) aspects of the American English phoneme /t/.

The problem with American /t/ is that the instantiations of that particular phoneme are wildly diverse and, taken as a whole, share no common point or manner of articulation. The facts are as follows:

There are at least five different variants of the /t/ phoneme in American English, as shown in (Table 1):

[t ^h]	tall
[t]	stall
[ʔ]	button (as in [bʌʔn])
[tʰ]	What!
[ɾ]	water ⁴

Notice that there is no single feature that all of these sounds share, not even [–voice] (flap is voiced); yet there is no doubt that native speakers categorize all of them as “kinds of /t/.” In fact, it normally takes several months in a phonetics class before students can begin to be aware of the fact that these variants exist at all. The fact that naive speakers do not normally notice these differences constitutes what phonologists and psychologists have referred to as “phonemic perception.” If speakers are asked to make judgments about sounds as sounds, they may well notice that things are off, or odd, but such things normally pass unremarked, unlike, say, a wrong ending or article choice. But if we assume that all of these sounds constitute “the phoneme /t/,” we will be unable to adequately describe even these basic facts unless the category that we set up is non-Aristotelian (and hence, unlike any standard structuralist model).

Evidence from a number of different sources suggests that the voiceless unaspirated form [t] is the central member.

The idea that we come pre-equipped with natural responses to motor difficulties that we need to unlearn is not mysterious, nor is it at all foreign to the basic principles

of Cognitive Grammar. For example, in teaching the skills involved in karate I have observed that students are resistant to moves that require the arms to do two different activities at the same time. Even after numerous repetitions of some move, students revert (often under conditions of cognitive overload, such as standing in an unusual position or stepping backwards rather than forwards) to hand movements that I have not taught them, that they have never seen before but are more “natural” in the sense that the human body has a natural preference for limb movements to follow a pattern of bilateral symmetry.

Natural Phonology’s “natural processes” are nothing more than the articulatory and perceptual instantiations of such “errors,” and they clearly have a role in a Cognitive Phonology.

Second, there is the question of how many variants speakers store. Since each phoneme may have a number of distinct allophones, each lexical item could be pronounced differently each time it is used, depending on which words precede and follow it. This, for example, includes such allophonic variation as that discussed above, so that, for example, hat will come out differently as follows:

(Table 2)

[hæt]	Put your hat on your head.
[hæʔ]	I can’t find my hat now.

However, not only does every obvious allophone used as an example in introductory

textbooks need to be dealt with, there is in fact far more variation than those standard textbooks normally discuss. For example, all vowels are affected by the height and backness of the preceding and following vowel, even over a word boundary. Thus, each vowel will have to be sensitive to the initial vowel in the following word, as well as each final vowel in the preceding word. This fact seems to require that we attribute phonological behavior to active, online computation, since otherwise every monosyllabic word in the language would have to have a separate entry for every vowel in the language and every multisyllabic word would have to have two entries for every vowel in the language, not including the separate entries required for the initial and final consonants and variations induced by rate

and formality. There would thus be an exponential increase in the size of the lexicon unless variations could be computed in the process of speech. While it is true that much more of speech is stored than is normally believed (and certainly irregular, and even some regular, morphological alternations are probably stored), it would seem likely that the computational load required to adjust the target toward the appropriate allophone for each environment would be much less than that required to select the appropriate form of each entire word relative to the surrounding words.

Also note that this view of the phoneme holds that it is a basic level unit, and thus a real, mental image of a sound, not a list of distinctive features. We hear phonemes in our heads (and can generally say them out loud). Otherwise we would not be able to learn to spell, a task

which those with relatively phonemic writing systems find very simple.

Conclusion. To sum up, phonology can generally be defined by its practitioners' attitude toward the idea of the phone, while the phoneme originated in the nineteenth century and continued into the twentieth along a number of different, often competing, lines. Some linguists over the period emphasized the autonomy of the concept (and, indeed, of all strictly linguistic concepts) from any functional motivation or explanatory aspect rooted in

language use or nonlinguistic factors such as anatomy or physiology, while in contrast there is also a long tradition of functionalist phonology that is alive and forms a continuous thread back to the very beginnings of phonology. Since Cognitive Grammar is best viewed as a kind of Functional Grammar (in the broad, generic sense), we can expect to find inspiration within the functional phonology tradition that will save cognitive grammarians from reinventing the wheel.

REFERENCES

1. Anderson, Stephen R. 1981. Why phonology isn't 'natural'. *Linguistic Inquiry* 12: 493–539.
2. Carnie, Andrew, and Norma Mendoza-Denton. 2003. Functionalism is/n't formalism: An interactive review of Darnell et al. (1999). Rev. of Michael Darnell, Edith Moravcsik, Frederick J. Newmeyer, Michael Noonan, and Kathleen M. Wheatley, eds., *Functionalism and Formalism in Linguistics* (Amsterdam: John Benjamins, 1999). *Journal of Linguistics* 39: 373–89.
3. Baudouin de Courtenay, Jan. [1895] 1972. An attempt at a theory of phonetic alternations. In Edward Stankiewicz, ed. and trans., *A Baudouin de Courtenay anthology: The beginnings of structural linguistics* 144–213.
4. Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
5. Bybee, Joan L. 1994. A view of phonology from a cognitive and functional perspective. *Cognitive Linguistics* 5: 285–306.
6. Bybee, Joan L. 1999. Usage-based phonology. In Michael Darnell, Edith Moravcsik, Frederick J. Newmeyer, Michael Noonan, and Kathleen M. Wheatley, eds., *Functionalism and formalism in linguistics*, vol. 1, *General Papers* 211–42. Amsterdam: John Benjamins.
7. Chomsky, Noam, and Morris Halle. 1968. *The sound pattern of English*. New York: Harper and Row.
8. Damasio, Antonio. 1999. *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness*. New York: Harcourt Brace.
9. Donegan, Patricia J., and David Stampe. 1979. The study of natural phonology. In Dan Dinnsen, ed., *Current approaches to phonological theory* 126–73. Bloomington: Indiana University Press.
10. Kiparsky, Paul. 1982. How abstract is phonology? In Paul Kiparsky, ed., *Explanation in phonology* 119–64. Dordrecht, Netherlands: Foris.
11. Lakoff, George. 1993. Cognitive phonology. In John Goldsmith, ed., *The last phonological rule* 117–45. Chicago: University of Chicago Press.
12. Langacker, Ronald W. 1988. A usage-based model. In Brygida Rudzka-Ostyn, ed., *Topics in cognitive linguistics* 127–61. Amsterdam: John Benjamins.
13. Nathan, Geoffrey S. 1986. Phonemes as mental categories. *Berkeley Linguistics Society* 12: 212–23.
14. Sapir, Edward. [1933] 1972. The psychological reality of phonemes. In Valerie B. Makkai, ed., *Phonological theory: Evolution and current practice* 22–31.
15. Pike, Kenneth. 1947. On the phonemic status of English diphthongs. In Valerie B. Makkai, ed., *Phonological theory: Evolution and current practice* 145–51. New York: Holt, Rinehart and Winston.
16. Jones, Daniel. 1967. *The phoneme: Its nature and use*. Cambridge: Heffer.
17. Trubetzkoy, Nikolaj S. [1939] 1969. *Principles of phonology*. Trans. Chistiane Baltaxe. Berkeley: University of California Press. (Trans. of *Gründzüge der Phonologie*. Prague: Travaux du cercle linguistique de Prague, 1939)

Ёқутхон ЁРМАТОВА,
Фаргона вилояти ХТХҚТМОҲМ ўқитувчиси
E-mail: yormatova86@yandex.ru

ИНТОНАЦИЯ ВА УНИНГ ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДАГИ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Ушбу мақола нутқ бирлиги бўлган интонациянинг жаҳон тилшунослиги ва туркологияда ўрганилиши ҳамда интонациянинг компонентлари масалалари ёритилган. Фонетика нутқнинг физик ва физиологик муаммоларини ўрганадиган тил сатҳидир. Ушбу сатҳда тилшунослар ва психологлар, логопедлар ва врач-терапевтлар, кибернетиклар, математиклар, физикларнинг олиб борган изланишлари эътиборга молик. Мақолада интонация тушунчаси борасидаги турли хил қарашлар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: фонетика, фонология, интонация, интонология мелодика, темп, тембр, интенсивлик, индикатор, тонограмма.

ИНТОНАЦИЯ И ЕЁ ТРАКТОВКА В МИРОВОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы изучения интонации как единицы речи в мировой лингвистике и тюркологии, а также компонентов интонации. Фонетика – это языковой уровень, изучающий физические и физиологические проблемы речи. На этом уровне заслуживают внимания исследования лингвистов и психологов, логопедов и врачей, кибернетиков, математиков, физиков. В статье анализируются различные взгляды на понятие интонации.

Ключевые слова: фонетика, фонология, интонация, интонология, мелодика, темп, тембр, интенсивность, индикатор, интенсивность, тонограмма.

INTONATION AND ITS INTERPRETATION IN LINGUISTICS

Abstract

This article deals with the study of intonation as a unit of speech in world linguistics and Turkology, as well as the components of intonation. Phonetics is a language level that studies the physical and physiological problems of speech. At the level research by linguistics and psychologists. Speech therapists and doctors, cybernetics, mathematicians, physicists deserves attention. The article analyses various views on the concept of intonation.

Key words: phonetics, phonology, intonation, intonology, melody, tempo, timbre, intensity, indicator, tonogram.

Кириш. Тилшуносликнинг барча соҳалари каби унинг фонетик сатҳи ҳам ривожланаётган бугунги кунда интонация тушунчаси, унинг тилшуносликда туганган ўрни ва вазифалари борасидаги изланишлар, баҳс-мунозаралар алоҳида долзарблик касб этмоқда. Интонация коммуникатив бирликларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайдиган восита бўлиб унга шарҳ бериш ёки уни таърифлаш жаҳон тилшунослигида турлича талқин қилинади. Қуйида уларнинг айримларига тўхталиб ўтаемиз.

Асосий қисм. Брокгауз ва Эфроннинг энциклопедик лугатида интонация “инсон овози ёки калвишлари бўлмаган торли пуфлама чолғу асбоби орқали юзага келадиган товуш” деб таърифланади. В.Н.Ярцева томонидан 2002 йилда тузилган лингвистик энциклопедияда эса “интонация: мелодика, чўзиқлик, интенсивлик, нутқ темпи ва талаффуз тембри каби компонентларнинг ўзаро боғланган бирлиги” деб изоҳланади[4]. Интонологик характердаги ишларда фонетик тасвир деган тушунча мавжуд бўлиб, унинг таркибида интонация компонентлари иштирок этади ва яхлит ҳолатдаги интонацион парадигмани юзага келтиради[3]. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида эса интонация сўзловчининг нутқ мавзусига муносабатини, ҳис-туйғусини ифодаловчи талаффуз услуби; товушнинг ўзгаришидан, паст-баланд бўлиб туришидан иборат бўлган ритмик-оҳангдор нутқ тузилиши деб таърифланади[17].

Интонация фақатгина фикрни ифодалашдан ташқари нутққа маъно ва эмоционал-экспрессивлик беради. Шунингдек интонация тингловчининг ҳисларига таъсир эта олиш қучига ҳам эга десак хато бўлмайди. Интонация туфайли сўзловчи нутқи ўзига хос бўёқ билан жилланган турли-туман нутқ шакллари эга бўлади[3]. Тилшунос олим Н.И.Жинкин таъбири билан айтганда “интонация “ифода индикатори” бўлиб, шахснинг ўзини танитувчи ва намоён қилувчи асосий воситаларнинг бири ҳисобланади [4].

Тилшунос олим Н.Ю. Бахтиннинг фикрича эса, “ҳақиқатан ҳам бошдан кечириладиган ҳамма нарсалар интонимлашади”, интонация сўзсиз контекст билан сўз ўртасидаги яқин алоқани ўрнатади, бу эса “ўз шакли (жаранглаши)га ва таркиби (маъносига)га кўра нутқнинг икки томонлама бирлигига эга (А.А. Абдуазизов)” эканлигидан далolat беради [С].

Интонация рус тилшунослигида кенг маънода қўлланиладиган тушунча бўлиб, унга кўра интонация нутқ мелодикаси, гап урғуси ритм, темп, тембр, мантикий урғу ва интенсивлик каби таркибий қисмлар бирлиги деб тушунилади [Торсуев, 1956: 224; Ахманова, 1966: 607; Бернштейн, 1975: 17-27; Антипова, 1979: 129; Васильев, 1980 ва б.]. Бироқ интонация термини доирасида (гурухлаштирилган элементлар сони) унинг таркибий қисми деб саналадиган бирликлар борасидаги фикрлар тилшуносликка оид бошқа бир тадқиқотларда турлича бўлиши, фикрлар қарама-қар-

ши келишида кузатилади. Жумладан, А.М.Пешковский интонация мелодика, ритм ва тембр каби бирликларни ўз ичига олган тушунча деб қарайди [9]. В.М.Всёволодский-Гернгросс “интонация” атамаси “овознинг тембр, темп, куч ва баландлик муносабатига кўра фарқлана оладиган узвийликдир” деб таъриф беради [2].

О.С.Ахманова ўзининг “Словарь лингвистических терминов” асарида “интонация” га кенгрок таъриф берган бўлиб унинг фикрига кўра: “Турли синтактик маъно ва категорияларни, шунингдек эмоционал ва экспрессив коннотацияларни фарқлашда гап маъноси даражасида хизмат қилувчи ўз таркибига мелодика, ритм, интенсивлик, темп, тембр ва мантикий урғу каби просодик элементларни қамраб олган мураккаб мажмуа (комплекс)дир” [1]. Г.П.Торусев эса интонация мелодика, урғу, темп, тембр ва ритмдан ташкил топган деб ҳисоблайди [11]. Р.И.Будагов интонацияни “нуткнинг ритмик – мелодик сурати” деб таърифлайди [18].

В.И.Петрякина интонацияни тушуниш борасида унинг коммуникатив функциясини алоҳида ажратиб кўрсатади ва унинг мазмуни “фикрни ифодалашнинг коммуникатив типлари бўлган буйруқ, сўроқ, дарак гапларни етказиш” деган фикри билан уйғунлашади деб изоҳлайди [8].

А.М. Пешковский, В.М. Жирмунский, А. Белый, В.В. Виноградов, М.М. Бахтин каби ўз даврининг забардаст тилшунос олимлари мулоқот жараёнида интонация муҳим эстетик категория ролини ўйнайди ва экспрессив воситалар билан узвий алоқада бўлади деб таъкидлайдилар [18].

Шунингдек, қўплаб жаҳон тилшунослик мактаби вакиллари ҳам интонация тушунчасига ўз таърифларини берганлар. Бироқ уларнинг таърифи рус тилшунос олимлариникига қараганда биров тор доирада дейиш мумкин. Уларнинг фикрича интонация фақатгина овоз тонининг баландлигидаги ўзгаришидир. Масалан, Н. Palmer, 1924, 1955; Н. Sweet, 1929; D. Jones, 1960; Bolinger, 1986, 1989; D. Crystal, 1990, 1995 каби олимларнинг илмий изланишлари юқоридаги таърифга мисол бўла олади. Тилшунос олим Д.Кристал ўзининг “The Cambridge Encyclopedia of the English Language” асарида интонацияга “лингвистик жиҳатдан оҳангдаги ўзгаришлардир” деб таъриф беради [15].

Рус тилшунос олимлари ва жаҳон тилшунос олимларининг интонация борасидаги таърифлари қиёсланадиган ёки таҳлил қилинадиган бўлса айнан мелодика (оҳанг) интонациянинг асосий маъно фарқловчи белгиси эканлиги кўзга ташланади. Мелодикани интонациянинг фикрни ифода этишдаги энг фаол компоненти дейиш мумкин.

Бундан ташқари “интонация” термини тор доирада тушуниш америка ва инглиз тилшунослигида тарқалган бўлса, мазкур терминни кенг доирада тушуниш рус тилшунослик мактабига хос хусусият эканлигини кўриш мумкин.

Тилшунос олимлар Д.Стил ва Д.Уолкер интонациянинг нуткдаги ролига катта аҳамият берган олимлар сирасига қиради [14]. Г.Суит нуткдаги интонимлашиш тизимига ўша давр учун маълум бўлган мусикий белгилардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади деган фикрни олға суради. Мусикий билimgа эга бўлмаган оддий фойдаланувчилар учун ўта қийин бўлгани сабаб бу тизим унчалик ҳам самара бермаган. Унинг транскрипциясига асосан XX асрда

халқаро фонетик алфавит яратилган. Бугунги кунда ҳали ҳам ўз актуаллигини йўқотмаган, уникал ғоялар муаллифи Ж.Ж.Руссо просодияни тилларни фарқловчи асосий хусусият деб таъриф берган [10]. Кейинчалик эса тилнинг ритмик масалаларига оид изланишлар юзга кела бошлади. Жумладан Г.Суит, Пьерсон, Ж.Ж.Руссо каби олимларнинг мазкур мавзу доирасидаги изланишлари бунга яққол мисол бўла олади. 1981 йилда Ж.П.Русло биринчи бўлиб кимограф (лот. “kymo” тўлқин ва “grafo” ёзаман) сноска асбобидан фонетикага оид бўлган тадқиқотларни амалга оширишда қўллаган бўлиб, олим мазкур асбоб ёрдамида товушлар талаффузидаги овоз вибрациясини ёзиб олишда фойдаланган. XIX асрнинг охириларидан бошлаб олимларнинг нуткнинг индивидуал хусусиятларини ва унинг сифатига таъсир этувчи физик хоссаларни ўрганишга ўз эътиборларини қаратдилар. Бу борадаги интонимлашиш тизимига Д.Джоунз ва Г.Глихарт муаллифлик қилган.

Ўтган асрнинг 90 йилларида тилшунослар нутк интонациясини ифодалаш мақсадида тўғри ва ёйсимон чизиқлар чизган. Бу билан улар овоз тембрини ифодаламоқчи бўлганлар. Бунинг учун улар ҳақиқий мусиқа белгилари бўлмиш торли ва “фа” (бас) нота калитидан фойдаланганлар. Мазкур тизимнинг энг салбий томони ҳар бир бўғин учун белгининг йўқлигида бўлган. Улар фақат сўзларгагина белгилар берганлар холос [18].

XX асрнинг бошларида эса олимлар аллақачон тонограмма орқали ҳар бир бўғинни ва тўрт асосий овоз тонини фарқлашга муваффақ бўлганлар. Интонациянинг тизимли (структур) бўлиниши аниқроғи Г.Е.Палмер томонидан тадқиқ қилинган мазкур бўлиниш бугунги кунгача ҳам ўзгаришларсиз қолмоқда дейиш мумкин. Интонология ровожига шунингдек Л.И.Армстронг ва И.С.Уорд ўз изланишлари билан сезиларли даражада ҳисса қўшган олимлар сирасига қиради. Бу олимлар инглиз интонациясига оид илмий таҳлиллар олиб борганлар. Уларнинг бу изланишлари дидактик аҳамиятга ҳам эга бўлган. Л.И.Армстронг ва И.С.Уорд ўз эътиборини нуткнинг мелодикасига қаратишган. Улар урғу аниқ вақтлар интервали орқали пайдо бўлади деган фикрни илгари суришган. Яна бир тилшунос Д.Кристалл эса юқоридаги фикрларга қарши чиқиб, улар яратган тизимда зиддиятлар бор деб ҳисоблаган ва шунингдек Г.Е.Палмер системасидан бир қадам ортда эканлигини таъкидлаб ўтган. 1551 йил (Джон Харт тадқиқи)дан то XX аср оралиғигача бўлган даврни интонологиянинг шаклланиш даври деб ҳисоблаш мумкин [14].

“Тил тарихи худди фан каби бир мунча кеч ривожланди. Фақатгина XVI – XVII асрдагина европа мамлакатлари ўз она тилларига катта қизиқиш билан қараганликлари диққатни тортади. Бу пайтга келиб инглиз, немис, нидерланд ва швед грамматикасига оид илк таърифлар шакллана бошланган. Герман тиллар лугати илк бора дунё юзини кўрди. XVIII аср олимлари тилларнинг генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқлиги ва уларнинг тарихий ўзгарувчанлиги борасида ўз тахминларини бера бошладилар. XVIII асрда қиёсий-тарихий методнинг пайдо бўлиши тилшуносларни бири-бирига яқинлаштирди. Мазкур қиёсланишда асосий восита тилга тарихий жиҳатдан ёндашиш яъни тадқиқотнинг асосий принципи деб ҳисобланган. Немис лингвист олимлари Фр.Бопп ва даниялик тилшунос олим Р.Х.Раск қиёсий – тарихий метод

асосчилари ҳисобланадилар. В.Гумбольдт назарий тилшунослик асосини яратган бўлиб, тилшуносликка оид айрим муаммо ва уларнинг ечимларига ойдинлик киритган. У ҳам Бопп, Соссюр, Фортунатов, Бодуэн де Куртенэ олимлар катори кўплаб тилшунослик мактаблари фаолиятига ўз таъсирини ўтказган”, деб таъкидлайди Н.С.Колотилова [7].

XIX асрдан бошлаб турли олимлар томонидан тузилган тонограмма (юнонча “tonos”, “ton” ва “gramma” ёзувдаги белги, чизги, чизик; нутқ оҳангини график воситалар ёрдамида узатиш, намойиш этиш) [20]ларда қандайдир умумийлик сезила бошланди. Х.Коломан, шунингдек Г.Краузе, У.Рипман каби олимлар ҳам тонограмма шаклланиши учун ўз ҳиссаларини қўшдилар, бироқ уларнинг уринишлари зое кетди. Аста-секинлик билан фонология, фонема ва интонация масалалари ўртасидаги ўзаро муносабатни турли нуқтаи назарда тутиб турувчи мактаблар шакллана бошланди. XX аср бошларидан бошлаб олимлар ва айрим тилшунослар интонация масалаларини тадқиқ этга бошладилар. Мазкур тадқиқот объектларини товуш ва фонемаларни ташкил қилган. Айнан шу даврга келиб Т.Зибс, К.Бюллер, Л.Армстронг, И.С.Уорд, К.Кингдон каби олимлар изланишларида фонетика ривожланиши бошлади десак хато қилмаган бўламиз. 1886 йилда эса П. Пасси томонидан Париж шаҳрида Бутунжаҳон Фонетистлари Ассоциациясига асос солинди. Интонация муаммоларини ёритган илк тўплам 1912 йилда Лондон шаҳрида Бутунжаҳон Фонетистлари Ассоциацияси томонидан нашр қилинган бўлиб, мазкур Ассоциация томонидан фонетика фани ўқитувчилар учун “Le Maître Phonétique” (“Фонетик устоз (муаллим)”) номи журнални ҳам нашр этилган. П.Пасси ташаббуси билан Халқаро фонетик Алфавит ҳам ишлаб чиқилган бўлиб, унинг асосини Г.Суит томонидан таклиф қилинган транскрипция ташкил этган. 1929 йилда Чехославкияда Париж Тилшуносликка оид Тўғараги ташкил этилган бўлиб бу тўғарак аъзолигига чех лингвистлари ва рус эмигрант-тилшунослари Р.Якобсон ва Н.Трубецкойлар қабул қилинганлар. И.Трубецкой ўзининг “Фонология асослари” номи томонида тилнинг интонацияси ва унинг просодик хусусиятлари ҳақида ўзининг қимматбаҳо фикрларини айтиб ўтган [6].

Шунингдек А.М.Пешковский ҳам интонациянинг тилшуносликда муҳим роль ўйнаши ҳақида ўз қарашларини ёзиб қолдирган. Олим ўз эътиборини гап интонациясига қаратган ва айнан шу нарса интонацияга оид кўплаб изланишларга тўртки бўлган [9]. Овоз даражаси борасидаги тушунча тилшунос олим К.Пайкка тегишли бўлиб, у интонация нуқтаи назаридан овоз диапазони 4 даражада бўлишини аниқлаган. Олим “ҳар бир гап, ҳар бир сўз, ҳар бир бўғин ва ҳатто ҳар бир товуш бирор бир даражада талаффуз қилинади. Даражага эга бўлмаган гаплар мавжуд эмас. Овоз тебраниши юқори даражада ташкил этилган тизим чегарасидан ўтади”, деб таъкидлайди [17].

XX асрнинг 30 йилларидан кейин интонация тилшунослар томонидан тобора чуқур ўрганила бошланди. Нутқнинг эмоционал бўёқдорлиги ва товушларнинг акустик характеристикаси кўплаб изланишларга сабаб бўлди. Мазкур кизиқиш жамият ва халқаро муносабатлар ривожланишини таъминлади. Тадқиқотлар кўлами ва ҳажми орта бошлади.

Эндиликда интонацияни эшитибгина қолмай, балки уни кўриш имкони ҳам пайдо бўлди. Эндиликда интонацияни психологлар, физиологлар, шифокорлар, физиклар, мусикачилар ҳам лингвистлар каби ўргана бошладилар. 60- йиллар охирига келиб тилшунослар томонидан кизиқишларнинг ортишига қарамай нутқнинг эмоционал томони унинг просодик хусусиятларига қараганда кўпроқ ўрганилди. В.Д.Кристалл интонацияни ўрганишда кўплаб оқ доғлар борлигини таъкидлаган. Интонациянинг семантик муаммолари, назарий асоснинг йўқлиги, тонограммадаги овоз даражаси маркировкаси (белгиланиши), атамалардаги чалкашликлар ва бошқа кўплаб ўз ечимини топмаган масалалар шулар жумласидандир. Олим нутқни ҳам физик, ҳам физиологик томонларини ўрганиш керак деб ҳисоблаган. Бу эса тилшуносларнинг субъектив фикрларидан ажралиб чиқиш имконини беради. Тадқиқот ва изланишларнинг хилма-хиллигига қарамай ҳанузгача интонация назариясига оид етарлича асос йўқ [16].

XX асрнинг охириги интонация ривожининг 2 босқичи деб ҳисоблаш мумкин. Тилшунослар эндиликда дунё халқлари тиллари ва шевалари, нутқ аспекти ва хусусиятларини ўргана бошлади. Сабаби, тилдаги диалектлар фақатгина лексик таркиб билан эмас, балки интонацион моделлар билан ҳам фарқланишини бошлаган дейиш мумкин. Британия инглиз тили интонациясига оид хусусиятларни Америка интонацияси ва умуман олганда Европанинг бошқа тилларидан устунлиги пасаяувчи-кўтариувчи ва кўтариувчи-пасаювчи тонга эга бўлишидандир. Британияликларга америкаликлар монотон нутқда сўзлаётгандек туюлса, ўз ўрнида америкаликлар эса британияликлар сўзлашни ўрнига қуйлайдилар деб ҳисоблайдилар. XX аср сўнггида тилни ўрганиш борасидаги тадқиқотлар, изланишлар натижасида нутқ янги йўналишларга эга бўла бошлади. 70 йилларда ҳам Д.Кристалл интонология муаммолари борасида олиб борган изланишлари алоҳида аҳамиятга эканлигини таъкидлаш ўринли бўлар эди [16]. 80 йилларда Д.Брэйзил нутқ интонацияси – Discourse Intonation номи янги назарияни ишлаб чиқди. Бу назария нутқ интонациясини ўрганишга, янги атамаларни фанга киритишга қаратилган ёндашувга асосланган бўлиб олимнинг реал нутқни, реал ҳолатда, реал суҳбатдошлар билан олиб борган тадқиқотлари катта аҳамият касб этган. Унинг фикрича нутқ борасидаги изланишларда адабий ва реал (сўзлашув) нутқини фарқлаш жуда муҳимдир [13]. Д.Брэйзил назариясига асосан экспериментал тадқиқотларда ёш олимлар тил эгаларининг ҳақиқий реал нутқидан фойдаланадилар. Тилшунос олим Ж.Ж.Руссо эса ҳар бир халқ мусикаси ўша халқ тили мусикасига асосан аниқланади деган хулосага келган [10]. Тилнинг товуш таркиби ва интонациясининг ранг-баранглиги мазкур тил эгалари томонидан яратилган мелодиканинг гўзаллигини таъминлашга хизмат қилади дейиш мумкин. Балки шунинг учун айрим тилшунослар нутқни мусика ноталари ёрдамида ёзиб олишни маъқуллаган бўлишлари мумкин. Албатта нутқни ноталар бўйича аниқ холда ёзиб олиш мумкиндир, бироқ бу тизимни тушунишда баъзи бир қийинчиликларга дуч келиш мумкин ва ундан кўпчилик фойдалана олмайди. Бу эса тонограмма мақсадида зид келади. Тонаграмма эса хорижий тилни ўрганишни хоҳловчилар учун тушунарли бўлиши ва бунинг учун алоҳида бир мусикий

маълумотга эга бўлиш талаб этилмаслиги керак. Барчага бирдек тушунарли бўлиши учун эса нутк интонировкасини ифодалаш учун оддий белгиларни тизимга киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Фонетика нуткнинг физик ва физиологик муаммоларини ўрганадиган тил сатҳидир. Мазкур сатҳнинг камрови шу қадар кенги у турли соҳа олимларини бирлаштириш кучига эга. Улар тилшунослар ва психо-

логлар, логопедлар ва врач-терапевтлар, кибернетиклар, математиклар, физиклар ва албатта созандалардир. Олиб борилаётган тадқиқотлар натижасида фонология чегараси кенгайиб бормокда. Биз эса инсоният нутки турли хил имкониятларга эга эканлиги ҳақидаги билимларимизни бойитишда давом этмокдамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов : [около 7 000 терминов] / О. С. Ахманова. - 2-е изд., стер. - Москва : Едиториал УРСС, 2004. - 571 с. 21.
2. Абдуазизов А.А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии / А.А.Абдуазизов. – Ташкент, 1981. -182 с. – С. 107-116.
3. Всеволодский-Гернгросс, В. Н. Теория русской речевой интонации / В.
4. Всеволодский-Гернгросс. - Петербург : Государственное издательство, 1922. - 128 с. : ил., нот.
5. Газиева, М.М. Просодика. “Akademnashr” Тошкент – 2019. - Б. – 49-50 Б. – 51.
6. Жинкин, Н.И. Речь как, проводник информации / Н.И.Жинкин. – М.: Наука, 1982. – 160 с. – С.128, 154.
7. Ярцева, В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Большая российская энциклопедия, 2002. 709 с.
8. Колотилова Н.С. Курс лекций по истории немецкого языка. 2007, 167 с. http://library.rsu.edu.ru/blog/wpcontent/uploads/e-ibrary2/libds/kolotilova_kurs_lek_nem.pdf 25/07/12
9. Петрянкина, В. И. Интонация / В. И. Петрянкина // Современный русский язык. Учебник: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис / под ред. Л. А. Новикова. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – С. 122–147.
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / Интонация и грамматика. М.1959, 252 с.
11. Пешковский, А. М. Интонация и грамматика // Избранные труды [Текст] / Пешковский А. М. ; [подгот. к печати, вступ. статья и примеч. И. А. Василенко и И. Р. Палей]. - Москва, 1959. - С. 177-191.
12. Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. т. 1 М.: Госполитиздат, 1961, 851 с
13. Торсуев, Г. П. Обучение английскому произношению : пособие для преподавателей англ. яз. / Г. П. Торсуев. - 2-е изд. - Москва : Учпедгиз, 1956. - 224 с. : ил. 200.
14. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: Ин.Лит., 1960, 372 с
15. Brazil D., Coulthard M., Johns C. Discourse Intonation and Language Teaching. London: Longman Higher Ed.,1980, 224 p.
16. Chang T.N.C. Tones and Intonation in Chengtu Dialect // Intonation. ed. Bolinger D., Pen.edu., 1972, 465 p.
17. Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge, CUP, 1969, 381 p
18. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / Crystal D. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. - 489 p..
19. Pike K. General Characteristics of Intonation // Intonation. ed. Bolinger D., Pen.edu., 1972, 465 p.
20. https://superinf.ru/view_article.php?id=283
21. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati
22. https://edu.petrus.ru/files/upload/5790_1476175360.pdf

УДК: 81'42 (811.512. 133+811.111)

Ф.Ш. ЗАРИПОВА,
*Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия
университети ўқитувчиси
E-mail: fzaripova@uwed.uz*

ISSUES OF EXPRESSING SYNTACTIC-SYMANTIC FEATURES OF THE PAST INDEFINITE FORMS OF VERBS IN LITERARY TRANSLATION

Abstract

This article is devoted to the processual syntaxemes, expressed by verbs in the Past Indefinite Tense with such syntactic symantic content as active, interrogative and negative symantics. They are presented in English by such verb forms as – V+ed, did+V (эмфатический вариант), did...not V, didn't V, didn't..., in Uzbek by such syntactic forms(morphemes) as V+ди, V+ ган, V+(и)б, V+ган эдики, V+ган эди ҳамки, V+иб билан эди. Depending on the context and types of a sentence (declarative, interrogative, negative). Different variants of a processual syntaxeme can be used in translating a literary work (fiction).

Key words: syntaxemes, symantic content, symantics, syntactic forms, morphemes.

ВОПРОСЫ ВЫРАЖЕНИЯ СИНТАКСИКО-СИМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОШЕДШИХ НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ ФОРМ ГЛАГОЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В данной статье изучаются процессуальные синтаксемы, выраженные глаголами в форме прошедшего времени с синтаксико- семантическими признаками активности, интеррогативности, негативности, представленные в английском языке такими вариантами как – V+ed, did+V (эмфатический вариант), did...not V, didn't V, didn't..., на узбекском языке, с помощью морфем V+ди, V+ ган, V+(и)б, V+ган эдики, V+ган эди ҳамки, V+иб билан эди. При переводе художественных конекстов в зависимости от контекста и типа (утвердительного, вопросительного, отрицательного) предложения могут употребляться разные варианты этих синтаксем.

Ключевые слова: синтаксемы, синтаксико-семантические признаки, семантика, синтактические формы, морфемы.

ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИНИНГ СИНТАКТИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ БАДИИЙ ТАРЖИМАДА ИФОДАЛАШ МАСАЛАСИ

Аннотация

Ушбу мақолада кесим ўрнида ўтган замон феъли ифодаланган ва унда келган процессуал категорияси доирасидаги активлик, интеррогативлик, негативлик семантикасини мужассамлаган синтаксемалар ва уларнинг вариантлари – V+ed, did+V (эмфатик варианты), did...not V, didn't V, didn't..., ўзбек тилида –ди,-ган, -(и)б морфемалари ёрдамида ясалган феъл шакллари V+ди, V+ ган, V+(и)б, V+ган эдики, V+ган эди ҳамки, V+иб билан сингари вариантлар шаклда келтирилган. Бу вариантлар активлик синтаксемаси доирасида стилистик вариантлари ҳисобланиб, улар бадиий таржимада контекст ва гап турлари (дарак, сўрок, бўлишсиз) билан боғлиқ ҳолда, бир-бирининг ўрнида қўлланиши мумкин.

Калит сўзлар: синтаксемалар, семантик белгилар, семантика, синтактик шакллар, морфемы.

Кириш. Мазкур мақолада фақат ўтган замон феъли билан ифодаланган кесим ва унинг ўрнида келган процессуал категорияси доирасидаги активлик, интеррогативлик, негативлик семантикасига эга бўлган синтаксемалар ва уларнинг баъзи вариантлари – **V+ed, did+V (эмфатик варианты), did...not V, didn't V, didn't...**, ўзбек тилида –ди,-ган, -(и)б морфемалари ёрдамида ясалган феъл шакллари **V+ди, V+ ган, V+(и)б, V+ган эдики, V+ган эди ҳамки, V+иб** билан эди каби вариантлар шаклда намоён бўлади. Улар активлик синтаксемасининг стилистик вариантлари бўлиб, улар таржимада контекст ва гап турлари (дарак, сўрок, бўлишсиз) билан боғлиқ ҳолда, бир-бирининг ўрнида қўлланиши мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Биз мазкур мақолада инглиз тилида фақат кесимни ифодалаб келадиган шахсли феъл (вербал) сўз шакллари ва уларнинг аналитик бирикмаларининг функционал синтактик ва семантик маъноларини

профессор А.М. Мухин томонидан ишлаб чиқилган элементар синтактик бирликлар, уларни тадқиқ қилиш назарияси ва услуги (1) асосида ўрганишга ҳамда уларни таржима учун қанчалик аҳамиятли эканлигини Э.Хемингуэйнинг “Алвидо қирол” китоби ва уларни таниқли таржимон И.Гафоров таржимасидан олинган гаплар мисолида аниқлашга ҳаракат қиламиз (2). Зеро, профессор А.М.Мухин ўзининг “Лингвистик таҳлил. Назарий ва методологик муаммолар”(3) китобида таржимага нисбатан лингвистик таҳлилни қўллашнинг энг муҳим соҳаларидан бири эканлигини алоҳида қайд қилади. У таржима учун лингвистик таҳлилнинг шундай соҳалари ва бўлимлари аҳамиятлики, деб ёзади, - унда тегишли тил бирликлари семантик маъно асосида аниқланади, яъни улар тилдан ташқарида бўлган у ёки бу вақеяликнинг ифодалаш орқали ўрганилади.

Тадқиқот методологияси. Семантик категориялар ва субкатегориялар орқасида синтаксема

деб аталадиган элементар (энг кичик) синтактик бирликларнинг синтактик-семантик маънолари, аниқроғи, ўзига хос семантик аломатлари, хусусиятлари ётадики, улар гап ёки жумла таркибида синтактик боғланишлар ёрдамида ўрнатилади. Гапнинг синтаксем тахлили синтактик тахлил таркибининг бир қисми сифатида гапнинг компонент тахлилидан фаркли ўлароқ таржима соҳасида бевосита, тўппадан тўғри қўлланиши мумкин (3).

Тахлил ва натижалар. Синтаксем тахлил Масалан: The priest shook his head (10 бет) гапи ва унинг “Рухоний бошини чайқаб қўйди» (19 бет) таржимасидаги гап бўлаклари таркибини ўрганадиган бўлсак, инглиз тилида бу гап 4 та (the priest, shook, his, head) компонентдан иборат бўлса, ўзбек тилида эса 3 та (рухоний, бошини, чайқаб қўйди) компонентдан иборат. Инглиз тилида “shake one’s head” ибора лексик маъно жиҳатидан ўзбек тилидаги “бош чайқамок” иборасига тўғри келади, яъни ҳар икки тилда ҳам “бош чайқаш” орқали маъқуллаш, розилик ёки норозилик маънолари англатилади. Масалан, Ҳорниб лугатида “shake” феълига - (cause) move from side to side, up and down” “to shake one’s head” to indicate “no” or “doubt”, “disapproval” деб изоҳ берилган (4). Шу билан бирга “shake one’s finger”, “shake one’s fist” иборалари ҳам келтирилган. Ўзбек тилининг изоҳли лўгатида “Чайқамок” феълининг 2-маъносига “у ён бу ёнга тебратмок” деб изоҳ берилиб, унга Ш. Рашидовдан “Погодин бу сўзларни эшитиб, норозилик маъносига бошини чайқади” деган гап мисол келтирилган (5). Демак, “чайқамок” феъли ўтган замонда “чайқади” ва мураккаб шакли “чайқаб қўйди” вариантларига эга. Шунинг учун бўлса керак инглиз тили ўтган замон шаклидаги “shook his head”: The priest shook his head (10 бет) гапида “бошини чайқаб қўйди” (Рухоний бошини чайқаб қўйди (19бет), бошини чайқади “He shook his head (26 бет) (У бош чайқади (42 бет). Аммо The priest shook his head and went on (5 бет) гапи шу билан диққатга сазаворки, унда “shook his head” “бошини ликқиллатиб” тарзида берилган: Рухоний бошини ликқиллатиб, ўтиб кетди (10бет). Таржимон “ликқиллатмок” феълидан фойдаланиб, рухонийнинг айнан ўша пайтдаги, яъни, ўтиб кетаётган ҳолатидаги ҳаракатини аниқроқ ифодалашга ҳаракат қилган. Бироқ, контекстга мурожаат қилсак “The priest shook his head and went on” гапидан олдин келган учта гапга аввал эъибор берамиз, яъни: *“The priest looked up. He saw us and smiled. My friend motioned for him to come in. The priest shook his head and went on (10). Таржима: Рухоний бошини кўтарди. У бизни кўргач жилмайди. Оғайним уни бармоғи билан имлади. Рухоний бошини ликқиллатиб, ўтиб кетди”(ҒАҚ, 10).*

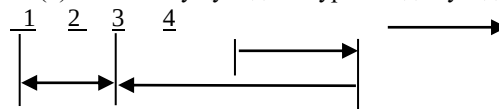
Контекстдан рухоний йигитларни имлаб чакирганига бошини “ликқиллатиб” “рад” жавоб беради ва ўтиб кетади, деган маънони англаш мумкин. Аммо, жумла “Рухоний бошини *“сарак-сарак”* қилиб ўтиб кетди” деб ўгирилганда таржима яна ҳам яхшироқ чиққан бўларди.

Иборадаги “his” эгалик олмоши ҳар бир гапда учрайди. Чунки иборанинг ўзи “shake one’s head” тарзида тайёр ҳолда берилган. Ўзбек тилида эса эгалик олмоши “his” ўрнига “-ини” эгалик морфемаси “бош”га доимо қўшилиб келиб, “ўзининг” (бошини) деган эгалик олмошини ишлатишга ўрин қолдирмайди. Шунинг учун ҳам гапларнинг компонент тахлилида инглиз тилидаги 4 компонентли гап The priest shook his

head ўзбек тилига “Рухоний бошини чайқаб қўйди (ёки чайқади) тарзида 3 компонентли гап билан ўгирилган.

Тахлил қилган гапимиз таркибида “shook” гапнинг асосий ва энг муҳим бўлаги (компоненти) кесим ўрнида фаоллашиб келган. Гап таркибида унинг фаоллашуви “shake” нотўғри феъли аниқлик майли, ўтган замон, аниқ нисбати, бўлишли каби феълнинг категорияларини ўзида мужассамлаб гапнинг предикативлик категориясини ташкил қилмокда. Предикативлик эса бевосита эга билан боғлиқ. Кесимнинг эга билан боғланиши предикатив синтактик боғланиш орқали амалга оширилади. Биз буни аниқлаш учун лингвистик трансформация ва моделлаштириш услубларидан фойдаланамиз. Гап бўлакларини гап қурилишидаги ўрнини аниқлаб олиш учун чеканка трансформацияси (эксперименти) ни қўллаб, гап бўлакларининг биринчисидан бошлаб бирин кетин гап таркибидан чеканкалаб (чиқариб) ташлаймиз, ва натижада қолган гап бўлаглари потенциал гап бўла олиш ёки бўла олмаслигини кузатамиз. Масалан: The priest shook his head - (1)* ...shook his head - (2)* The priest ... his head - (3) The priest shook head (4) The priest shook Мазкур ҳолатлардан фақат тўртинчи гап (the priest shook ...) потенциал гап бўла олади, холос. Қолган биринчи ва иккинчи, учинчи ҳолатлар гап структурасининг бузилганлигини кўрсатмокда, чунки биринчи ҳолатда гапнинг эгаси (the priest), иккинчи ҳолатда эса кесими (shook) гап таркибидан тушиб қолганлигини, уларсиз, ёки иккисидан бирортасизиз жумла, ёки сўз бирикмалари инглиз тилида синтактик бутун гапни ташкил қила олмаслигидан далолат бермокда. Учинчи ҳолатда эса “... his head” сўз бирикмасини гап таркибидан тушиб қолиши гапнинг асосига ҳеч қандай путур етказмайди. Демак, тахлил қилинган “The priest shook his head” гапида The priest ва shook гапнинг асосий бўлаклари “эга” ва “кесим”дан иборат бўлиб, улар гапнинг асосини, ядросини ташкил қилади. Ҳар икки асосий гап бўлагининг бири гап таркибидан тушиб қолса, мазкур жумла потенциал гап бўла олмайди. Мазкур гапнинг учинчи ва тўртинчи элементларини “... his head” ни гап таркибидан тушиб етказмайди, чунки у гапнинг асосига ҳеч қандай путур етказмайди, чунки у гапнинг асосий, ядровий таркибига кирмайди, чунки у гапнинг тобе (субординатив) бўлаги ҳисобланади. Демак, эга ва кесим гапнинг асосий бўлаклари сифатида бир-бири билан предикатив синтактик боғланган бўлиб, гап таркибида бир-бирини тақазо қилиб келади. Уларсиз жумла потенциал гап бўла олмайди. Гапнинг учинчи бўлаги эса тобе компонент бўлиб, у гап таркибига субординатив синтактик боғланиш орқали киритилган.

Профессор А.М.Мухин томонидан ишлаб чиқилган гапларнинг юнкцион ва знакли моделларидан фойдаланиб, биз предикатив боғланишни икки томонга йўналтирилган икки стрелкали чизик билан, субординатив боғланишни эса, бир томонга йўналтирилган битта стрелкали чизик билан ифодалаб, тахлил қилинган гапнинг юнкцион ва знакли моделини яратамиз (6). Масалан у қуйидаги кўринишда бўлади:

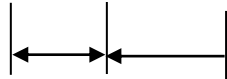

Мазкур гап бўлакларининг знакли моделлари: NP1 +NP2+D+D. Бунда N – асосий, ядровий (nucleus) хусусиятни, P1 –предикатланганликни (predicated, эга);

P2 –предикатловчи (predicating - кесим) хусусиятни; D – тобелик (dependent - тобе) хусусиятни англатади.

Ўзбек тилида «Рухоний бошини чайқади» гапининг юнкцион ва компонент модели эса 3 компонентдан иборат бўлиб, у қуйидаги кўринишда бўлади:

1 2 3 Бунда: NP1/эга + NP2/кесим + D/тобе бўлак

Энди гап бўлаклари (компонентлари) ўртасида ўрнатилган синтактик боғланишларга таяниб уларнинг синтактик семантикасини аниқлашга киришамиз. Гапларнинг юнкцион ва компонент моделларидан кўриниб турибдики, гапнинг кесими “shook” предикатив боғланиш орқали гап таркибига киритилган. Предикатив боғланиш эса икки томонлама бўлиб, у эганинг гап таркибига келишини тақоза қилади. Ўзбек тилида эса бу доимо шарт эмас, чунки ўзбек тилида шахс, сон, эгалик кўшимчалари (морфемалари) кесимга кўшилиб келади. Бундай морфема инглиз тилида мавжуд эмас.

Таҳлил қилинаётган гапда шахсли феъл “shook” англатган иш – ҳаракат (активлик) гапнинг эгаси priest томонидан амалга оширилади. Демак гапнинг кесими иш ҳаракатни (активлики) ифодалаганда, у гапнинг эгаси ўрнида келган иш бажарувчи ёки гапнинг агентивлик элементи билан синтактик боғланади. Бу кесим ўрнида келган активлик синтаксемасининг формал-дистрибутив хусусиятларидан бири бўлиб, у бирикиш (сочетаемость, combinability) ёрдамида ўз тасдиғини топади.

Бундан ташқари кесим ўрнида келган активлик синтаксема usually, always, often, seldom, rarely, frequently, quickly, slowly каби адвербиал сўзлар билан кўшилиб келиш хусусиятига эга. Мазкур адвербиал элементлар бу синтаксема таркибига иш ҳаракат, активлик маънолари мавжудлигини тасдиқлайди. Солиштирамиз: “The priest **usually** shook his head” “The priest **always** shook his head” “The priest **often** shook his head” “The priest shook his head **rarely**” “The priest shook his head **slowly**”, etc.

Шу билан бирга активлик аломатига эга бўлган синтаксемалар бошқа синтаксемалардан, масалан, статив (ҳолатни) ифодалайдиган синтаксемалардан ўзининг лексик базаси билан ҳам фарқ қилади. Масалан, кесим ўрнида ишлатилган активлик синтаксемасининг лексик базасини ҳолатни эмас, балки иш ҳаракатни ифодаловчи феъллар ташкил қилади: stand up, kiss, say, walk, go, close, chew, start, sit, drive, shout, make, drink, come, leave, remember, open, take, smile, fold, work, read, write, run, etc.

Айни пайтда, мазкур активлик синтаксеманинг сўроқ гаплар таркибига ишлатилишининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ўтган замон феълнинг аналитик шакли билан ифоданади. Масалан: Where **did** you **go** (ХАҚ, 8)? Мазкур гапдан кўриниб турибдики,

кесим ўрнида келган активлик синтаксема ўзининг ажратилган варианты “**did ... go**” бирикмаси ёрдамида ифодаланган. Унда интеррогативлик (сўроқ) ва активлик семантикаси мавжуд.

Ўзбек тилида эса сўроқ гапни яшаш учун ёрдамчи феъл шакли ишлатилмайди. Таржимаси: Қаерларга бордингиз (ХАҚ, 15)? Факат умумий сўроқ гапда “**-ми**” сўроқ морфемасини кесим ўрнида келган феълга кўшилади. Масалан: У бордими-**ми**? (**Did he go?**). Шунинг учун ўзбек тилида сўроқ гаплар сўроқ оломошлари, сўроқ равишлари ва махсус интонация ёрдамида ифодаланади.

Сўроқ гаплардагидек бўлишсиз гапда ўтган замон феъли билан ифодаланган кесим аналитик шаклда бўлади. Масалан: ...I **did not care** (14 бет) (Мен ... **эътибор бермасдим** (24бет), I **didn't mean** to hurt you (19 бет) (Қаттиқ тегади деб **ўйламовдим** (32бет). Мазкур гаплардан кўриниб турибдики, активлик синтаксемаси “**not**” инкор юкламаси ёрдамида неготивлик семантикасини олади ва у уч хил вариантга: тўлиқ (**did not care**) ва қисқа (**didn't mean**), ҳамда қисқа тугалланмаган (**didn't...**) вариантларида намоён бўлади (7). Масалан, тасдиқ сўроқ гапда: I did hurt you, **didn't** I? (19бет). - Оғрияпти-**ми**? (32бет).

Инглиз тилидан фарқли ўлароқ ўзбек тилидаги “Қаттиқ тегади деб **ўйламовдим**”, гапда **ўйламовдим** кесими таркибига неготивлик семантикаси “**-мов (-мав)**” неготив морфемаси ёрдамида ифодаланган, аммо кесимнинг эгаси алоҳида ифодаланмаган, чунки эгалик кўшимчаси “**-им**” (морфемаси) **ўйламовдим** шахсли феълнинг ўзи билан келган.

Синтаксема ўзи бирикиб келган гап бўлагига нисбатан препозицияда (олдин), постпозицияда (кейин) ёки интерпозицияда (ўртада) келиши мумкин. Бизнинг тадқиқотимиз натижаларига кўра кесим ўрнида келадиган синтаксемалар эгага нисбатан асосан постпозицияда келади.

Хулоса ва таклифлар. Биз мазкур мақола ҳажмидан келиб чиқиб фақат ўтган замон феъли билан ифодаланган кесим ва унинг ўрнида келадиган процессуал категорияси доирасидаги активлик, интеррогативлик, неготивлик семантикасига эга бўлган синтаксемалар ва уларнинг баъзи вариантларини тадқиқ қилдик, холос. Улардан активлик семантикасига эга бўлган синтаксема асосан тасдиқ гапларда **V+ed, did+V (эмфатик варианты)** унинг сўроқ ва бўлишсиз гаплардаги вариантлари **did ... V, did not V, didn't V, didn't...** шаклида бўлса, ўзбек тилида **-ди, -ган, -(и)б** морфемалари ёрдамида ясалган феъл шакллари **V+ди, V+ган, V+(и)б V+ган, V+Ган эдики, V+ган эди ҳамки, V+иб эди** каби вариантлар шаклда намоён бўлади. Улар ўтган замон активлик синтаксемасининг стилистик вариантлари бўлиб, улар таржимада контекстга ва гап турларига қараб бир-бирининг ўрнида қўлланиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Л.: Наука. 1980. –С. 245.
2. Hemingway E. A Farewell to Arms. M.: Vintage Books, 2005.
3. Хемингуэй Э. Алвидо қирол. Роман. И.Фафоров таржимаси. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент-1973. –Б. 343
4. Мухин А.М. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. Л.: Наука. 1976. –С.281.
5. Hornby A.S. Oxford advanced Learner's Dictionary of Current English/ New Edition. Oxford University Press. 1978. - 1055 P.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. / З.М. Маъруфов таҳрири остида. I том. –Москва: “Рус тили” нашриёти, 1981.- 455-бет
7. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. Л.: Наука. 1968.
8. Қаюмова М.С. Инглиз ва ўзбек тилларида неготивлик категориясининг синтаксем тадқиқи. Филология фанлари номзоди учун Диссертация автореф. Тошкент, 2010. 16 бет.

Раъно МАДЖИДОВА,
доктор филологических наук (DSc), профессор
Узбекский государственный университет мировых языков
E-mail: r.urishevna@mail.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ И ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

Статья посвящена интересной и актуальной проблеме современного языкознания – проблеме интерпретации традиционных ценностей, как аспекта синхронического, так и диахронического языкознания. Систему ценностей в языке и культуре изучает аксиология. В данной статье анализируются и описываются следующие виды ценностей: духовные, предметные, абсолютные (или объективные), вечные, созидательные, терминальные, субъектно-личностные, положительные, эгоистические, витальные.

Ключевые слова: ценности, духовность, духовные ценности, традиционные ценности, ценностные ориентиры, концепт, ценностные концепты, аксиология, положительные ценности, отрицательные ценности.

INTERPRETATION OF TRADITIONAL VALUES IN A MODERN AND HISTORICAL ASPECT

Abstract

The article is devoted to an interesting and topical problem of modern linguistics – the problem of interpreting traditional values, both as an aspect of synchronic and diachronic linguistics. The system of values in language and culture is studied by axiology. This article analyzes and describes the following types of values: spiritual, objective, absolute (or objective), eternal, creative, terminal, subjective-personal, positive, egoistic, vital.

Key words: values, spirituality, spiritual values, traditional values, value orientations, concept, value concepts, axiology, positive values, negative values.

АНЪАНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЗАМОНАВИЙ ВА ТАРИХИЙ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақола замонавий тилшуносликнинг қизиқарли ва долзарб муаммоси – анъанавий қадриятларни ҳам синхроник, ҳам диахроник тилшуносликнинг талқини муаммосига бағишланган. Тил ва маданиятдаги қадриятлар тизимини аксиология ўрганади. Ушбу мақолада қуйидаги қадриятлар турлари таҳлил қилинади ва тавсифланади: маънавий, объектив, мутлақ (ёки объектив), абадий, ижодий, якуний, субъектив-шахсий, ижобий, эгоистик, ҳаётий.

Калит сўзлар: қадриятлар, маънавият, маънавий қадриятлар, анъанавий қадриятлар, қадрият йўналишлари, концепт, қадрият тушунчалари, аксиология, ижобий қадриятлар, салбий қадриятлар.

Ценности возникают в результате познавательной деятельности человека: «ценности связаны с человеком так, что ценностей вне человека и общества нет, вне отношения к человеку предметы сами по себе ценностной классификации не подлежат, ценности формулируются человеком в его продуктивной деятельности» [5, с. 28] и существуют только в его коллективном и индивидуальном сознании.

Одной из основополагающих ценностей выступает человек и его жизнь, что является телесной ценностью. Однако, несмотря на то, что самым ценным считается для человека его жизнь, она не входит в категорию высших ценностей. К высшим ценностям относятся ценности, связанные с духовным миром личности и общества, например, духовность. Духовность – это духовно-нравственное качество, присущее как отдельно взятой личности, так и обществу, народу в целом.

Под духовностью определенного народа понимается извлечение уроков из прошлого, память о влиянии естественной среды и наставлениях великих предков, степень восприятия мира при помощи родного языка. Основным признаком нации является своеобразное восприятие ею мира с опорой на собственный исторический опыт в пределах возможности языка. Сущность и содержание нации определ-

яется ее духовностью [1, с. 55]. Духовность есть индикатор могущества любой державы или нации.

По справедливому замечанию А.Н. Белобородко, в XXI веке наблюдается трансформация традиционных ценностей и появление системы новых ценностных ориентаций, которая транслируется в массовой, в частности поп-культуре посредством «масштабной системы концептов, влияющей на сознание индивида и предписывающей ему определенные установки» [3, с. 7]. Ценностные ориентиры общества и личности меняются.

Определенный интерес вызывает интерпретация традиционных ценностей современниками, в особенности студенческой молодежью. Ценностный концепт «Благополучие близких людей» в сознании современной молодежи представлен ядерным смыслом «здоровье и душевный покой близких людей» и на периферии – признаком «материальная обеспеченность близких людей», концепт «Дружба»: «душевная близость», «душевная привязанность» (ядро) – «откровенность» и «безопасность» (периферия), концепт «Счастье»: «любовь» (ядро) – «материальное благополучие и высокое общественное положение» (периферия), концепт «Семья»: «воспитание детей», «интересы семьи» (ядро) – «интересы семьи выше личных интересов» (периферия), концепт «Свобода»:

«самореализация» (ядро) – «создать семью» (периферия), концепт «Любовь»: «создать семью» (ядро) – «дружеская привязанность» (периферия), концепт «Вера»: «вера в бога» (ядро) – «уверенность в своих силах» (периферия), концепт «Самореализация»: «получить широкую известность» (ядро) – «иметь интересную работу» (периферия) [4, с. 13]. Анализ отражения ценностных концептов в языковом сознании студенческой молодежи показывает, что на передний план выдвигаются более абстрактные, идеализированные, духовно-возвышенные смыслы, а все материальное, «приземленное», прагматическое находит свое отражение в периферии концептуального поля.

Как показывает анализ научной литературы по аксиологии, ценности классифицируются на: моральные ценности; правовые ценности; научные ценности; исторические ценности; социальные ценности; философские ценности и др.

Ценности могут быть природными и приобретенными, културными. В таком случае говорят о познавательных, утилитарных, этических, эстетических и др. ценностях. Все разновидности ценностей взаимосвязаны и составляют в совокупности определенную ценностную иерархию, в основании которой лежат базовые («вечные») ценности, означающие «то, что всего дороже для человека, то, за что он способен, в критической ситуации ценностного выбора, отдать все, что он имеет, даже свою жизнь» [5, с. 17]. К таким базовым ценностям относятся такие ценности, как *свобода, истина, красота, справедливость, добро и польза* и др.

Проблема классификации ценностей интересовала ученых-мыслителей с давних времен. Например, размышления на тему ценностного смысла понятий блага, красоты, справедливости можно встретить еще у Сократа, идеи которого нашли свое развитие в трудах его ученика Платона. Так, по мнению Платона, «государство, желающее себя сохранить и по мере человеческих сил быть счастливым, должно по необходимости правильно различать ценности. Но самое ценное по праву – это блага, относящиеся прежде всего к душе, если в ней есть рассудительность, затем прекрасные качества тела и, в третьих, так называемые блага, относящиеся к имуществу и достатку. Если какой-нибудь законодатель или какое-то государство выйдут за эти пределы, оценив наиболее высоко достаток или поместив, в смысле ценности, низшее перед высшим, он совершит дело и негосударственное, и нечестивое» [6, с. 181-182]. Таким образом, по Платону, ценности составляют три ступени: первая, низшая, ступень – ценности, являющие собой имущественные блага, вторая, средняя, ступень – ценности, являющие собой телесные блага, третья, высшая, ступень – ценности, являющие собой душевные блага.

Согласно Аристотелю, ценности, или по его определению «блага подразделяют на три вида: так называемые внешние, относящиеся к душе и относящиеся к телу, причем относящиеся к душе мы [все] называем благами в собственном смысле слова и по преимуществу, но мы именно действия души и ее деятельности представляем относящимися к душе» [2, с. 66]. Заслуживает внимания утверждение Аристотеля о том, что «и ценным является и доставляет удовольствие [в собственном смысле слова] то, что

таково для добропорядочного, ибо для каждого наиболее предпочтительна деятельность в соответствии с его собственным складом и для добропорядочного тем самым таково деятельность, сообразная добродетели» [2, 280]. Это говорит об относительности и избирательности ценности для отдельно взятого индивида.

По ходу дальнейшего развития философии и собственно аксиологии классификация ценностей стала осуществляться по разным критериям. В зависимости от того, в какой области бытования человечества ценности были выведены (в области истинности, эстетики, этики (морали), гедонистической или прагматической областях), были выделены вещные, логические, эстетические, этические ценности, ценности бытия, ценности потребления и т.п. В настоящее время вне зависимости от того, к какой разновидности они относятся и какими экзистенциальными и качественными свойствами обладают, ценности дифференцируются по классической трихотомии: положительное, нейтральное или отрицательное их оценивание.

Деление ценностей на положительные и отрицательные восходит к учениям Д. Юма, который обосновал правомерность суждения о свойстве одной и той же ценности относиться и к положительной, и к отрицательной в зависимости от обстоятельств [8, с. 54]. Нам импонирует мнение Д. Юма о том, что «человек рожден преимущественно для деятельности и в своих поступках руководствуется вкусом и чувством, стремясь к одному объекту и избегая другого в зависимости от той ценности, которую он приписывает этим объектам, и от того, в каком свете они ему представляются» [8, с. 10]. Иначе говоря, любой материальный или духовный объект как определенная ценность в сознании индивида приобретает положительную или отрицательную оценку, которая и предопределяет собственно «вкус и чувство» при выборе личностью того или иного поступка.

Свойство одной и той же ценности относиться и к положительной, и к отрицательной в зависимости от ситуации говорит об относительности рассматриваемой ценности. Классификация ценностей на относительные и абсолютные принадлежит И. Канту, который исходит из зависимости/независимости существования объектов, являющихся ценными для человека, от его воли [7, с. 22-23]. К абсолютной положительной ценности, например, относится такая ценность, которая представляет собой добро в любом отношении без ограничений (*Божественная любовь*), в то время как относительная ценность может иметь характер добра только относительно кого- или чего-либо (*материнская любовь*).

В целом, следует отметить, в основе разнообразия классификаций ценностей лежат разные подходы исследователей к выделению типов и видов ценностей, разные критерии. Исследуя природу и характер ценности, ученые различают различные ее типы и виды в зависимости от того, какой критерий положен в основу классификации. В частности выделяют следующие разновидности ценностей:

1) *духовные ценности*, удовлетворяющие потребности души: музыка, литература, искусство, кино, исторические памятники, наука, виртуальный мир, – *материальные (утилитарные) ценности*,

которые удовлетворяют производственные и потребительские интересы индивида и общества;

2) *предметные ценности*, которые заключаются в оценочном значении характеристик и свойств предметов, – *ценности сознания*, ценностные представления;

3) *абсолютные (или объективные) ценности*, существование которых не зависит от воли человека и которые никогда, нигде и никому не причиняют зла или вреда, являются общезначимыми, – *относительные (субъективные) ценности*, являющиеся значимыми лишь для отдельных субъектов;

4) *вечные ценности*, которые значимы во все времена, – *ситуативные ценности*, которые представляют значимость относительно заданного контекста бытия;

5) *созидательные ценности* как продукт творческой деятельности – *ценности переживания*, вызывающие определенные эмоциональные чувства у индивида, – *ценности отношения* человека к ограничивающим жизнь человека факторам – *ценности-качества*, оптимальные для саморазвития и самореализации;

6) *терминальные ценности* есть ценности-цели, конечные ценности, – *инструментальные ценности*, которые представляют значимость в качестве средства достижения конечной цели;

7) *субъектно-личностные ценности*, индивидуальные, – *надиндивидуальные ценности*, групповые, национальные, общечеловеческие;

8) *положительные ценности* – *отрицательные ценности*;

9) *эгоистические ценности*, индивидуальная свобода, выгода, польза, – *альтруистические ценности*, жертвование личными интересами ради блага других;

10) *витальные ценности*, которые непосредственно касаются жизни человека как физиологического существа, – *социальные ценности*, связанные с социальным положением и статусом человека, – *политические ценности*, направленные на процветание человека в условиях государственности, – *моральные ценности*, базирующиеся на понятиях добра и зла, – *религиозные ценности*, утверждающие божественное начало, – *эстетические ценности*, идеалы прекрасного или безобразного.

По выделенным параметрам можно сказать, что ценности по степени приоритетности (предпочтительности) выстраиваются в языковом сознании в определенные иерархические отношения, образуя систему ценностей. В зависимости от того, под воздействием каких факторов формируются ценностные установки и идеалы в языковом сознании индивида и общества, системы ценностей в разных лингвокультурных и этнических общностях будут различаться. Ценностная система в процессе развития общества под влиянием различных факторов может видоизменяться. Однако в системе ценностей каждой лингвокультурной общности непременно сохраняются определенные константы – ценности, которые и позволяют судить о национально-культурной специфике менталитета народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арипова З.С. Шахс ахлоқий фазилатлари такомилда миллий маънавият ва умуминсоний кадриятларнинг ўзаро алоқадорлиги: Фалс. фанл. номз. ...дисс. – Тошкент, 2012. – С. 55.
2. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 4. / Под общ. ред. А.И. Доватура. – Москва: Мысль, 1983. – С. 66.
3. Белобородко А.Н. Культурные сценарии в современной поп-культуре (на материале текстов песен церемонии «Золотой граммафон»). // Тез. докл. науч. семинара с междунар. участием. – Екатеринбург: Ажур, 2016. – С. 7.
4. Вепрева Т.И. Ядерные и периферийные ценностные смыслы в языковом сознании студенческой молодежи: результаты экспериментального исследования. // Тез. докл. науч. семинара с междунар. участием. – Екатеринбург: Ажур, 2016. – С. 13.
5. Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов: коллективная монография. – Москва: ТЕЗАУРУС, 2011. – С. 28.
6. Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 2. / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 181-182.
7. Рузиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини шакллантириш масалалари: Фалс. фанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 2012. – С. 22-23.
8. Юм Д. Исследование о человеческом разумении. – Москва: Прогресс, 1995. – С. 54.

УДК: 811.111:811.512.133

Феруза МАМАТОВА,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил изланувчиси
E-mail: mamatovaf@gmail.com

ТошДЎТАУ “Таржима назарияси ва амалиёти” факультети декани, ф.ф.н. А.И. Сайфуллаев тақризи асосида

TYPOLOGICAL STUDY OF EUPHEMISMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

In the last decade, the need to compare languages began to emerge. However, in comparing languages, the main criterion is to find its equivalent in order to accurately convey the meaning of the original text. There are some linguistic units and compounds that cause difficulties in comparing languages. To address these challenges and problems, there must be specific principles, techniques, rules, and criteria for comparison. Accordingly, a comparative typological analysis of euphemisms has also been put on the agenda to date, and this issue is one of the most important issues that requires in-depth study. In addition, the study of these problems requires the use of various modifications and principles in the process of transition from one language to another. The point is that euphemisms used in one language may not be found in another language, if it belongs to one field, this field may not be found in another language.

Keywords: euphemism, comparative typology, equivalence, incompatibility, language system, communication, politeness, relativity.

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭФЕМИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В последнее десятилетие возникла необходимость сравнения языков. Однако при сравнении языков главный критерий - найти его эквивалент, чтобы точно передать смысл исходного текста. Есть некоторые языковые единицы и соединения, которые вызывают трудности при сравнении языков. Для решения этих задач и проблем необходимы конкретные принципы, методы, правила и критерии сравнения. Соответственно, сравнительный типологический анализ эфемизмов на сегодняшний день также включен в повестку дня, и этот вопрос является одним из наиболее важных вопросов, требующих углубленного изучения. Кроме того, изучение этих проблем требует использования различных модификаций и принципов в процессе перехода с одного языка на другой. Дело в том, что эфемизмы, используемые в одном языке, могут не быть найдены в другом языке, если оно принадлежит к одной сфере, эта сфера не может быть найдена в другом языке.

Ключевые слова: эфемизм, сравнительная типология, эквивалентность, несоответствие, языковая система, общение, вежливость, относительность.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ЭВФЕМИЗМЛАРНИ ТИПОЛОГИК ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

Аннотация

Яқин ўн йиллик ичида тилларни қиёслаш зарурати туғила бошлади. Бироқ, тилларни қиёслашда асл матнни маъносини аниқ етказиб бериш мақсадида унинг эквивалентини топиш асосий мезон ҳисобланади. Тилларни қиёслашда қийинчиликларни келтириб чиқарадиган баъзи лисоний бирликлар ва бирикмалар мавжуд. Ушбу қийинчиликларни ва муаммоларини ҳал қилиш учун қиёслашнинг ўзига хос принциплари, техникаси, қоидалари ва мезонлари бўлиши керак. Шунга қўра, эфемизмларни қиёсий типологик таҳлил қилиш ҳам бугунги кунга келиб кун тартибига қўйилди ва бу масала чуқур ўрганилишни талаб қиладиган энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бундан ташқари, ушбу муаммоларни ўрганиш бир тилдан иккинчисига ўтиш жараёнида турли хил ўзгаришлар ва принциплардан фойдаланишни талаб қилади. Гап шундаки, битта тилда қўлланилган эфемизмлар бошқа тилда учрамаслиги мумкин, агар у бирон бир соҳага тегишли бўлса, бошқа тилда бу соҳа топилмаслиги мумкин.

Калит сўзлар: эфемия, қиёсий типология, эквивалентлик, номослик, тиллар тизими, коммуникация, хушмуомалалик, нисбийлик.

Қириш. Эфемия ҳодисаси дунёнинг барча тилларида учрайди. У ерда улар маълум бир вазифани бажарадилар. Эфемизмлар инсоннинг кундалик ҳаётига таъсир қилади. Эфемизмларнинг коммуникатив вазифаси тақддан қочиш, хушмуомалалик кўрсатиш ва тўғридан-тўғри айтиладиган сўзларни алмаштиришдир. Агар тилда эфемизмлар мавжуд бўлмаса, тилимининг бузилиб кетиш эҳтимоли мавжуд. Тилларда мавжуд бўлган эфемик атамаларни қиёслаш унчалик осон иш эмас. Қиёсий типология тилларни

алоҳида ўрганишни, манбалар йиғишни, тилларни маданиятини аниқлигини ҳам талаб қилади.

Эфемизм лингвомаданий ҳодиса сифатида алоҳида қизиқиш уйғотади, чунки сўнгги пайтларда эфемизмларнинг шаклланиш жараёни тобора кучайиб бормоқда ва улар нутқ фаолиятининг турли соҳаларида кенг тарқалмоқда. Эфемизмларни турли тилларда ўрганиш давлатларнинг миллий ўзига хослиги ва инглиз ва ўзбек тилларида сўзлашувчиларнинг нутқ хатти-ҳаракатларини ўрганишга имкон беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Тилшунослик соҳасидаги типологик тадқиқотлар немис олими Ф. Шлегель асарларидан бошланган. Кейинчалик тиллар типологияси бўйича немис олимлари А.В. Шлегель, В. Гумбольдт [4], Х. Штейнталь, А. Шлейхер, америкалик Э. Сепир [7], чех В. Скаличка [8], француз А. Мартине, руслардан Ф.Ф. Фортунатов, И.И. Мещанинов [5], Б. Успенский [9], Ю.В. Рождественский [6], В.Н. Ярцева [12], Н.А. Баскаков, А.М. Шчербак ва бошқалар тадқиқотлар олиб борганлар. Ўзбекистонда ҳам А. Абдуазизов [1], Ж. Бўронов, Қ. Тойметов, М.И. Расулова, Ш. Раҳматуллаев, О. Азизов [2] ва бошқалар типология масалалари билан шуғулланганлар. Лекин инглиз ва ўзбек тилларидаги эвфемизмларнинг типологик таҳлили деярли тўлиқ ўрганилмаган. Хитой тилшуноси Чжан Чань ўзининг номзодлик диссертациясида рус ва инглиз тилларидаги эвфемизмларни тадқиқ қилган. У эвфемизмларнинг лингвوماданий ва лингвопрагматик хусусиятларини ўрганиб чиққан. Инглиз ва араб тилларида ҳам кўплаб қиёсий ишлар қилиниб келмоқда. Диний масалаларни кўтаришда эвфемизмларнинг роли катта. Шарият томонидан тақиқланган ибора ва амалларнинг номини айтиш ноўрин ҳисоблангани сабабли уларнинг ўрнига эвфемизмларни қўллаш жоиз деб топишган. Масалан, Хошим Ал-Хусайнийнинг “Инглиз ва араб тилларидаги эвфемизмлар”, Сана Юсуф Муҳаммад Юсуфнинг “Инглиз ва араб эвфемистик ибораларни ўртасидаги ўхшашликлар: диний, ўлим ва ижтимоий эвфемизмни ўз ичига олган ҳолда”, Осама Абдулрахмон Ал-Қахтаннийнинг “Қуръондаги эвфемизмларнинг араб тилидан инглиз тилига таржимасини ўрганиш” каби кўплаб ишлар яратилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Эвфемизация ҳодисасини қиёсий томондан кўриб чиқиш бу масалани бироз кенгрок ўрганишга имкон беради: эвфемизация синонимия, антонимия, метафора, метонимия каби тил бирликлари ўртасидаги тизимлараро муносабатларга қараганда кенгрок ҳодиса ҳисобланади. Эвфемизацияни ақлий жараён сифатида кўриб чиқиш мумкин ва у маълум концептуал схемалар ва билимларни иккиламчи талқин қилиш моделларига асосланган [10].

Шуни таъкидлаш керакки, турли хил этник ва ижтимоий гуруҳларнинг концептуал тизимларини уйғунлаштириш вазифаси жуда қийин. Ушбу лексик бирликлар ўзига хос лингвистик ва маданий шароитларда шаклланганлиги сабабли, улар турли одамлар учун ҳар хил, демак, улар бир хил алоқа тилидан фойдалансалар ҳам, тилдаги лексемани рационал ва эмоционал баҳоловчи идрок турлича.

Умуман олганда эвфемизмларни қиёслашда турли миллий ва маданий қадриятлар, урф-одатлар, маълум бир халқ менталитетининг ўзига хос хусусиятларини ташувчилар томонидан тасвирланган воқеалар мазмунисиз амалга ошириш мумкин эмас [3].

Эвфемизмларни қиёслашда асосий тўсиқ - бу турли тилларнинг концептуал тизимларининг номувофлиқдир. Шунинг учун ўрганилаётган лексемаларнинг аксариятини қиёслашда денотатив ва коннотатив семаларини тушунириб берадиган асл тилдаги лексемага хос лингвокултурал изоҳларни киритиш тавсия этилади.

Эвфемизмларни қиёслаш жараёнида келиб чиқадиган тўсиқлар ва қийинчиликларни бир тилдаги

эвфемизмларни қиёсланадиган тиллар билан уйғунлаштириш орқали бартараф этиш мумкин. Эвфемизмларни қиёслаш учун энг қулай бўлган усуллардан - булар қўшиш ва конкретлаш усуллари ҳисобланади.

Тилдаги ҳар қандай ўзгаришлар, аввало, тилнинг қайтий тизим эмаслигини, аксинча, у ривожланиб боровчи, доимо ўзгариб турадиган динамик бутунлиқни билдиради. Тилда янги эвфемизмни пайдо бўлиши доимо лексик тизимда озми - кўпми сезиларли силжишларга олиб келади.

Эвфемизмларни қиёслашда кўпинча фақат денотатив маънони англатиш билан эмас, балки уларнинг асосий функциясини сақлаб қолиш зарурати билан боғлиқ қийинчиликлар пайдо бўлади. Асл ва қиёсланадиган тилнинг лексик таркибидаги фарқлар, ҳамда маданий фарқлар туфайли буни амалга оширишга ҳар доим ҳам имкони бўлмайди.

Матнда эвфемизмни аниқлаш ва уни тушуниш эвфемизмларни қиёслашдаги асосий қийинчиликларидан биридир. Масалан, day of action – a politically motivated strike даги мисолда day of action сўзма-сўз “ҳаракат куни” деб таржима қилинади, гарчи ҳаракат куни ибораси ўзбек тилида эвфемик ибора эмас [11]. Одатда, бу ибора норозилик, иш ташлаш ёки қўзғолон маъносига келади.

Сўз ёки иборанинг эвфемистик моҳиятини нотўғри тушуниш эвфемизм сифатида узоқ вақт давомида ишлатилган бирикмаларда ҳам юз бериши мумкин. Улар эвфемизм сифатида қабул қилинмайди, аммо бу уларни эвфемизмлар қаторидан чиқармайди. Баъзан эса уларни маъносини қучайтириши ҳам мумкин, чунки ўқувчи фақат кўзини югуртириб чиқиб одатдаги эвфемистик ибораларга унчалик аҳамият бермайди. Шу билан бирга, таржимон эвфемистик функцияни чуқур тушунмаганлиги сабабли ўзи англамаган ҳолда керакли маънони етказиб бера олмаслиги мумкин ва эҳтимол, ҳатто матнга салбий маъно киритиши мумкин. “Disability” (ногиронлик) сўзининг асосий маъноси – бу “an illness, injury, or condition that makes it difficult for someone to do the things that other people do” (бошқа одамлар қила оладиган ишларни кимнингдир бажаришини қийинлаштирадиган касаллик, шикастланиш ёки ҳолат) (Cambridge dictionary). Эвфемизмлар луғатида “disability” сўзи ‘a limiting mental or physical condition’ (чекланган рухий ёки жисмоний ҳолат) деб таърифланган [11]. Ушбу номинация аллақачон қотган ҳисобланади ва илгари қўлланилган invalid ва handicapped person (ногирон инсон) ибораси ўрнига ишлатилади. Буларнинг барчаси ушбу эвфемизм она тилида ва бошқа тилда сўзлашувчилар онгида аллақачон илдиз отганлигидан далолат беради, демак қиёслаш жараёнида бу эвфемизмни сезмаслигимиз мумкин. Аммо эвфемистик функция аниқланса, қиёслашда ҳеч қандай қийинчиликлар пайдо бўлмайди.

Эътиборни жалб қиладиган кейинги хусусият, кўплаб маданиятлар учун универсал бўлган эвфемизация соҳалари билан боғлиқ. “Pornographic” маъносига келувчи “adult” сўзи эквивалент лексик мослик ёрдамида ўзбек тилига осонгина таржима қилинади:

Tech platforms like the Apple App store and Google Play won't approve adult content, whether explicitly adult or simply erotic.

Apple App Store va Google Play мобил дастурлар омборлари катталар учун мўлжалланган

махсулотларни очик порнографик (катталар учун) ёки шунчаки эротик бўлишига қарамай тарқалишига йўл қўймайди.

А. Мадвалиев таҳрир қилган Ўзбек тилининг изоҳли луғатида катталар сўзининг маъноси [13]:

- 1) ёш жихатидан улуг, ёши ортик
- 2) ёши катта киши, кекса.

Демак, “adult” сўзи ўзбек тилида ҳам эвфемик маънода қўлланилиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қиёсланадиган тиллар тизимларидаги фарқлар ва ушбу тилларнинг ҳар бирида турли даражадаги матнларни яратишнинг ўзига хос хусусиятлари қиёслашда асл нусхадаги таркибни тўлиқ сақлаб қолиш имкониятини чеклаши мумкин. Шунинг учун унинг эквиваленти асл нусхада мавжуд бўлган турли хил маъно элеменларининг сақланишига (ва шунга мос равишда йўқолишига) асосланган бўлиши мумкин. Қиёслашда эквивалентликнинг турли даражалари (турлари) матнни қайси қисми етказилганига қараб фарқланади. Эквивалентлик тиллараро алоқани таъминлай олади.

Қиёслашда эквивалентик ҳар доим нисбий тушунча бўлиб қолади. Ва нисбийлик даражаси турли хил бўлиши мумкин. Асл нусха билан яқинлашиш даражаси кўплаб омилларга боғлиқ: маҳоратга, таққосланадиган тиллар ва маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларига, қиёсланадиган тиллар даврига, қиёсланиш усулига, қиёсланадиган матнларнинг табиатига ва бошқаларга.

Мулоқот жараёнида турли хил тушунчаларда қўлланилаётган сўз ўзининг ижтимоий ва коммуникатив функциясини намоён этади. Оммавий ахборот воситаларининг тарқалиши ва унинг таъсири орқали тилга турли хил психологик таъйиқлар ўтказилиши натижасида ҳозирги пайтда эвфемизмлар оғзаки ва адабий тилнинг барча соҳаларига интенсив равишда кириб келмоқда. Шу билан бирга, эвфемистик номларни етказиш масаласи очик қолмоқда. Матннинг семантик ва коннотатив табиатининг муҳим элементини ифодаловчи эвфемик номлар эътиборда бўлади.

Сиёсат соҳаси воқеликнинг маълум фактларини яширадиган ва муайян вазиятни қулай кўринишда тақдим этадиган эвфемистик номлардан фойдаланиш учун кенг имконият яратади.

Қиёсланадиган тиллар тузилишининг барча умумий хусусиятларини аниқлашда баъзи бошқа тиллар гуруҳидан ажралиб турадиган бошқа хусусиятлар йиғиндисини олишингиз мумкин. Шуниси эътиборга лойикки, генетик алоқаси бўлмаган ёки бирон бир тарихий алоқага эга бўлмаган турли хил тилларда умумий тузилиш хусусиятлари учраши мумкин.

Инглиз тили ва қиёсланадиган ўзбек тили бир - биридан нафақат генеалогик жихатдан, балки типологик жихатдан ҳам фарқ қилади. Инглиз тили Ҳинд Оврўпа тиллар оиласининг герман тили ҳисобланади. Бу кенг тарқалган тиллардан бири. Қиёсланадиган ўзбек тили Олтой тиллари оиласининг туркий гуруҳига қиради. Шунинг таъкидлаш керакки, туркий тилларнинг бошқа Олтой тиллари билан генеалогик алоқаси муаммоси ҳали ҳам тилшунослар ўртасида муҳокама мавзуси бўлиб қолмоқда. Ўзбек тили қадимги туркий тилидан ривожланиб келган. Ўз тарихида бу тиллар кам алоқада бўлган, чунки герман ва туркий тиллар келиб чиқиши ва тарқалиш жойи бўйича бир - биридан узоқдир. Шунинг учун уларни таққослаганда уларнинг генетикасида алоҳида изоморфик ҳолатларини изламаймиз. Ушбу тилларда грамматик муносабатлар турлича ифодаланади ва уларни ифодаловчи сигналлар бир - бирига тўғри келмайди. Ушбу қардош бўлмаган тиллар қиёсланганда нафақат грамматик жихатдан, балки семантик жихатдан ҳам қийинчиликларга учрашимиз мумкин.

Шундай қилиб, эвфемизмлар тилининг асосий элементларидан бири бўлиб хизмат қилади ва юқорида айтиб ўтилгандек, муайян вазиятга қараб турли хил маъноларга эга бўлиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Инглиз ва ўзбек тилларидаги эвфемизмларни қиёслашда кўпгина муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Эвфемизмларни бир тилдан иккинчи тилга ўтказишда юзага келадиган муаммолар, аввало, бир тилдаги иборалар маъносини иккинчи тилда тўлиқ акс эттирадиган мақбул эквивалентини танлаш билан боғлиқ. Ҳар бир лексик бирлиكنинг қиёсланиши асосан унинг тилда қўлланилиши билан белгиланади, эвфемизмлар эса контекстан ташқарида тингловчилар томонидан кўп ҳолларда аниқланмайди. Уларни аниқлаш маълум бир иборалар берилган контекст шароитларини билишга, инглиз ва ўзбек тилларида маълум бир номинацияни етарли даражада идрок этишга ёрдам берадиган маданий ва тарихий асосларни тушунишга қаратилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуазизов А. Лингвистик типология. – Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. Т., 2003, 279-бет.
2. Азизов А.А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Морфология. Ташкент, Ўқитувчи, 1983. Стр. 239.
3. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. М.: Языки славянской культуры, 2001. Стр. 272.
4. Гумбольдт В.ф. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В.ф. Избр. труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. С.34-298.
5. Мещанинов И. И. Типологические сопоставления и типология систем / И. И. Мещанинов // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1958. – № 3. С. 3–13.
6. Рождественский Ю.В. Типология слова. М.: Высшая школа, 1961.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – Москва : Прогресс, 1993. Стр. 656.
8. Скаличка В. К вопросу о типологии / В. Скаличка // Вопросы языкознания. 1966. – № 4. С. 22–30
9. Успенский Б. А. Структурная типология языков / Б. А. Успенский. – Москва : Наука, 1965. Стр. 280.
10. Харитончик З.А. Лексикология английского языка: Учеб. пособие. / З.А. Харитончик. Мн.: Высш. шк., 1992. Стр. 46.
11. Холдер Р.У. Словарь эвфемизмов (как не сказать, что вы имеете в виду), университет Оксфорда, Оксфорд, 2002. Стр. 98.
12. Ярцева В. Н. Контрастивная грамматика. – Москва: Наука, 1981. Стр. 111.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008. 333 – бет.

УДК: 41М-23

Фотима МАМАТКУЛОВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Инглиз тили назарий аспекти №1 кафедраси ўқитувчиси

E-mail: mamatkulovafotima@gmail.com

ЎзДЖТУ Қўйи курслар кафедраси мудири Хакимова Г.Э. тақризи асосида

ТУРЛИ ТИЛЛАРДА КУЛИНАРОНИМЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАСНИФЛАНИШИ

Аннотация

Озиқ-овқат моддий маданиятнинг энг муҳим ва қадимий таркибий қисмларидан бири бўлиб, инсоният учун зарур эҳтиёж бўлиб хизмат қилади. Узоқ вақт давомида шаклланиб келган ошпазлик анъаналари миллатнинг мифологик, диний ғояларини, халқнинг ижтимоий-тарихий, маънавий-ахлоқий ва кундалик ҳаётий тажрибаларини таҳлил қилиш учун имконият беради. Шунингдек, пазандаликга оид тушунчалар маданий код бўлиб хизмат қилади ва бу орқали инсон миллий-маданий ҳамжамият томонидан тавсифланади.

Калит сўзлар: турли тиллар, кулинаронимлар, қиёсий таҳлил, тадқиқотлар, миллий-маданий, код, урф- одатлар, терминлар, рецепт.

КЛАССИФИКАЦИЯ КУЛИНАРОНИМОВ НА РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Пища является одним из важнейших и древнейших компонентов материальной культуры и служит повседневной потребностью человека. Древние кулинарные традиции дают возможность анализировать мифологические, религиозные представления нации, социально-исторический, духовно-нравственный и повседневный жизненный опыт людей. Также концепции кулинарии служат культурным кодом, посредством которого человек характеризуется национально-культурным обществом.

Ключевые слова: разные языки, кулинаронимы, сравнительный анализ, исследование, национально-культурный, кодекс, обычаи, термины, рецепт.

CLASSIFICATION OF CULINARONIMS IN DIFFERENT LANGUAGES

Abstract

Food is one of the most important and ancient components of culture and serves as a necessary need for humanity. Long-standing culinary traditions make it possible to analyze the mythological, religious beliefs of the nation, the socio-historical, spiritual, moral and everyday life experience of people. Also, the concept of cooking serves as a cultural code through which a person is characterized by a national and cultural community.

Key words: different languages, culinaronims, comparative analysis, research, national-cultural, code, customs, terms, recipe.

Турли тилларда кулинаронимларни ўрганишга оид тадқиқотлар асосан инглиз, рус, француз, тилларида олиб борилган бўлиб аксарияти қиёсий таҳлил қилинади. Кулинаронимларнинг қиёсий таҳлилга оид тадқиқотлар ўзбек тили лингвистикасида деярли кўзга ташланмайд.

Кулинар атамалари таржима қилинганда маданиятлараро мулоқот акти пайдо бўлади. Л. Самовар бу атамани "турлича маданий идрок этиш ва белгилар тизимига эга бўлган одамлар ўртасидаги алоқа, мулоқот" деб тушунади [1]. Маданиятлараро мулоқотда қодланган маълумотлар турли маданиятлар ўртасида бир бирига узатилади, маданий маълумотларнинг маълум бир ўзаро ҳаракатланиши ва таъсирлашувлари содир бўлади. Кулинария матнлари таржималарининг мазмун ва моҳияти, авваламбор, жамиятдаги маданий фактларнинг ҳаракатидан иборат. Маданиятлараро мулоқот бу маданиятлар диалогидир, бу орқали турли маданиятлар вакиллари бўлган одамлар биргаликда яшашларига шароит яратилади.

Инсонларнинг жамиятдаги ўрни, турмуш даражаси, моддий-маънавий дунёсининг кўзгуси сифатида намоён бўладиган таом номлари тарихи ва манба-

ларини, уларнинг этимологияси, семантик таркибини тадқиқ қилиш тилшуносликнинг энг қизиқарли ва долзарб масалаларидан бирига айланиб қолди. Кўпгина тадқиқотчиларни бундай сўзларнинг турли халқлар тилларига мансублиги, уларнинг ўзлаштирилган тиллардаги ифодаланишига оид ўзига хос хусусиятлари уларни **қиёслаб ўрганишга** ундамоқда.

Бир тилнинг ўзлашган қатламни тўлдириб келаётган янгидан янги **таом номларининг лексик-семантик, тарихий-этимологик, ясаши ва қўлланиш хусусиятларини қиёслаб ўрганиш** ўша ўзлаштирувчи тиллар таракқиёти хусусиятларини, тарихини ёритишда, шу тилларни ўрганиш ва ўргатиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ҳам жиҳатидан қадимий ва ҳам замонавий бўлган ўзбек ошхонаси азалий урф- одатлар, турфа хиллиги, ўта тўйимлилиги, яъни калориялилиги ҳамда бир таомнинг жуда кўп минтақавий пишириш вариантлари яратилганлиги билан ажралиб туради.

Абдиев М.Б. ўзининг "Некоторые особенности кулинарной лексики узбекского языка" [2] деб номланган мақоласида таъкидлашчи, "асрлар давомида тожиклар ва ўзбеклар яшайдиган маҳаллалар ҳар

икки халқнинг тилида ва, авваломбор, сўз бойлигида маълум из қолдирди. Иккала халқнинг географик муҳити, иқтисодий тараққиёти, маданий ва маиший алоқалари доимо сўзлар / атамаларнинг ўзаро ишлатилишига асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ўзбек сўз атамалари тожик тилига ва аксинча киритилган бўлиб, вақт ўтиши билан иккала тилнинг ошхона лугатининг таркибий қисмларига айланиб борган. Ушбу соҳадаги тожикча терминларнинг бир қисми маҳаллий ўзбекча ёки ўзбек сўзлари иштирокида шаклланиб, масалан коворма, шўрва, коворма палов, катлама, катик, куртоба, қайла ва б."

Русча-халқаро терминлар пазандалик лексикасида кенг қўлланилади. Улардан баъзилари оғзаки нутқ орқали, бошқалари эса турли хил адабиёт турлари орқали кириб келган. Масалан, *бориш*, *тамаки* (*табак*), *компот*, *пирожное*, *салат*, *пирог*, *мармелад* ва б. Узоқ тарихга эга бўлган пазандалик лексикаси ўзбек тили сўз бойлигининг муҳим асосий қисмларидан бирidir.

Ошпазлик атамалари ва номларини яратиш тамойилларини, уларнинг морфологик ва семантик хусусиятларини аниқлаш ошхона терминологиясининг зарур қисмини тизимлаштириш ва бирлаштириш учун ишлатилиши мумкин.

Бу маънода ўзбекча таом номларининг француз, немис ёки инглиз тилида ифодаланиши ҳар томонлама қўпчиликда, яъни нафақат тил ўрганиувчилар, балки тилни тадқиқ этувчи тилшунос олимларда ҳам катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу маънода "Молодой ученый журналы"нинг 2019 йил 36 (274) сонидида чоп этилган (138-140 бб) З.Х.Джуроевнинг "Лингвокультурологические особенности кулинарных рецептов (на материале перевода рецептов узбекских блюд на французский язык)" [3] (Ошхона рецептларининг лингвистик ва маданий хусусиятлари (ўзбек рецептларини француз тилига таржима қилиш асосида) деб номланган мақола асосида эътиборга молик. Мақолада муаллиф таом номлари таржималаридаги лингвомаданий, структуравий, лексик ва синтаксик хусусиятларини очиқ бера олган. Бунда халқнинг онгида асрлар мобайнида тўпланган ва мустаҳкамланиб қолган маданий анъана ва қарашларини ифода этган миллий ошхонага мансуб сўзлар лингвомаданий таҳлилга тортилган.

Сўнгги ўн йилликларда, олимлар таъкидлаганидек, пазандаликка оид нашр этилган китоблар ва журналлар, гастрономик мавзудаги турли телевизион дастурлар сони ниҳоятда қўпайиб кетди. Бундан ташқари нафақат ошпазлик китоблари, балки маданият нуқтаи назаридан маълум бир миллий ошхона тарихига бағишланган нашрларга ҳам катта эътиҳ сезила бошланди» [4]. Бугунги кунда миллий ошхоналар таомлари нафақат асл маданият артефактлари, яъни асарлари ёки гастрономик ҳақиқатлари сифатида, балки бир халқнинг бутун тарихи давомида шаклланиб келган ижтимоий ва ҳатто этник *маданияти белгиси* сифатида ҳам талқин этилмоқда. (Бегона тилга асосан калькаланиш ёки ярим калькаланиш усулида ўтирилган ўзбекча таом номлари ўзлаштирган француз тилида ўзига хос сўзлар орқали ўз ифодасини топган ва х.к. Масалан: ош[5] - Riz-pilaf, оби нон - Le pain тарзида таржима қилинган).

Бу маънода ўзбекча ушбу таом номларининг инглиз тилида ҳам номланиши ёки аксинча инглизча таом номларининг ўзбек тилида қўлланиши ҳам катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиз. (Бунга 2019 йилда Ўзбекистон ошпазлари томонидан нашр этилган "Вкусный Узбекистан" таомлар энциклопедияси ёрқин мисол бўла олади).

Инглиз тили микёсида мазкур тил бирликлари асосан терминологияга оид сўзлар тоифаси сифатида сўз ясаллиши нуқтаи назаридан ўрганиб келинган [6].

Озиқ-овқат саноати билан боғлиқ инглизча атамалар битта сўзларни ва махсус сўз бирикмаларини ўз ичига олади.

Маданий аҳамиятга эга бўлишига қарамай, инглиз тилидаги ошхона рецепти матни, авваломбор, ахборот етказиш вазифасини бажаради. Шу сабабли, Англияда таниш бўлган ингредиентлар, зираворлардан фойдаланиш ўқувчига таъсир қилиши ва уни ўз-ўзидан таом тайёрлашга "мажбурлаши" керак деган нуқтаи назарга риоя қиламиз. Бундан ташқари, ушбу рецептларда пишириш усулини кўрсатувчи лугат ишлатилади: ремуер, баттре, фрире, боуиллир, боуиллир, мелангер. Юкори даражада ихтисослашган атамалардан фойдаланиш. Ушбу лексик гуруҳга ошхона рецептининг асосий тушунчалар киради, чунки улар лексик маънолари билан фақат ошхона соҳасига тегишли. Ушбу рецептларга қуйидагилар киритилган: халқаро атамалар, асосий ошхона тушунчалари, ўзбек ошхонасининг баъзи таомлари номлари, олинган атамалар, лакуна ваҳоказолар.

Ван Хейян таъкидлаганидек, "идиш-товок номларини таржима қилиш - бу кодлаш ва декодлаш жараёнининг бир тури" [7], шунинг учун ўзбек миллий таомларини француз тилига таржима қилишда иккита омил - қайта номинация ва кодлаш амалга оширилади. Бизнинг фикримизча, юқоридаги ҳолатларда таржима принципи ва стратегиясини танлаш тўғридан-тўғри қабул қилувчилар томонидан узатиладиган маълумотларнинг декодланишига ва унинг ҳажмига таъсир қилади.

Шу муносабат билан ушбу номинатив элементларни таржима қилишда биз учун маданиятлараро алоқа тамойилларини ҳисобга олиш тўғри кўринади. Ушбу нуқтаи назар маълум даражада "маданий стандарт" тушунчаси билан ўзаро боғлиқдир. Ушбу концепция А.Томас[8] томонидан киритилган бўлиб, уни "ҳар қандай турдаги жамият (жамият, миллат, ташкилот, гуруҳ) учун универсал йўналиш тизимининг белгиси" деб тушунган. Универсаллар рамзий маънога эга бўлишга имкон беради. Тафовутларни тан олиш ва улар билан биргаликда "маданий чорраҳалар" маданий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни етказишнинг оптимал усулини излаш орқали ўзаро тушуниш имкониятини очади. Ўзбекистон миллий таомлари номинациясининг инглиз тилидаги таржималари, шубҳасиз, инглиз тилида сўзлашадиган маданият вакиллари учун прагматик жиҳатдан осондир. Бошқа томондан, ушбу таржималар маданий жиҳатдан аҳамиятли образли компонентни бутунлай йўқотади ва эстетик нуқтаи назардан асл нусхага шубҳасиз ютқазади. Маданиятлараро мулоқот нуқтаи назаридан ушбу таржималарни такомиллаштириш керак.

Ушбу асар тилларни ўзгартириш учун эмас, балки икки маданиятнинг - Шарқ ва Европанинг, хусусан, ўзбек ва инглизларнинг яқинлашуви учун мўлжалланган. Шундай қилиб, таржимонларнинг олдида мушкул вазифа турибди, бу қабул қилувчининг (инглиз тилида сўзлашувчи) ўзбек тили реалияларини тўғри декодлаши ва маданий аҳамиятга эга бўлган маълумотларнинг максимал миқдорини олишлари учун старли даражада маданий таржималарни амалга оширишдан иборат.

Аввал ҳам таъкидлаганимиздек, пазандачиликнинг барча жабҳаларини ўз ичига олган таом атамалари Марказий Осиёда ва хусусан, Ўзбекистонда узоқ тарихга эга. Улар одамларнинг ижтимоий, кундалик ва маданий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек тилшунослигида касбга оид лексика бўйича Н. Маматов[9], С.Иброҳимов[10], Н.Икромов[11], Р.Данияров[12] ва б.нинг асарлари ва монографик тадқи-

қотларида ўз аксини топган. Ўзбек тилида "пазандачилик" ("пишириш") сўзи япалоқ пишириклар, бекмес (узум *сиропи*; ҳалва, *нишолда* (шакар ва кўпиртирилган оксиллардан тайёрланган ширинлик) ва бошқа таомлар пиширадиган тандир билан боғлиқ барча соҳаларни билдиради. Ҳар қандай алоҳида ёки бирон бир таомни тайёрлаш жараёни маълум бир саноат (касб) га тегишли ном билан аталади: нонвой, ҳалвогар ва б. Ҳаётнинг маълум бир соҳасига оид атамалар халқ ҳаётининг ижтимоий-тарихий ва кундалик хусусиятлар билан чамбарчас боғлиқ.

Пазандачилик лексикаси нафақат тилшунослар учун, балки турли соҳалардаги мутахассислар (этнографлар ва тарихчилар, ботаниклар, биологлар, тиббиёт-диетологлар ва бошқалар) учун ҳам шунингдек, кенг китобхонлар учун мўлжалланган бўлиши керак. Шунинг учун ушбу луғат аралаш тушунтириш-энциклопедик типда бўлиши керак. Ўзбек тилининг профессионал ошхона лексикасини ўрганиш назарий ва амалий аҳамиятга эга. Ошхона луғатини ўрганиш жараёнида тўпланган бой материаллар ва ўтказилган таҳлиллар ўзбек тили лексикологиясининг тегишли қисмини ривожлантиришга хизмат қилиши мумкин (тарихий жиҳатдан).

Луғатнинг алоҳида қатламларини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнида сўз бойлигини тўлдиришнинг асосий усуллари нисбати ўзгарди, улар орасида ўзбек тили тарихининг барча босқичларида асосий ва энг қизғин сўзлар ички сўз ясалиши ва чет тили сўз бойлигини ўзлаштириш бўлган.

Бугунги кунда Ўзбекистон ошпазлар ассоциацияси туристик саноатнинг ажралмас қисми сифатида умумий овқатланиш тизимини ривожлантириш ва ўзбек ошхонаси брендларини яратишда фаол иштирок этмоқда. Бир қатор мутахассислар ёрдамида 2019 йилда жаҳон миқёсидаги стандартларга мувофиқ миллий ва минтақавий таомларнинг "Вкусный Узбекистан [13] деб номланган биринчи ошхона энциклопедияси яратилди.

Ушбу гастронимик энциклопедияда ўзбек миллий таомлари намуналари мавжуд. Унда ўзбек миллий таомлари брендлари, уларни тайёрлаш рецеплари ва хизмат кўрсатиш қоидалари келтирилган бўлиб, улар 2019 йилда Ўзбекистон ошпазлар ассоциацияси ташаббуси билан WACC – Бутунжаҳон ошпазлар ҳамжамияти томонидан тасдиқланган. Биринчи марта миллий таомлар менюсига шарҳлар ўзбек, рус ва инглиз тилларида берилди, бу ресторанларда, меҳмонхоналарда ва бошқа овқатланиш корхоналарида меню дизайнида саводхонлик даражасини оширишга ёрдам беради. Шунингдек, китобда ҳар бир таомнинг 100 граммдаги калория миқдори берилган. Китоб охирида келтирилган терминологик луғат янги таомларнинг номларини таржима қилиш учун кўрсатма бўлиб хизмат қилади. Ушбу ўзбекча-инглизча-русча терминологик луғат, шу жумладан маҳсулотларнинг номи, таомлар рецепти, дастурхон, халқаро танловларда ўз рецептларини чет тилида тақдим этиши керак бўлган ёш ошпазлар учун муҳим амалий қўлланма ҳисобланади. Бундан ташқари, китобда учта тилда (ўзбек, инглиз, рус) миллий таомларнинг тўғри рецепти келтирилган. Ушбу луғат соҳа мутахассислари ва таржимонлар учун амалий қўлланма бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Демак, кулинаронимларнинг ўрганиш жараёнида уларни алоҳида таснифлашга доир ўзбек ва инглиз тилида тадқиқотлар деярли учрамайди. Таом номларининг лектик-семантик гуруҳлари ўз ичига хилма-хил турларга ва кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ўша таом номларининг қандай маҳсулотдан тайёрланиши ва бирор маросимга мўлжалланиши каби хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда таснифланиши керак. Турли тилларда кулинаронимларни ўрганиш назариясида асосан туризм соҳаси ривожланган тармоқлардаги кулинаронимларнинг номлари ўрганилган ҳолос. Зероки, унинг маълум бир халқнинг маданиятидан келиб чиққан ҳолда ўрганиш яни лингвокултурологик жиҳатлари аҳамиятга моилдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Samovar L. A., Porter R. E. Communication between Cultures. Belmont, 1991.
2. Абдиев М. Б. "Некоторые особенности кулинарной лексики узбекского языка" Сборник статей X международной научно-практической конференции. 2017 Издательство: "Актуальность.РФ" (Москва).
3. Джураева, З. Х. Лингвокультурологические особенности кулинарных рецептов (на материале перевода рецептов узбекских блюд на французский язык) / З. Х. Джураева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 36 (274). — С. 138-140. — URL: <https://moluch.ru/archive/274/62198/> (дата обращения: 21.03.2021).
4. Долешаль У., Китайгородская М. В., Розанова Н. Н. Пищевое поведение и язык // Еда по-русски в зеркале языка. М.: РГГУ, 2013. С. 7–25.
5. Ўзбек тилининг изохли луғати. III жилд. — Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С.В. Гринев-Гриневиц. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 304 с.
6. Б) Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
7. С) Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. — Изд. 3-е. — М.: ЛКИ, 2007. — 256 с.
8. Ван Хэйянь Русский перевод названий китайских блюд в аспекте транскультурной коммуникации // Вестник КалмГУ. 2018. № 2 (38). — С. 89.
9. <https://media-inform.com/8112417/1/teoriya-kulturnykh-standartov-a-tomasa.html>
10. Маматов, Насим. Собственносложные слова в узбекском языке : автореферат дис. ... доктора филологических наук .- Ташкент, 1988.
11. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (На материалах Ферганских говоров) – Ташкент, 1961.
12. Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика: АҚД. – Ташкент, 1983.
13. Исследование лексической синонимии, возникшей на базе заимствований в современном узбекском языке : автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.06. - Москва, 1993.
14. <https://proza.ru/2019/06/13/383>

УДК: 41(M24)

Саодат МАННОНОВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети тадқиқотчиси

E-mail: saodatmannonova648@gmail.com

ЎЗМУ, Ф.ф.н., доц., Агзамова Д.Б. тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ РАСМИЙ ХАТЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада расмий хатларнинг коммуникатив-прагматик хусусиятлари тадқиқ этилади. Муаллифнинг таъкидлашича, расмий хатлар ташкилотлар (давлат ва нодавлат ташкилотлари, корхона ва фирмалар)нинг асосий коммуникация воситаларидан бири ҳисобланади. Мақолада хатлар ёрдамида музокаралар олиб борилиши; ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар ўрнатилиши; ариза ва шикоятлар, сўровлар, миннатдорлик ва узрлар билдирилиши; муайян тадбирларда иштирок этиш учун таклифномалар тузилиши ҳамда муҳим ҳужжатлар йўлланма хатлар орқали юборилиши таъкидланади.

Калит сўзлар: коммуникация, прагматик, адресат, адресант, интенция, ахборот бериш, ҳаракатга ундаш, шикоят, рад этиш, розилик, кечирим сўраш, миннатдорлик.

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОФИЦИАЛЬНЫХ ПИСЕМ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье исследуются коммуникативно-прагматические особенности делового письма. Автор статьи отметил, что деловые письма являются одним из основных средств коммуникации организаций (государственных и негосударственных организаций, предприятий и фирм). В статье отмечается, что с помощью писем можно вести переговоры; устанавливать отношения между организациями; подавать заявления и жалобы, запросы, благодарности и извинения; составлять приглашения для участия в конкретных мероприятиях, а также направлять важные документы посредством писем.

Ключевые слова: коммуникация, прагматика, адресат, адресант, интенция, информирование, мотивация к действию, жалоба, отказ, согласие, извинение, благодарность.

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES OF OFFICIAL LETTERS IN ENGLISH

Abstract

This article is dedicated to the analysis of the communicative-pragmatic characteristics of official letters. The author of the article notes that official letters are one of the main means of communication of organizations (state and non-governmental organizations, enterprises and firms). The article states that negotiations are carried out with the help of letters; establishment of relations between organizations; application and complaints, requests, gratitude and apology; structure of invitations to participate in certain events, as well as important documents are sent through direct letters.

Key words: communication, pragmatic, intent, giving information, incitement to action, complaint, refusal, consent, asking for forgiveness, gratitude. addressee, addresser.

Кириш. Ҳозирги кунда тил тизими, коммуникацияни белгилаб берувчи адресант (хат муаллифи), адресат, коммуникация вазияти, коммуникациячилар ўртасидаги муносабатлар, интенция каби бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда фаолият кўрсатади.

Адресантни бирор бир хатти-ҳаракатга ундаш бўлган коммуникатив мақсаднинг моҳияти шундаки, муаллиф адресатга муайян ҳаракатни амалга ошириши учун аниқ кўрсатма беради. Кўпинча муаллифда хатти-ҳаракатга ундаш эҳтиёжи бирор нарса талаб қилинганда ёки сўралганда, буюртма қилинганда, кимдир таклиф қилинса ёки учрашувга келишилган вазиятларда пайдо бўлади. Бундан келиб чиқадики, ҳаракатга ундовчи хатлар турларига кўра қуйидагича бўлади: илтимос хат, сўров хати, буюртма хат, таклифнома (хати), келишув хати.

Turner Lampshades
1685 Riverside Drive
Blairsville, GA 30512

Dear Turner Lampshades,
My name is Barbara. I would like to order 13 oriental lampshades from your catalogue. Their item number is #4564323534. They are listed at \$10 each.

I have included a certified check for \$130. That should cover the cost of the lampshades.

The address I would like these lampshades shipped to is:

Barbara D. Martin
3940 Lucky Duck Drive
Monroeville, PA 15146

Please use FedEx Express as your shipping method. They seem to be the most reliable delivery courier for my area.

If you have any questions or if any issues arise with my order, please do not hesitate to contact me at 345-453-5322.

Thank You, Barbara

Бу турдаги расмий хатларда тайёр қолип ва иборалар нисбатан кам қўлланилади. Хат матнининг

лингвистик таркиби ҳам муаллифнинг истагига кўра ўзгариб туради, лекин бу умумий мазмунга таъсир кўрсатмайди.

Расмий алоқа жараёнларида кўплаб шикоят хатлари (рекламация ёки эътироз хати) учраб туриши кузатилди. Бундай хат ёзилишига ҳамкорлардан бирининг бирор бир битим ёки шартнома мажбуриятларига амал қилмаслиги сабаб бўлади. Муайян битим шартларига риоя қилмаслик натижасида муаммоли вазият юзага келади ва бу хатда акс эттирилади. Баъзида ҳужжатда йўл қўйилган хатолик ёки нотўғри ифода билан боғлиқ бўлган тушунмовчилик даъвонинг сабаби бўлиб қолиши мумкин. Муаллифнинг бу тарзда хат ёзишдан мақсади, юзага келган муаммоли вазиятдан норозилигини ифодалашдир. Шу билан бирга, у биринчи навбатда муаммонинг моҳиятини билдиради, иккинчидан, ҳамкорини бирор бир ечимли қарор қабул қилишга ундайди.

Хатда даъво ошкор этилганда, муаллиф бир эмас, балки бир нечтасини бир вақтнинг ўзida ифодалайди. Масалан:

The General Manager Northern Railway
Dear Sir

1) аввалги хатга мурожаат: *We would like to bring to your kind attention that our consignment of hosiery goods sent from Amritsar on November 10, 2012 was tempered with during transit.*

2) муаммони қандай билдирыпти: *This fact has been duly certified by the railway clerk at Thane station from whom we received the consignment. His remarks are enclosed herewith. We are writing to request compensation for our losses.*

3) ундан нимани хохлапти: *The pilferage of woolen clothes has resulted in huge losses for us. We have enclosed an itemized list of the lost items along with their costs and we must insist that you register this claim of ours and reimburse us immediately.*

4) хат қандай якунланыпти: *We look forward to hearing from you.*

Баъзан шундай вазиятлар ҳам бўладики, шикоят қилувчи ўз норозилигини эслатма хатлари тариқасида ҳам билдириши мумкин. Масалан:

Kennedy Circle
Sydney
NSW 2010
11 November, 2015
Customer Services Manager
Evans Electrical Products
7 Swan Street
Sydney
NSW 2011
Subject: EasyIron Electric Iron (Model No. 2279)
Dear Sir or Madam:

I wish to express my dissatisfaction with the about iron, which I purchased from the Electrical Store in Newtown on 10 October, 2015. On using it for the first time, I found that the temperature control was faulty; it was not possible to set it for any temperature apart from the highest, for cotton.

When I attempted to return the iron to the store, the cashier said that the store was unable to replace it or offer me a refund but advised me that it could be sent away for repair. As I need an iron on a daily basis, and it was not clear how long a repair would take, this option was unsatisfactory. As the iron clearly does not function as it should and therefore does not comply with the legal

standards of product quality, I am writing to you to ask for a full return of the \$35.99 retail price.

I look forward to hearing from you within the next two weeks.

Yours truly,
Jenny Hawkins

1) аввалги хатга мурожаат: *I wish to express my dissatisfaction with the about iron, which I purchased from the Electrical Store in Newtown on 10 October, 2015. On using it for the first time, I found that the temperature control was faulty; it was not possible to set it for any temperature apart from the highest, for cotton.*

2) муаммони қандай билдирыпти: *When I attempted to return the iron to the store, the cashier said that the store was unable to replace it or offer me a refund but advised me that it could be sent away for repair.*

3) ундан нимани хохлапти: *As the iron clearly does not function as it should and therefore does not comply with the legal standards of product quality, I am writing to you to ask for a full return of the \$35.99 retail price.*

4) хат қандай якунланыпти: *I look forward to hearing from you within the next two weeks.*

Шундай қилиб, шикоятни ифода этиш расмий хатларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ва тил воситаларини тўғри танлаш орқали амалга оширилади. Агар шикоят мулоимроқ тарзда билдирилиши лозим деб топилса, у эслатма хат шаклида ёки аксинча, қатъийроқ тарзда билдирилиши маъқул кўрилса, эътироз хати шаклида ёзилади.

Розилик ёки рад этиш мақсадида ёзилган матнни биз ҳар қандай жавоб хатларида кузатишимиз мумкин. Бундай хатлар асосан хатти-харакатга ундовчи хатларга жавоб тариқасида ёзилади.

Таъкидлаш жоизки, муаллиф асосий коммуникацион мақсади, қандай кўринишида (розилик ёки рад этиш) бўлишидан қатъий назар, жавоб хатини хат таркибий қисмининг муҳим элементи бўлган, билдирилган сўров, *илтимос хат*, *сўров хати*, *буюртма хат*, *таклифнома (хати)*, *келишув хат* ларга ишора қилишдан бошлайди. Одатда, ҳар қандай жавоб ишора билан бошланади ва муаллиф нафақат ёзма, балки аввалги оғзаки мулоқотга (масалан, телефон орқали суҳбат, ижтимоий тармоқдаги мулоқот ёки учрашув) ҳам мурожаат қилиши мумкин.

Розиликни ифодаловчи хатлар шартлар, нархлар, таклифлар, келишилган шартларга асосан розиликни қабул қилиш каби мазмунни ифодалашга хизмат қилади. Масалан:

May 21, 2020
Jane Smith
Director, Human Resources
Acme Office Supplies
123 Business Rd.
Business City, NY 54321
Dear Ms. Smith,

Thank you so much for interviewing me for the open sales position. I appreciate the time you spent explaining the hiring process and how your training program works. You're clearly very knowledgeable about sales and marketing.

I enjoy working in sales and believe I would be an excellent fit for the position. I love a challenge, and your innovative training program intrigues me.

As we discussed during the interview, my sales numbers at my current job increased by 50 percent over

the past three years, and I was at the top of our sales force last year. I'm confident that combining my current experience with your training program will allow me to reach the top of your sales force as well.

Thank you again for taking the time to talk to me about the position. I believe I can benefit your company and look forward to meeting again soon. In the meantime, please let me know if you need any additional information.

Sincerely Joseph Q.

1) ишора: *Thank you so much for interviewing me for the open sales position. I appreciate the time you spent explaining the hiring process and how your training program works. You're clearly very knowledgeable about sales and marketing.*

2) муносабат, ижобий: *таклифингизни жуда қадрлаймиз: Thank you again for taking the time to talk to me about the position.*

3) яна нимадир: *I believe I can benefit your company and look forward to meeting again soon. In the meantime, please let me know if you need any additional information.*

Рад жавоби ифодаланган хатларда салбий жавоб ёки рад этиш, шартларни қабул қилмаслик, каби сабаблари изоҳланади:

January 5, 2011

Mr. Arnold A. Smith

356723 Johnsonville Avenue

Amis, CO 89021

Dear Mr. Arnold A. Smith:

I truly appreciate the offer to join Donaldson Hotel and Resorts as Finance Director. I was able to evaluate your offer in great detail. I was very impressed with the team I had the pleasure of meeting with during the interview process. I was equally impressed with the solid financial position your Company is in even though other similar Company's are struggling.

Unfortunately, I will not be able to accept your job offer at this time due to personal reasons that have made it impossible for me to relocate now.

However, I expect to have this situation resolved within the next twelve months and would be very grateful if you would continue to keep me in mind for future opportunities.

Sincerely,

Gary W. Quincy

1) ишора: *I truly appreciate the offer to join Donaldson Hotel and Resorts as Finance Director.*

2) муносабат, салбий: *Unfortunately, I will not be able to accept your job offer at this time due to personal reasons that have made it impossible for me to relocate now.*

3) яна нимадир: *However, I expect to have this situation resolved within the next twelve months and would be very grateful if you would continue to keep me in mind for future opportunities.*

Изоҳ: *Unfortunately, I will not be able to accept your job offer at this time due to personal reasons that have made it impossible for me to relocate now.*

Ушбу коммуникацион мақсадли хатлар матнлари умумий мазмунли матн ҳисобланиб, адресантлари аввалги нутқий хатти-ҳаракатга розилик ёки рад жавобини бериш баробарида, мавжуд расмий вазиятни ўзгартирадilar.

Адресантнинг адресатга нисбатан содир этган айрим нохуш хатти-ҳаракатлари учун узр сўраш коммуникатив мақсад этилган кечирим хатлари матни

бир нечта абзацдан иборат бўлиб, мурожаат, хатнинг прагматик мақсадини амалга оширишга қаратилган ва содир этилган хатти-ҳаракатларнинг сабаблари баён этилган жумла ҳамда бундай вазиятнинг қайта юзага келмаслигига ваъда берилувчи асосий қисмлардан ташкил топади. Узр сўраш, кечиримли вазиятларни, одатда, буюртма, жавоб ёки товарнинг ушланиб қолиш сабаблари келтириб чиқаради.

Масалан:

1. To: Martin Charles

House Number 343, Main Park Street

3rd Floor, Josh Apartments

London

UK

12TH March 2013

Subject: Business apology letter to customer

Dear customer,

I am writing this letter on behalf of Wisdom business organization. Through this letter we would like to express our sincere apologies to you for the inconvenience caused. We feel sorry for the poor services that you received at the time of delivery of your products.

At Wisdom business organization, we have been known for ensuring customer satisfaction. Unfortunately, we failed to meet your expectations and we write to offer you our deepest apologies in this regard.

After a careful consideration to this matter, we have come to the conclusion that some of the staff members and delivery boys at our company are not functioning well. Also due to office relocation, the documents, invoices and other related things are not in their places right now.

As a token of our sincere apologies, we are going to provide you 3 months of free service for your new product. We value your relationship with Wisdom business organization and we ensure that this thing will never happen again.

We will continue to provide high level of services to our valued customers like you. For further details and information regarding this matter, feel free to contact us on 3456721.

Thanking you!

In service,

Harry Paul

Customer Representative

Wisdom business organization

1) олинган шикоятга ҳавола. *I am writing this letter on behalf of Wisdom business organization. Through this letter we would like to express our sincere apologies to you for the inconvenience caused. We feel sorry for the poor services that you received at the time of delivery of your products.*

2) муаммоли вазият, хатолик ва бошқалар билан боғлиқ бўлган кечирим ифодаси: *We value your relationship with Wisdom business organization and we ensure that this thing will never happen again.*

3) нима содир бўлганлигини баҳолаш, муаммони ечиш тўғрисидаги баёнот: *As a token of our sincere apologies, we are going to provide you 3 months of free service for your new product.*

4) хатни хушмуомалалик билан яқунлаш: *We will continue to provide high level of services to our valued customers like you. For further details and information regarding this matter, feel free to contact us on 3456721.*

Thanking you!

Кечирим хати муаллифи содир бўлган ҳолат учун барча жавобгарликни ўз зиммасига олганлиги

учун эътирозни қабул қилади ва бундай мазмундаги хат битади. Шу билан бирга, хатонинг сабабларини ёки юзага келган муаммоли вазиятни ҳал қилиш усуллари тақлиф этиш истагини билдириши ҳам мумкин. Бундан кўринадики, муаллиф ўз ҳамкори билан дўстона муносабатларни сақлаб қолиш учун интилади. Масалан:

Dear Zachary,

Thank you for contacting us about your defective Light Up Holiday Picture Frame. We are truly sorry that the item that you received did not function as promised. We understand your disappointment, and apologize for any inconvenience that this may have caused you.

Before we ship any product, it undergoes several stages of quality checks. It is our intention to provide only the highest quality items to our customers, and we regret that your product slipped past our quality measures.

We have gone ahead and shipped you a new Light Up Holiday Picture Frame, which should arrive at your specified address in 3-5 business days. When you receive it, please return the defective frame in the enclosed box.

We understand that preparing for the holidays is a time-sensitive matter, and will be sending you a coupon for \$10 off your next purchase in hopes of compensating for the inconvenience.

Thank you again for bringing this issue to our attention — please don't hesitate to contact with any further concerns.

Janis L. Customer Service Representative

1) *кириш қисми: Thank you for contacting us about your defective Light Up Holiday Picture Frame.*

2) *эътирозни қабул қилиш: We understand your disappointment, and apologize for any inconvenience that this may have caused you.*

3) *муаммо сабаблари: Before we ship any product, it undergoes several stages of quality checks. It is our intention to provide only the highest quality items to our customers, and we regret that your product slipped past our quality measures*

4) *муаммоли вазиятни ҳал қилиш: We have gone ahead and shipped you a new Light Up Holiday Picture Frame, which should arrive at your specified address in 3-5 business days. When you receive it, please return the defective frame in the enclosed box.*

5) *кечирим сўраш: We are truly sorry that the item that you received did not function as promised.*

6) *яқунловчи қисм: Thank you again for bringing this issue to our attention—please don't hesitate to contact with any further concerns.*

Юқорида келтириб ўтилган расмий хатлардаги коммуникацион мақсадлар турли тил воситаларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Расмий хатлар белгиланган шаклдаги қатъий тузилишга эга. Тизимли таркибий қисм ва тил воситаларининг чекланган

расмий хатларнинг стандартлигини белгилаб беради. Натижада расмий хат матнлари максимал даражада бир хил бўлади ва бу эса, ўз ўрнида, расмий доирадаги алоқа турининг самарадорлигини оширади.

Таҳлилларга асосланган ҳолда расмий хатлар маълум кетма-кетликда жойлаштирилган қуйидаги компонентлардан иборат дейишимиз мумкин:

— *Хат структураси ва дизайни*

— *Сарлавҳа (Хатбоши)*

— *Сана*

— *Манзил*

— *Кириш қисми*

— *Асосий матн*

— *Яқуний қисм*

— *Имзо блоқи*

— *Мухр ўрни*

— *Иловага ишора*

Ўртача ҳар бир расмий хатда 9 та блок мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири мулоқотчилар учун муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса. Юқорида келтирилган хатлардан шуни англаш мумкинки, илтимос хат, сўров хати, буюртма хат, тақлифнома (хати), келишув хатларида хат матни муаллифнинг мақсадига кўра ўзгариб туради, лекин бу умумий мазмунга таъсир кўрсатмайди; шикоят мулоқимрок тарзда билдирилса, эслатма хат шаклида ёки аксинча, қатъийроқ тарзда билдирилса, эътироз хати шаклида ёзилиши мумкин; розиликни ифодаловчи хатлар шартлар, нархлар, тақлифлар, келишилган шартларга асосан розиликни қабул қилиш мазмунни ифодалайди; рад жавоби ифодаланган хатларда салбий жавоб ёки рад этиш, шартларни қабул қилмаслик каби сабаблари изоҳланади; буюртма, жавоб ёки товарнинг ушланиб қолиш сабаблари асосан узр сўраш, кечиримли вазиятларни изоҳловчи хатларда кўрсатилади; кечирим хатида эътироз, жавобгарликни ўз зиммасига олган ҳолда йўл қўйилган хато сабаблари ёки юзага келган муаммоли вазиятни ҳал қилиш мақсадида муаллиф ўз ҳамкори билан дўстона муносабатларни сақлаб қолишга интилади.

Шундай қилиб, расмий хатларни коммуникатив-прагматик нуқтаи назардан ўрганиш, уларни қуйидагича гуруҳлашга асос бўлади: ахборот берувчи, ҳаракатга ундовчи, жавоб талаб этувчи, декларатив ва ижтимоий хатлар. Расмий хатларнинг асосий мақсади – расмий мулоқот доирасида алоқага киришувчилар ўртасидаги муносабатларни бошқариш ва муайян вазиятдаги масала ҳақида маълумот беришдан иборат. Бу турдаги хатлар, регламентга амал қилган ҳолда, матн воситасида расмий ахборот ташувчиси бўлиб хизмат қилади. Бунда расмий мулоқот жараёни амалга оширилади, расмий хатлар эса мукамал алоқа воситаси сифатида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Гольдин В. Е. Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие // Вопросы стилистики. – Саратов, 1993. – Вып. 25.
2. Каримов Р.Г. Тижорат хатларининг лингвопрагматик аспекти (инглиз ва ўзбек тиллари материалида). Фил.ф.ф.док. (PhD). Автореф. Т., 20186.
3. Кинг, Ф.У. Коммерческая корреспонденция на английском языке: Курс для изучающих английский язык как иностранный: учеб. пособие /Ф.У. Кинг, Д. Энн Кри; рус. пред., англо-русский глоссарий, примечания Н. Крупнова. -
4. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

УДК: 811.512.133.531

Шахло НАЗАРОВА,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Узоқ шарқ тиллари кафедраси эркин тадқиқотчиси

E-mail: nazarovashaxlo16@gmail.com

СамДЧТИ доценти, ф.ф.н. Рахимов А.С. тақризи асосида

POST-POSITIVE TRANSFER OF NON-UZBEK AND KOREAN LANGUAGES

Abstract

This article aims to conduct a comparative assessment of the internal structure of the Uzbek and Korean languages using the example of post-positive transposition of words belonging to the category of nouns, to identify the reasons for terminological inconsistencies that represent linguistic units and events, ways of expressing them. The participation of independent words in the status of auxiliary words, the occurrence of independent words as word-formation words has been studied. The critical attitude towards the classification of word groups in the Korean language and that they do not take into account the agglutinateness of the Korean language, the criteria for the classification of word groups are not sufficiently developed.

Key words: post-positive transposition, independent words, auxiliary words, canceled postpositions, auxiliary nouns, verbal postpositions.

ПОСТПОЗИТИВНЫЙ ПЕРЕНОС СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ И КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья ставит своей целью провести сравнительную оценку внутреннего устройства узбекского и корейского языков на примере постпозитивного транспонирования слов, относящихся к категории существительных, выявить причины терминологических несоответствий, представляющих языковые единицы и события, способы их выражения. Изучено участие самостоятельных слов в статусе вспомогательных слов, встречаемость самостоятельных слов как словообразовательных слов. Критическое отношение к классификации групп слов в корейском языке и, что они не учитывают агглютинативность корейского языка, критерии классификации групп слов недостаточно разработаны.

Ключевые слова: постпозитивная транспозиция, самостоятельные слова, вспомогательные слова, отымённые послелоги, вспомогательные существительные, отглагольные послелоги.

ЎЗБЕК ВА КОРЕЙС ТИЛЛАРИДА ОТ ТУРКУМИГА МАНСУБ СЎЗЛАРНИНГ ПОСТПОЗИТИВ ТРАНСПОЗИЦИЯСИ

Аннотация

Ушбу мақолада от туркумига мансуб сўзларнинг постпозитив транспозицияси мисолида ўзбек ва корейс тилларидаги ички қурулишига қийсий баҳо бериш, лисоний бирликлар ва ходисаларни ифодаладиган терминалогик номувофикликларнинг сабаблари, мувофиқлаштириш йўллари белгиланган мақсад қилиб қўйилган. Мустақил сўзларнинг ёрдамчи сўз мақомида иштирок этиши, мустақил сўзнинг сўз ясовчи қўшимча сифатида қилини тадқиқ этилган. Корейс тилида сўз туркумлари таснифига берилган танқидий муносабат ва уларда корейс тилининг агглютинатив табиати эътиборга олинмагани, сўз туркумларини таснифлаш мезонлари етарли даражада ишлаб чиқилмагани ҳақидаги фикрлар қайд этилган.

Калит сўзлар. постпозитив транспозиция, мустақил сўз, ёрдамчи сўз, от кўмакчи, кўмакчи от, феъл кўмакчи.

Кириш. Ўзбек ва корейс тилларида бошқа мустақил сўзлар билвосита (яъни от туркумига хос вазифага хосланиш асосида), отлар эса бевосита (яъни ўз категориял вазифасига монанд ҳолда) кўмакчилашиши билан хараактерланади. “Мустақил сўз → ёрдамчи сўз” изчиллигига асосланувчи ушбу транспозитив жараён исм гуруҳидаги сўзлардан (N) кейин (Postp) қилиб, улар билан “N + Postp -V” синтактик қурулмасини ташкил қилган ҳолда, “N + Postp” типига битта гап бўлаги вазифа бажариши жиҳатдан қилиш қўшимчалари билан вазифадош бўлган аналитик воситаларни вужудга келтириш назарда тутилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Г. Рамстедт корейс тилидаги кўмакчиларни этимологик жиҳатдан қилиш қўшимчасидаги от, отлашган сўзлар

ва феъл формаларига бориб тақалишини ҳисобга олиб, от ва феъл кўмакчиларни фарқлайди [1]. Дарҳақиқат, тилнинг номинатив тизими бевосита ва билвосита номлаш хусусиятига эга бўлган ядро ва пререферик бирликлардан ташкил топганидек [2], от кўмакчилар ҳам кўмакчилар тизимининг ядросини, сифат, равиш ва феъл кўмакчилар ушбу ядронинг атрофи ва қуршовни ташкил қилиши билан фарқланади.

Шунга қўра, от кўмакчиларни ўз категориял мақоми доирасида, отдан бошқа кўмакчиларни эса ушбу мақомдан чекинган ҳолда билвосита кўмакчилашган аналитик воситалар сифатида фарқлаш мумкин. Кўмакчилар тизимидаги ушбу ички тафовутлар “N + Postp” аналитик қурулмасида постпозитив транспозицияга учраши натижасида кўмакчилашадиган мустақил сўзларга хос категориял

кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда гурҳлаб ўрганишни талаб қилади.

Ўзбек ва корейс тилларида исм гуруҳига мансуб сўзларнинг постпозитив транспозицияси натижасида вужудга келадиган кўмакчилар қайд этилган жиҳатларига кўра муштарак бўлса ҳам, ўзбек тилшунослигида сўз туркумларининг дифференциал асосида, корейс тилшунослигида эса лисоний бирликларнинг функционал-позицион жиҳатдан таснифланиши ушбу аналитик воситаларнинг лисоний мақоми масаласида номутаносибликларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Корейс тилига оид бир гуруҳ илмий ва ўқув адабиётларида кўмакчиларнинг “**투**тх” / “ичи бўш” бирликлар [3] ёки “келишик частица”лари сифатида изоҳланиши [4,5, 6,7] ҳамда Г. Рамстедт, А. А. Холодович, Ю. Н. Мазур ва Л. Б. Никольскийлар томонидан эълон қилинган ишларида эса кўмакчиларнинг агглютинатив тилларда шаклланган тамойиллар асосида алоҳида туркум сифатида тавсифланиши шундан дарак беради [8, 9,10].

Таҳлил ва натижалар. Мулоқот талабига кўра, “N + Postp” аналитик моделида иштирок этган ҳолда восита, мақсад, сабаб, макон ва замон каби тобе муносабатларни шакллантириш, келишик маъноларига аниқлик киритиш ва тўлдириш хусусиятига эга бўлган кўмакчилар ўзбек тилида генетик асосига кўра: 1) бир+да+н билан, ён (yang) + лик / лиг – янглиғ, уз (йуза) + рэ -узра, ич+ рэ - ичра каби исм гуруҳига мансуб сўзлардан ажралиб чиққан **соф кўмакчилар**, 2) -гача, -дай, -дек сингари **қўшимчасимон кўмакчилар**, 3) ҳам мустақил маънода, ҳам кўмакчи вазифасида ишлатиладиган: ост, уст, олд, орқа, ён, ич, ора, бош, ўрта; томон, ташқари, бўйи, чамаси, ҳолда, йўсинда каби отлар; сабабли, туфайли, орқали, қарши, чоғли, доир, мувофиқ, ўзга, бошқа каби сифатлар; бурун, илгари, кейин, бери, буён, асосан, биноан, сўнг сингари равишлар; кўра, яраша, қараб, қарамасдан, қарамай, бошлаб, тартиб, қараганда, қарата, деган, оша каби феълларнинг сифатдош ёки равишдош шаклларида иборат **вазифадош (нисбий)** кўмакчилардан ташкил топади [11].

А. Пардаев таъкидлаганидек, ёрдамчи сўзларнинг келиб чиқиш манбаи лексик бирликлар экани аниқ, бироқ улар асосида юзага келган ёрдамчилар миқдорини ҳар доим ҳам аниқ белгилаб бўлмайди [12]. Бу бежиз эмас, зотан тил тизимининг асосий семантик кудратини ташкил этувчи мустақил сўзлар сўз ва маъно ясашида асос вазифасини ўтаганидек, ёрдамчи сўз ва қўшимчалар тизимининг конверсив кенгайишида ҳам шундай мақомда иштирок этади. Бундай деривацион жараённинг постпозитив транспозициядаги асосий шарт мустақил сўзларнинг “N + Postp - V” синтактик қуршов ташкил қилиш даражасидаги функционал-семантик имкониятларга эгалиги билан боғлиқдир.

Постпозитив транспозицияга хос ушбу шарт туфайли “мустақил сўз → ёрдамчи сўз” изчиллигига асосланувчи категориял кўчиш жараёнларида ҳар қандай мустақил сўз эмас, балки “N + Postp - V” синтактик модели талабига жавоб берадиган мустақил сўзлар А. Пардаев томонидан “умумлашма маъно ва граммема” деб номланган функционал-семантик [12] кўрсаткичга эга бўлган ҳолда кўмакчилашади.

“Умумлашма маъно” нафақат “мустақил сўз → ёрдамчи сўз” изчиллигига асосланувчи постпозитив

транспозитларга, балки ҳар қандай мустақил ва ёрдамчи туркумларнинг у ёки бу категорияга мансублигига ишора қилувчи грамматик маънонинг муқобили бўлгани боис, ушбу термин кўмакчиларга хос хусусий маънони аниқ ифодалай олмайди. Шу боис, М. Миртожиевнинг “функционал сема”га нисбатан кенгроқ моҳиятли деб изоҳланган “релятив сема”га таяниш мақсадга мувофиқ туюлади. Зотан, ушбу маъно “сўзларга қўшилиб, улардан англашилган маънога қўшимча маъно илова қилувчи аффикс (шакс ҳосил қилувчи аффикс)нинг ҳам моҳиятини ўзида акс эттирувчи” маъно экани билан характерланади [13].

Асос этиборига кўра, “R + suf” синтетик тузулмага хос грамматик-семантик ҳосилани такозо этувчи релятив маънонинг кўмакчиларга ҳам дахлдорлиги эса кўмакчиларнинг келишкли синтетик тузулмалар сингари “макон, замон, сабаб, мақсад, биргалик, аталганлик, ўхшатиш ва қиёс” каби грамматик-семантик муносабатларни таъминловчи “N + Postp” аналитик муқобили экани орқали намён бўлади. Шу хусусиятига кўра, грамматик моҳиятли ушбу синтактик ва аналитик воситалар сўз ясаилишининг морфологик ва композитив моделлари аналогиясига асосланади.

Когнитив-дискурсив жиҳатдан эса “R + suf” синтактик ва “N + Postp” аналитик воситалар симметрик ва асимметрик имплекациялар асосида вужудга келадиган “X билан алоқадор Y” пропозициянинг муқобилларни такозо этади. Хусусан, генетик асосига кўра, от, сифат, равиш ва феъл каби туркумлар асосида гуруҳланадиган кўмакчилардан от кўмакчиларнинг симметрик имплекация асосида, сифат, равиш ва феъл кўмакчиларнинг эса асимметрик имплекация асосида кўмакчилашиши шундан дарак беради.

Ушбу ички фарқларга қарамай, кўмакчиларни битта функционал парадигмага бирлаштириб турувчи восита релятив маъно ҳисобланади. Масалан, “**아름으로** / касаллигим+дан, / **아프기 때문에** / касал бўлганим учун” симметрик ифодали (Т. Рустамовнинг қайд этишича, учун кўмакчиси: уч - оти ва ун - восита келишиги қўшимчасидан ташкил топган. [14] экани билан, “**병으로 인하여** / касаллигим сабабли, **туфайли**” каби тузулмалар эса асимметрик ифодали экани билан фарқланса ҳам, улар “сабаб” релятив маъносига кўра вазифадош ва маънодошдир.

Ҳар иккала тилда мустақил сўзларнинг “N + Postp” аналитик қуршов таъсирида кўмакмакчи мақомига эга бўлиши: 1) лексика ва грамматика ўртасида қўлланиладиган оралик бирликлар, 2) лексик маънодан қисман узулган ҳолда, грамматик умумлашма сифатида қўлланиладиган сўзлар, 3) ўз асосидан тамомила ажралиб чиқиб, формал-семантик жиҳатдан кўмакчилашган сўзлар изчиллиги орқали кўзга ташланади. Ушбу даражалар диахрон нуқтаи назардан “мустақил сўз → ёрдамчи сўз → аффикс морфема” изчиллигида аналитикликдан синтетик ихчамликка интилиш ҳақида маълумот ҳосил қилиш имконини яратади.

Аналитик ва синтетик воситаларнинг вазифадошлиги нуқтаи назаридан қаралганда эса улардан бирининг иккинчиси учун андоза вазифасини ўтагани, бирининг моҳиятини иккинчиси тўлдиришидан дарак беради. Масалан, Мажлисда меҳнат **интизомидан** гапирилди жумласидаги “интизом+дан” сўз

шакли воситасида “хақида, хусусида, тўғрисида” релятив маъно ихчам ва яширин ҳолда ифодаланган бўлса, Мажлисда меҳнат **интизоми хақида** / **тўғрисида** гапирилди жумласида ушбу релятив маъно “хақ+и+да / тўғри+си+да” каби кўмакчилари воситасида очик ва аниқ ифодалаш учун хизмат қилган.

Мен+га давлат, мол, обрўнинг уч пуллик қиймати йўқ (Авлоний, 160-бет) – Мен **учун** давлат, мол, обрўнинг уч пуллик қиймати йўқ – Менин **олдимда (қошимда)** давлат, мол, обрўнинг уч пуллик қиймати йўқ жумлаларида ҳам синтетик ва аналитик воситалар умумий бир релятив маънони рўёбга чиқаришга хизмат қилган бўлса, Кампир анҳорга тикилди, нишаб оқаётган сувда ўзининг аксидан **бошқа (ташқари, бўлак)** ҳеч нарса қўринмади. (И. Р.57); 김씨는 한국전쟁에 관한 자료를 모읍니다 / Жаноб Ким корейс

уруши **тўғрисида (관한 / хақида)** хужжатлар тўпламоқда каби жумлаларда кўмакчилар келишиқ қўшимчалари билан ифодалаб бўлмайдиган релятив маъноларни ифодалаш имконини яратиши билан юқоридаги маънодош ва вазифадошлардан фаркланади.

Л.Б.Никольский кўмакчилашувчи сўзларнинг ўз маъносидан ва кўмакчилашган ҳолда қўлланишини фарқлашда уларнинг муайян бир объект билан боғлиқ хусусий маъноси ва объектсиз умумлашма маъноларини киёслаш кераклигини таъкидлайди [10]. Юқорида келтирилган тахлилий мулоҳазалар ушбу функционал-семантик тафовутларни аниқлашда кўмакчилашишга мойил бўлган мустақил сўзларнинг “N + Postp - V” синтактик қуршов талабига кўра, “N + Postp” аналитик тузулма ташкил қилишга ҳам эътибор қаратиш лозимлигидан дарак беради. Кўмакчи вазифасидаги сўзлар “N - Postp - V” синтактик қуршовидан холи ҳолда қўлланганда объектли, яъни ўз маъно вазифасида, бундай қуршов ташкил қилганда эса объектсиз, релятив умумлашма маънони англатиши ҳам шунга ишора қилади.

Киёсланг: 1) 김 서방은 지금 처럼 만족하고 좋은 때가 없었다 / Ким айна **пайтдагидай** қониқмаган ва рози бўлмаган эди. 리 진경이가 술을 먹기 시작한 것은 절망에 빠진 대문은 아니다 / Ли Чжуан Гёнининг ичишни бошлашининг **сабаби** унинг тушқунликка берилиши эмас жумлаларида “**지금 처럼** / пайтдагидай, **대문** / сабаби” сўзларининг ўз маъно ва вазифасида ишлатилган; 2) 그가 다시 박 대문을 찾았을 때는 벌써 휴양 갈 차비를 하고 있었다 / У кўргани борган **пайтда** Пак Тхэ Мун санаторияга кетмоқчи бўлиб турган эди. 그나마 농토가 부족하였기 때문에 살기는 어려웠다 / Ер етарли бўлмагани **сабабли** турмуш оғир эди жумалаларида эса “**때** / пайтда, **때문에** / сабаби” сўзларининг объектсиз умумлашма маънода қўлланган.

Келтирилган мисоллар мустақил сўзларга хос хусусий маънони зайифлашган ҳолда, релятив умумлашма сифатида шаклланишида “N + Postp - V” синтактик қуршови талабига кўра, уларнинг “асос + сўз ва шакл ясовчи қўшимчалар” узвлигик ташкил қилиши (яъни, **아래+에**/ паст + да, “**때문+에** / сабаб +

ли) ҳам релятив умумлашма маънонинг вужудга келишига замин яратишидан дарак беради. **아래+에** / паст + да, “**때+에**/ пайтда каби от кўмакчиларда ушбу маъно асос маъно билан симметрик (яъни, **아래+에** / паст - “**때+에** / пайтда) алоқодорликда шаклланган бўлса, “**때문+에** / **сабаб+ли**” сифат кўмакчисида асимметрик хусусиятлилиги билан характерланади.

Хулоса ва таклифлар. Ҳар иккала тилда от кўмакчилар “N - Postp - V” типидagi синтактик қуршовда қайси келишиқдаги сўзлар билан бошқарилишига кўра, қуйидаги гуруҳларни ташкил қилади:

1. Бош ва қараткич келишиқдаги сўзлар билан қўлланиладиган от кўмакчилар қуйидаги релятив маъноларни ифодалаш билан характерланади:

- ҳаракатнинг содир бўлиш ҳолати, воситаси ва мавзусини англатади: Сўнг Нури ўрнидан туриб, дадаси билан совуққина кўришди (Ойбек. Қутлуғ қон. - Т.:2019). Раъно кулимсираб **ер остидан** Анварга қаради (А.Қодирий. Меҳробдан чаён.-Т.:2016). Йўлчи чопонининг этаги билан юзини артди (Ойбек. Қутлуғ қон. -Т.:2019). **어른한테는 존댓말을 써야 합니다.**

Катталарга **ҳурмат билан** муомала қилиш керак. 그는 탱크의 조그마한 문창을 통하여 왔다. У танкнинг кичик **тиркиши орқали** отарди. 선생님이 조선에 대하여 이야기합니다. Ўқитувчимиз Корея **хақида** ҳикоя қилди.

- ҳаракатнинг содир бўлиш ўрнини англатади: 그들의 뒤를 밟아 갔다 ... / Биз ҳам уларнинг **орқасидан** кетдик... 말을 길 가운데로 인도합니다 / Отни кўча **ўртасига** олиб чиқдим. 나는 그것을 주머니 속에 넣고 / Мен пулни чўнтакнинг **ичига** қўйдим... 마을 한 가운데를 뚫어지도록 바라만 보고 섰다 / У тик турган ҳолда, кўзи оғриганича қишлоқ **ичига** диққат билан тикилди. 밑에는 우물이 있다 / Мана бу дарахт **тагида** кудук бор.

- ҳаракатнинг ўхшаш, киёсий белгиларини, давомийлигини англатади: У Йўлчига яқин келиб, она **каби** бошпини силади ва юпатди (Ойбек. Қутлуғ қон. - Т.:2019). ...Қалбаки хужжатлар яшаш сингари ҳаром ишларнинг пири эди (Ойбек. Қутлуғ қон. -Т.:2019). **국사대로 죽자!** Ватанпарварлар **сингари** жон берамиз! 판단을 **전대로** 다시 시작 했다. У яна **аввалгидай** фикрлай бошлади. 그는 한국 사람만큼 한국말을 할 수 있어요. У корейсчани корейслар **каби** гапиради. 그런데 마침 몇 해를 **걸쳐** 흥년이 들었다... Мана кейинги бир неча йил **мобайнида** ҳосилсизлик...

2. Жўналиш келишиқдаги сўз билан бошқариладиган от кўмакчилар қуйидаги релятив маъноларни ифодалайди:

- ҳаракатнинг пайти ва ўрнини ифодалайди: Оёқ шарпаси болохонага томон келар, қиз тин олмай кутар эди (А.Қаҳҳор. Танланган асарлар.-Т.:2015). 승호는 최 령감이 발머리에 혼자 앉아 담배를 피우고 있는

결에 다가 가서 . Сынхо кекса Цой ёлғиз чекиб ўтирган жўякка томон яқинлашди.

• ҳаракатнинг содир бўлиш асоси, манбасини англатади: Касаначиларнинг айтишларига биноан Фармонкул ҳам, хотини ҳам урушда ўлган экан (А. Қахҳор. Танланган асарлар.-Т.:2015). **오수철 동무는 내가 청하는 대로** 이야기를 시작하였다. Ўртоқ О Су Чол менинг илтимосимга биноан ҳикоя қила бошлади.

3. Чиқиш келишигидаги сўз билан бошқариладиган от кўмакчилар қуйидаги релятив маъноларни ифодалайди:

• ҳаракатнинг пайт ва ўринга муносабатини ифодалайди: Йўлчи бунинг маъносини бир қанча кундан сўнг тушунди (Ойбек. Қутлуғ қон. -Т.:2019). Мен бўлсам теракнинг учудагидай гап: ҳозир борман, бирпасдан кейин йўк (А. Қахҳор. Танланган асарлар.-Т.:2015). **우선** 기사가 되기 **전에** 참된 농민이 되어야 한다. Аграном бўлишдан олдин ҳақиқий деҳқон бўлиш керак. **작로는 회의가 끝난 뒤에** 다시

작업 반장을 만났다. Йиғилиш тугагандан кейин Чжан яна бригадир билан учрашди.

• ҳаракатни алохидалиги, мустаснолигини ифодалайди: Диний илмлардан ташқари, риёзиёт, илми нужум, мантиқ ва адабиётларда ҳам пишиқ маълумотлар қасб этган эди (Ойбек. Қутлуғ қон. -Т.:2019).

4. Ўзбек тилидан фарқли равишда корейс тилида тушум ва биргалик келишикларидаги сўзлар билан қўлланадиган от кўмакчилар ҳам фарқланади ва улар асосан ҳаракатнинг сабаби ва воситасини ифодалаши билан характерланиши қайд этилади. Корейс тилидги ушбу хусусиятлар ўзбек тилига ҳам мос келади. Қиёсланг: **수업에 병으로 인하여 결석** 했다. Дарсларни касаллигим **сабабли** қолдирдим. **부주의로 인하여** **지갑을 잃어 버렸어요**. Ҳамёнимни диққатсизлигим **туфайли** йўқотдим. **그녀의 부주의로** **말미암아** **사고가** **일어났다**. Аварияни унинг бефарқлиги **сабабли** содир қилдик[3].

АДАБИЁТЛАР

1. Рамстечт Г. Грамматика корейского языка. Изд. Иностранной литературы –М.: 1951:186.
2. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение.М.-Л., 1965:27
3. Мазур Ю. Н. Склонение в корейском языке. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962. 84
4. Фил Ким. Синтаксические элементы корейского языка: Учебное пособие. – Изд. 2-е, испр. – Алматы: Изд-во КазГУ, 2000:58-63;
5. 고용근 구본관. 우리말 문법론. 서울. 2008: 188
6. 목정수. 한국어 문법론. 서울. 2003:34
7. Аникина В. В. Зарождение и становление лингвистической традиции в корее. – М.: 2014:92
8. Холодович А. А. Очерк грамматики корейского языка: Учебное пособие. Изд. 2-е. - М.: Издательство ЛКИ, 2010. С. 216-217;
9. Мазур Ю. Н. Корейский язык.-М.: изд.Восточной литературы.1960:82
10. Никольский Л.Б. Служебные слова в корейском языке. – М.:1962: 55-67
11. Сайфуллаева Р. ва б. Ҳозир ўзб адаб тили. 2009: 268
12. Пардаев А. З. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси. ДДА. Т., 2017:18
13. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. Т., 2010:64
14. Рустамов Т. Соф кўмакчилар (ўзбек тили соф кўмакчиларининг тарихий тараққиёти. Тошкент. 1991: 38

UDC: 81'44:167.198 [=612.123/=161]

Ozoda NURALIYEVA,
*Assistant teacher of Department of Languages
Medicine and Education faculty Samarkand State Medical Institute
E-mail: ozodanuraliyeva251@gmail.com*

Nigora RAXIMOVA,
*Assistant teachers of Department of Languages
Medicine and Education faculty Samarkand State Medical Institute*

BuxDU dotsenti, f.f.d Ahmedova M.B. taqrizi asosida

ANALYSIS OF THE LIFE AND CREATIVITY OF TONI MORRISON

Abstract

The article provides detailed information about the life of Toni Morrison and his work. At the same time, Toni Morrison describes the period of writing of the works and the period-related aspects of the works. Toni Morrison's views on twentieth-century culture, its development, and radical democracy are highlighted. Toni Morrison's views on the developmental stages of critical realism are also cited. Details of what Toni Morrison did during his lifetime are also provided.

Key words: Toni Morrison, period of writing, critical realism.

АНАЛИЗ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ТОНИ МОРРИСОНА

Аннотация

В статье представлена подробная информация о жизни Тони Моррисона и его творчестве. В то же время Тони Моррисон описывает период написания произведений и связанные с ними аспекты произведений. Подчеркиваются взгляды Тони Моррисона на культуру двадцатого века, ее развитие и радикальную демократию. Приводятся также взгляды Тони Моррисона на этапы развития критического реализма. Также приводятся подробности того, чем Тони Моррисон делал при жизни.

Ключевые слова: Тони Моррисон, писательский период, критический реализм.

TONI MORRISON HAYOTI VA IJODI TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada Toni Morrison hayoti va uning ijod namunalari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga Toni Morrison asarlarining yozilish davri va asarlarining davr bilan bog'liq jihatlari tavsiflangan. Toni Morrisonning XX asr madaniyati, uning rivojlanishi, radikal demokratiya haqidagi fikrlari yoritilgan. Tandiqliy realizmning rivojlanish bosqichlari haqida Toni Morrisonning fikrlari ham keltirilgan. Toni Morrisonning hayoti davomida qilgan ishlari haqida ham to'liq ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Toni Morrison, yozilish davri, tanqidiy realizm.

Introduction. Toni Morrison, original name Chloe Anthony Wofford, (born February 18, 1931, Lorain, Ohio, U.S.—died August 5, 2019, Bronx, New York), American writer noted for her examination of Black experience (particularly Black female experience) within the Black community. She received the Nobel Prize for Literature in 1993. Morrison grew up in the American Midwest in a family that possessed an intense love of and appreciation for Black culture. Storytelling, songs, and folktales were a deeply formative part of her childhood. She attended Howard University (B.A., 1953) and Cornell University (M.A., 1955). After teaching at Texas Southern University for two years, she taught at Howard from 1957 to 1964. In 1965 Morrison became a fiction editor at Random House, where she worked for a number of years. In 1984 she began teaching writing at the State University of New York at Albany, which she left in 1989 to join the faculty of Princeton University; she retired in 2006.

Morrison's first book, *The Bluest Eye* (1970), is a novel of initiation concerning a victimized adolescent Black girl who is obsessed by white standards of beauty

and longs to have blue eyes. In 1973 a second novel, *Sula*, was published; it examines (among other issues) the dynamics of friendship and the expectations for conformity within the community. *Song of Solomon* (1977) is told by a male narrator in search of his identity; its publication brought Morrison to national attention. *Tar Baby* (1981), set on a Caribbean island, explores conflicts of race, class, and sex [1].

The critically acclaimed *Beloved* (1987), which won a Pulitzer Prize for fiction, is based on the true story of a runaway slave who, at the point of recapture, kills her infant daughter in order to spare her a life of slavery. A film adaptation of the novel was released in 1998 and starred Oprah Winfrey. In addition, Morrison wrote the libretto for Margaret Garner (2005), an opera about the same story that inspired *Beloved* [2].

Literature review. In 1992 Morrison released *Jazz*, a story of violence and passion set in New York City's Harlem during the 1920s. Subsequent novels were *Paradise* (1998), a richly detailed portrait of a Black utopian community in Oklahoma, and *Love* (2003), an intricate family story that reveals the myriad facets of

love and its ostensible opposite. A Mercy (2008) deals with slavery in 17th-century America. In the redemptive Home (2012), a traumatized Korean War veteran encounters racism after returning home and later overcomes apathy to rescue his sister. In God Help the Child (2015), Morrison chronicled the ramifications of child abuse and neglect through the tale of Bride, a Black girl with dark skin who is born to light-skinned parents [3].

A work of criticism, playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination, was published in 1992. Many of Morrison's essays and speeches were collected in What Moves at the Margin: Selected Nonfiction (2008; edited by Carolyn C. Denard) and The Source of Self-Regard: Selected Essays, Speeches, and Meditations (2019). She and her son, Slade Morrison, co wrote a number of children's books, including the Who's Got Game? Series, The Book About Mean People (2002), and Please, Louise (2014). She also penned Remember (2004), which chronicles the hardships of Black students during the integration of the American public school system; aimed at children, it uses archival photographs juxtaposed with captions speculating on the thoughts of their subjects. For that work, Morrison won the Coretta Scott King Award in 2005.

The central theme of Morrison's novels is the Black American experience; in an unjust society, her characters struggle to find themselves and their cultural identity. Her use of fantasy, her sinuous poetic style, and her rich interweaving of the mythic gave her stories great strength and texture. In 2010 Morrison was made an officer of the French Legion of Honor. Two years later she was awarded the U.S. Presidential Medal of Freedom. Toni Morrison: The Pieces I Am (2019) is a documentary about her life and career [4].

Research methodology. Morrison's parents instilled a sense of heritage and language through folktales, ghost stories, and songs traditional to the African-American heritage. As a result, she developed a love for literature and read frequently as a child. She had many favorite authors, including Jane Austen and Leo Tolstoy [5].

Her childhood influenced her style of writing

Morrison started her writing career as an undergrad with a workshop at Howard University. Growing up, Morrison says that her family was "intimate with the supernatural" and that they frequently used visions and signs to predict the future.

Morrison's parent made storytelling an important part of their household and was filled with storytelling among the children and the adults. As a result of her childhood, she felt that her writing was influenced by the storytelling in her past [6].

'Toni' was actually a nickname. At the age of 12, Morrison became a Catholic and took on the baptismal name Anthony after Anthony of Padua. Years later when Morrison was a student at Howard University, people had a hard time pronouncing the name Chloe. From then on, she started going by her nickname, Toni, to avoid any further confusion with pronunciation.

She didn't believe she was a good mother

Morrison married Harold Morrison, an architect she met while studying at Howard University. They divorced

in 1964, leaving her to care for their two sons alone. She often felt as though she wasn't a good mother because she wanted to focus on her writing. "I did it ad hoc, like any working mother does," she said [7].

She developed a habit of waking up at four in the morning to write, which led to the completion of her first novel, The Bluest Eye. Here is a recording of a 2015 interview on NPR's Fresh Air, in which she spoke about the regrets she carried about her personal life.

Analysis and results. Toni Morrison never remarried after divorce. Though she has never discussed the reason for her divorce, she hinted in the past that her ex-husband wanted a more subservient wife. She said "he didn't need me making judgments about him, which I did. A lot." She never remarried after they parted ways [8]. Her father witnessed a lynching Morrison's father grew up in Cartersville, Georgia. At the age of 15, he witnessed white people lynching two Black businessmen who lived on his street. Soon after the lynching, her father moved to Lorain, Ohio, a racially integrated town, in hopes of escaping racism and gain better employment in Ohio's industrial economy rather than sharecropping. Speaking of her father's experience with the lynching, Morrison said "He never told us that he'd seen bodies. But he had seen them. And that was too traumatic, I think, for him."

She was one of the first Black editors at Random House In 1965, Morrison started working as a fiction editor at Random House in Syracuse, New York and was among one of the very few Black editors at the company. As an editor, Morrison was highly influential in introducing Black literature into mainstream publishing.

She acquired and edited books by Angela Davis, Toni Cade Bambara, Huey Newton, Gayl Jones, and others. One of the most successful titles she edited was The Greatest: My Own Story by Muhammed Ali [9]. First glimpse of racism As the second oldest of four children, Morrison was well aware of the issues that her family faced because of their race. When her father lived in Cartersville Georgia as a teenager, he witnessed two black businessmen who lived on his street get lynched by white people. Morrison said "He never told us that he'd seen bodies. But he had seen them. And that was too traumatic, I think, for him."

At the age of two, her house was set on fire by the family's landlord while they inside because her parents were unable to pay rent. Rather than getting extremely angry, Morrison's mother simply laughed at the landlord, calling his actions a "bizarre form of evil." It was from that moment that Morrison became aware of her family's ability to remain calm and not let racial actions get the best of them [10].

Conclusion. In summary, the article provides detailed information about the life of Toni Morrison and his work. At the same time, we have received detailed information about the period of writing of Toni Morrison's works and aspects of the works related to the period. We got acquainted with Toni Morrison's views on twentieth-century culture, its development, and radical democracy. We are introduced to Toni Morrison's views on the developmental stages of critical realism. We also learned a lot about what Toni Morrison did during his lifetime.

REFERENCES

1. Sharipova D. et al. Bilingualism As A Main Communication Factor For Integration Among Nations In Transoxiana. Modern Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2019. – T. 2. – №. 2. – pp. 15-23.
2. Sharipova D., Ibatova N. THE TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS INTO UZBEK //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 10. – pp. 649-651.
3. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N., Komiljonovna X. M. Symbols and Images in Uzbek stories //Proceeding of The ICECRS. – 2020. – T. 5.
4. Sharipova D., Muhammadiyeva N., Mohigul Q. The Translation of Grammatical Discrepancies //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – T. 24. – №. 1.
5. Sharipova D.Sh., Mavlonova U.K., Ibatova N.I. BEHAVIORAL LANGUAGE ETIQUETTE IN UZBEK PROVERBS AND SAYINGS// Vestnik nauki i obrazovaniya 11-3 (89), 2020.
6. Sharipova D.Sh. THE LEXICAL-SEMANTIC PROPERTIES OF THE SYMBOL. //International Journal on Integrated Education. – 2020. – T. 3. – №. 9. – pp. 177-180.
7. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N. LINGUACULTURAL ASPECTS OF SYMBOLS AND CHARACTERS //Academy– 2020. – № 9. – (60) . – pp. 18-19.
8. Kuvvatova D. Classification of uzbek modern poems // Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research. UCT. J. Soc. Scien. Human. Resear. (UJSSHR). – Takestan, Iran, 2016, Volume 4, Issue 1. – P.81-84. (№5 Global Impact Factor, Impact Factor – 0,765).
9. Internal types of Uzbek poems. Социосфера. Научно-методический и теоретический журнал. Пенза (Россия) 2016. № 2. –С.46-50.Global Impact Factor (Австралия) – 1,041. Scientific Indexin Services (СИИ) – 1,09
10. Transference of National Peculiarities in the Novel “The Din” by E.A’zam. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019.(Barotova M.)

Муҳиддин НУРУЛЛАЕВ,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети "Шарқ тиллари" кафедраси мустақил изланувчиси
E-mail: muhiddin-nazariy@mail.ru*

ТошДЎТАУ доценти ф.ф.н. Сулаймонова Н.А. тақризи асосида

THE SKILL OF USING WORDS BY TRANSLATORS IN RELIGIOUS TEXTS

Abstract

In this article translated versions of the surah "Mulk" into Uzbek and its original version in Arabic are studied and analysed. The author of the article is based on the translations of the surah "Mulk" at the XX century made by Mavlavi Khindistani, Oltinkhon Tura, Sheikh Muhammed Sodik Muhammed Yusuf, Alouddin Mansour and Sheikh Abdalaziz Mansour. Also he tried to compare various translated versions adequately and set as a base the original version. Comparing translated ayats of the surah "Mulk", he claimed even the translations were made by specialists and scholars of Islam, they can not be as equal as the original. In the article the main role is given to the meaning and form of Uzbek translations of the surah "Mulk"

Key words: Holy Quran, Surah Al-Mulk, ayah, translation, translator, originality, language of translation, word by word translation, Arabic, Uzbek, sentence, word, adequacy, form, meaning, unit, harmony.

ИСКУССТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЛОВ ПЕРЕВОДЧИКАМИ В РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация

В данной статье проводится анализ и исследуются в сравнительном аспекте переводы суры "Аль-Мульк" на узбекский язык с оригиналом текста. Автор рассматривая работы, которые были выполнены в XX веке такими учеными, как Мавлавий Хиндистоний, Олтинхон Тура, Шайх Мухаммад Садик Мухаммад Юсуф, Алауддин Мансур и Шайх Абдулазиз Мансур, берет их переводы за основу и проводит их сравнительный анализ. Тем самым определяет самый адекватно выполненный перевод, опираясь на оригинал текста. Несмотря на лучшие переводы выполненные учеными исламоведами, автор подчеркивает ту мысль, что перевод Корана на какой-либо язык, не сравнить с оригиналом. Статья рассматривает также вопрос единства и гармонии по форме и содержанию в переводе суры "Аль-Мульк" на узбекский язык.

Ключевые слова: Священный Коран, сура "Аль-Мульк", аят, перевод, переводчик, оригинальность, язык перевода, пословный перевод, арабский язык, узбекский язык, предложение, слово, адекватность, форма, смысл, единица, гармоничность.

ДИНИЙ МАТНЛАРДА ТАРЖИМОНЛАРНИНГ СЎЗ ҚЎЛЛАШ МАҲОРАТИ

Аннотация

Ушбу мақолада Қуръони каримдаги "Мулк" сурасининг ўзбек тилидаги таржималари аслият билан қиёсий равишда таҳлил ва тадқиқ этилади. Муаллиф "Мулк" сурасининг XX асрда Мавлавий Хиндистоний, Олтинхон Тўра, Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф, Алоуддин Мансур ва Шайх Абдулазиз Мансур томонидан ўзбек тилида амалга оширилган таржималарни асос қилиб олган ҳолда уларни ўзаро таққослашга ва энг тўғри, адекват таржимани аниқлаб бериш жараёнида бош мизон сифатида аслиятни асос қилиб олишга ҳаракат қилади. Муаллиф "Мулк" сураси оятларининг ўзбек тилидаги таржималарини аслият билан солиштирар экан ислом уламолари ва исломшунос мутахассисларнинг Қуръони карим таржималари, улар қайси тилга, қай даражада ва қай йўсинда амалга оширилган бўлмасин, барибир аслият билан тенглашолмайди, деган фикрларини қўллаб-қувватлайди. Мақолада "Мулк" сурасининг ўзбек тилидаги таржималарида шакл ва мазмун ўртасидаги бирлик ва уйғунлик масаласи алоҳида ўрин тутади.

Калит сўзлар: Қуръони карим, "Мулк" сураси, оят, таржима, таржимон, аслият, таржима тили, сўзма-сўз, араб тили, ўзбек тили, жумла, сўз, адекватлик, шакл, мазмун, маъно-мазмун, бирлик, уйғунлик.

Кириш. Маълумки, таржима қилиш жараёнида таржимоннинг энг муҳим вазифаси аслиятдаги жумлада муаллиф нимани назарда тутиб қалам тебратган бўлса, уни ана ўшандай қилиб таржима тилида китобхонга етказиб беришдир. Бу эса таржимондан юқори малака ва юксак маҳоратни талаб қилади. "Таржима қилиш учун сўзларнинг асосий лугавий мазмуни-ю, грамматик қоидаларини билишнинг ўзи кифоя эмас. Бунинг учун тилни ҳис этиш лозим." [1]. Шуни таъкидлаб ўтиш кераки, айниқса, диний йўналишлардаги асарларнинг таржималарига

назар солганимизда таржимонларнинг ўзлари учун тушунарли бўлган аксарият сўзларнинг ўзбек тилидаги муқобил вариантларини топишга ҳаракат қилмасдан, ўша сўзларнинг ўзини таржима тилида қолдирганларини кўришимиз мумкин. Бу ҳолат эса, ушбу соҳадан йироқ бўлган оддий омма учун бирмунча чигал вазиятларни юзага келтириши табиийдир. Худди шундай ҳолатларни "Мулк" сурасини таржималарида ҳам кузатиш мумкин. Қуйида таржимонларнинг шундай вазиятларда сўз қўллаш маҳоратларини ва тутган йўللарини қуйида кўриб чиқамиз.

Мисол тарикасида “Мулк” сураси 2-оятини оладиган бўлсак,
الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ
الْغَفُورُ

((У) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ (савоблироқ) амал қилувчи эканлигингизни синаш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир. У қудратли ва мағфиратлидир). Ушбу оятнинг охирида *الْعَزِيزُ الْغَفُورُ* – ал-Азиз деган жумла келади. Ушбу жумладаги *الْعَزِيزُ* – ал-Азиз деган сўз ўзбек тилида “қудратли” маъносида таржима қилинади[2]. Шу билан бирга, унинг иккинчи маъноси ўзимиз билган “азиз, қадрли” маъноларига ҳам эгадир. Бу таржималар қиёсланганда олти таржимадан бештасида ушбу сўзга “қудратли” деган маъно берилган. Биттасида эса, яъни Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг таржималарида ўз ҳолича қолдирилган. Бироқ, оятнинг шарҳида бу таржимон ҳам ушбу сўзни “қудратли” маъносида эканлигига ишора қилиб ўтган. Энди шу сўзнинг ўз ҳолича қолдирилганлигига эътибор қаратайлик. Ушбу “азиз” сўзини ҳеч бир ўзбек “қудратли” деган маънода тушунмайди. Чунки бу сўз халқимиз орасида “азиз, қадрли” маъноларида ишлатилади. Бу ҳолат оятдаги сўзни ҳар хил маънода тушунишликка олиб келади. Унинг ўзбек тилида таржима қилишнинг иложи бор.

Энди *الْغَفُورُ* – ал-Ғафур сўзига ўтайлик. Бешта таржиманинг ҳаммасида бу сўзнинг “мағфират қилувчи” ёки “мағфиратли” маъноси берилган[3]. Фақат битта таржимада Мавлавий Ҳиндистоний таржимасида “гуноҳларни кечирувчи” маъносида келтирилган. Энди ушбу икки таржимадаги сўзларга оддий ўқувчи кўзи билан қарайлик. Қайси бири тушунарлироқ? Албатта, “гуноҳларни кечирувчи” сўзи тушунарли ва буни бошқача изоҳлашга ҳожат йўқ. “Мағфират” ёки “мағфират қилмоқ” сўзларига келсак, бу сўзлар халқимиз орасида “гуноҳидан ўтмоқ” ёки “гуноҳини кечирмоқ” сўзлари каби кенг оммавийлашмаган[4]. Бу сўзларни ҳамма ҳам бирдай тўлиқ тушунавермайди.

Бир қараганда, булар орасидаги фарқлар китоб варақлаб юрган кишига арзимаган нарсасдек туюлади, аммо қўлга илк бор диний китобларни тутаётган кишилар фикр доирасидан келиб чиқиб қараганда, шу ҳам таржималарнинг қайси бири тушунарли чиққанини кўрсатиб, сифатини аниқлаб беради.

Лекин айнан шундай тушунарли таржимани берган таржимон аввалги сўзни, яъни *الْعَزِيزُ* – ал-Азиз сўзини таржима қилишда ўта ғализликка йўл қўйган. Аниқроқ айтадиган бўлсак, бу сўзни “ҳамма нарсага ғолиб” деб таржима қилган натижада. “Парвардигор ҳамма нарсага ғолиб” деган маъно юзага келган. Буни қандай тушунишимиз керак? Ваҳоланки, бу оят “у қудратли” маъносида эди. “Ғолиб” деган сўз эса, халқимиз орасида бирор жанг, кураш ёки ўйинларда ютиб чиқиш каби жумлаларда ишлатилиб, “енгмоқ” маъносида тушунилади. Ушбу оятдаги кетма-кет келган иккала сўзнинг биринчисига чигал, иккинчисига эса, тушунарли тарзда маъно берилиши таржимоннинг таржима жараёнида китобхонларнинг таржима тилини тўғри тушунишини ҳисобга олишга изчиллик билан ёндашмагани, сўз қўллай билишга алоҳида эътибор бермаганини кўрсатади. Агар бу жиҳатга алоҳида эътибор берилганида бир жойнинг ўзида икки хил ҳолат кузатилмаган бўларди.

Аслият ва таржималарни кузатишда давом этар эканмиз, янада кизикроқ, лекин муҳим масалани

қўтарувчи жойга дуч келамиз. Учинчи оятни оладиган бўлсак, *الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاطُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ* ((У) етти осмонни қатма-қат қилиб яратган зотдирки, сиз Раҳмоннинг яратишида бирор тафовут (нуқсон)ни кўрмайсиз. Бас, кўзингизни яна (самога) қаратингчи, (унда) бирор ёрикни кўрармикансиз?)[5. Б. 562.] Аввал оятдаги сўзларнинг лугавий маъноларини кўриб чиқайлик: *فَارْجِعِ* – “қайтар”, *الْبَصَرَ* – “кўзни”, *هَلْ تَرَى* – “кўрасанми?”, *فُطُورٍ* – “дарздан” ёки “ёриқлардан” маъноларидадир. Энди жумланинг таржималарини кўрайлик. Шайх Алоуддин Мансур ушбу жумлани “Энди кўзингни яна (самога) қайтаргин-чи, (унда) бирор футур – ёрикни кўрармикансан?” тарзида таржима қилган. Олтинхон Тўранинг таржимасида ҳам “Бас, қайтариб кўр кўзингни, кўрарсанми ҳеч бир ёрик” тарзида берилган. Худди шу каби Шайх Абдулазиз Мансур ҳам *فَارْجِعِ الْبَصَرَ* сўз бирикмасини сўзма-сўз “кўзни қайтармоқ” деб таржима қилишган. Ёддан чиқармаслигимиз керакки, биз ҳозир жумлаларнинг синтактик қурилишига эмас, балки маъноларининг тушунарли чиқарилиб берилганига эътибор қаратмоқдамиз. Энди ушбу *فَارْجِعِ الْبَصَرَ* сўз бирикмасини қолган таржималардаги маъноларини кўриб чиқайлик. Маҳжурий шу сўз бирикмасига “қайта-қайта тикилиброқ қарагил” маъносида[6], Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф эса “қайта назар сол!” маъносида беришган. Ушбу таржималарда сўзга ёпишиб олишлик, аслият таъсиридан чиқа олмаслик ҳолатлари кузатилмади. Балки, улар соф ўзбекча чиққан. Чунки араб тилидаги *الْبَصَرَ* сўз бирикмасини ўзбек тилига сўзма-сўз “кўзни қайтар” деб таржима қилишлик таржимашунослик қонун-қоидаларига ҳам, ўзбек тили меъёрига ҳам тўғри келмайди. Кўз ушлаб ҳаракатга келтириладиган аъзо эмаски, уни қайсидир тарафга қайтарилса. Аслида эса бу бирикма ўзбек тилига кейинги таржималарда берилганидек, “қайтадан қарамоқ” маъносида таржима қилинади. Таржималарнинг бирида, аниқроғи, Олтинхон Тўранинг таржимасида “қайтариб кўр кўзингни” тарзида таржима қилинган. Буни қандай тушуниш мумкин? Бу сўз ўзбек тилига тўғри тушмаган ва ўз навбатида бутунлай тескари маъно чиққан, яъни “қайтариб кўр кўзингни” жумласида “ўзингнинг кўзингни кўр” маъносини англаш мумкин. Бу маъно эса, “қайтадан назар сол” ёки “қайтадан қара” маъноларидан тубдан фарқ қилади ва ёки оддий қўшимчаларни ногўғри қўллаб, сўз шаклини ўзгартириш орқали ҳам бутунлай бошқача маънони англаш мумкин. Масалан, юқоридаги *الْبَصَرَ* сўз бирикмасини Мавлавий Ҳиндистоний “осмонга қайтиб қарагил” тарзида ўтирган. “Такроран қарамоқ” маъносини бериш учун “қайтиб қарамоқ” эмас, балки “қайта ёки қайтадан қарамоқ” тарзида берилади. “Қайтиб қарамоқ” эса, “қайтиб бориб қарамоқ” маъносини англатади. Ё бўлмаса агар ушбу шаклда “такрор” маъносини бериш керак бўлса, сўзларнинг ўрнини алмаштириш керак, яъни қуйидаги мисол тарзида “Уйимга қайтиб келма” деган жумлада “қайтиб келмоқ” ўз маъносида, лекин “Қайтиб уйимга келма” деганда эса “қайтиб” сўзи “бошқа келма” деган маънодадир. Худди шу мисолга қиёсан “осмонга қайтиб қарагил” жумласидаги сўзлар ўрнини алмаштириб “қайтиб осмонга қарагил” тарзида берилса, ҳар ҳолда “такрор” ёки “қайтадан” маъноларига бирмунча яқинлашармиди деган

фикримиз ҳам йўқ эмас. Кейинги оятда ҳам худди шу мазмундаги сўзларга дуч келамиз. Оятнинг мазмуни куйидагича: *ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ خَسِيرٌ*. Сўнгра кўзингизни қайта-қайта (самога) қаратинг, кўзингиз сизга хор ва толиққан ҳолда қайтур. (Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси).

Энди китобхонга қиёслаш осон бўлиши учун оятдаги баъзи бир диққатни тортувчи сўзларнинг луғавий маъноларини келтириб ўтамиз. Аввалги оятдаги сингари бу оятда ҳам *ارْجِعِ* - қайтар, *الْبَصَرُ* - кўзни, яъни луғавий “кўзни қайтар” маъносидаги бирикма келган. Шунингдек, *خَسِئًا* сўзи *خَسَا* хиралашмоқ сўзидан келиб чиққан ҳол вазифасидаги сўз, *خَسِيرٌ* эса “чарчок” “хорғин” маъносида бўлиб, бу ҳам ҳол вазифасида келмоқда. [7] Энди таржимонларнинг ушбу сўзларни ўзбек тилига қай тарзда таржима қилганларини кўриб чиқсак.

Шайх Абдулазиз Мансурнинг таржимасидан кўриб турибмизки, *ارْجِعِ الْبَصَرَ* бирикмаси яна аввалгидек “кўзингизни қайта-қайта” тарзида ўғирилган. Бу масалани биз юқорида кўриб чиқдик. *يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ خَسِيرٌ* оятининг қолган таржимаси “кўзингиз сизга хор ва толиққан ҳолда қайтур” тарзидадир. Унутмаслигимиз керакки, бизнинг ишимиз таржимонларнинг қилган ишларини танқид қилиш эмас, балки қилинган таржималардан китобхоннинг ҳеч қандай қийинчиликсиз, чигалсиз кириб борадиган ҳолда қилинган таржимани топиб, ундаги таржимоннинг маҳоратини авваламбор ўзимиз учун, қолаверса, бошқа таржимон бўламан деган ёш илми толиблар учун ҳам ўрнатиб бўлсин деган мақсадда ўрганиб чиқишдир. Бу эса таржималарни бир-бири билан қиёслашни тақозо этади.

Шайх Алоуддин Мансур: “Сўнгра кўзингни қайта-қайта (самога) қайтаргил, кўзинг сенга чарчаб, ҳолдан тойган ҳолда қайтур (аммо Аллоҳ таоло яратган осмонлардан бирон айб-нуқсон топа олмас)” [8]. Маҳжурийнинг таржимасида эса:

“Кейин яна қайта-қайта ўткирроқ қарагил, камчилик тополмайсан. Ҳар қанча қарагонинг билан назаринг айб тополмай, ўзинг томонга ҳасрат билан ноумид бўлиб қайтадур”. (Демак, осмоннинг қурилишида ҳеч қандай айб ва камчилик йўқ экан) тарзида таржима қилинган.

Мавлавий Ҳиндистонийнинг таржимасида эса “Сўнгра осмонга қайтиб-қайтиб қарагил, кўзинг чарчаб, ҳақиқатини кўролмай (билалмай) ўзинга қайтади” тарзида ўғирилган.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржималарида “Сўнг такрор-такрор назар сол, назар сенга истаганини топа олмай, хориб-чарчаган ҳолда қайтадир.” [9].

Олтинхон Тўра эса бу оятни яна аввалгидек “Кейин яна қайтариб кўр кўзингни икки мартадан; қайтиб келур санга санинг кўзинг ноумид бўлиб, чарчаган ҳолда.”

Келтирилган таржималарнинг деярли аксариятида “кўзинг чарчаб, ҳолдан тойган ҳолда қайтади” маъносида берилган. Таржималар ичида “кўзинг

чарчаб, ҳақиқатни кўролмай (билалмай) ўзинга қайтади” деган таржима ҳам бор.

Энди бир нарсага эътибор қаратайлик. Таржималарнинг деярли барчасида “кўзингиз чарчаб, ҳолдан тойиб яъни ноумид бўлиб ва ёхуд ҳақиқатини кўролмай ўзингизга қайтади” деб таржима қилинган. Лекин қизиқиш шундаки, таржималарни бирма-бир ўқиб чиқсак, уларнинг ичида шаклдан йироқлашганини ҳисобга олмаганда Маҳжурийнинг таржимаси тушунарли ва нима учун назар солинаяпти ёки нега хориб, чарчаб қайтади деган саволларга ўрин қолдирмасдан таржима қилинган. Шу билан бирга, юқорида биз диққат қаратган сўзларни чилойли ва жумла маъносини чиқариб берадиган даражада таржима қилганлигини эътиборга олишимиз керак бўлади. Бундай фикрга келганимизнинг сабабларини тушунтириб ўтамиз. Биринчидан, таржимада “кейин яна қайта-қайта ўткирроқ қарагил, камчилик тополмайсан” деб ўғириб, “камчилик тополмайсан” сўзини қиритиб ўтган. Албатта, бу қиритилган сўз гарчи оятнинг ўзида айнан келмаган бўлса-да, таржимон бу сўзни ўзидан қўшган эмас, балки тафсирларда келган маъно ва мазмуннинг оқимида таяниб қиритганлиги табиий.

Хулоса ва таклифлар. Шайх Абдулазиз Мансур ва Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг таржималарида сўз қўллаш маҳорати билан деярли мос тушади. “Деярли” дейишимизнинг сабаби, ҳеч бир тилдаги таржима, у қай даражада чиққан бўлмасин, Қуръоннинг асл матни ўрнини боса олмаслигини барча ислом олимлари эътироф қилишган. Шунга қўра, гарчи таржималар моҳирона амалга оширилган бўлса-да, аслиятга тўла мос тушади деб эмас, балки деярли яқин деб ҳисоблаш мумкин.

Шайх Алоуддин Мансур таржимасининг берилиши Шайх Абдулазиз Мансурнинг таржимаси билан сўз қўллаш маҳорати жиҳатдан деярли бир хил, бироқ ундан фарқли томони таржима орасида баъзи бир сўзларга қавс ичида изоҳнинг кўпроқ берилишидир.

Маҳжурийнинг таржимасида асосий диққат-эътибор маъно-мазмунга қаратилган. Натижада шакл аслиятдан йироқлашиб кетган. Мазмун эса жуда кенг, батафсил ёритиб берилган.

Мавлавий Ҳиндистонийнинг таржималарида таржима оддий сўзлар билан оммабоп, халқнинг онгига тез етиб борадиган қилиб ёритилган.

Олтинхон Тўранинг таржималарида оятлар сўзма-сўз ва айни пайтда аслият тилининг гап қурилиши билан таржима тилининг гап қурилиши бир хилда борган. Шунинг учун ҳам таржимани тушуниш оддий оммага қийинчилик туғдиради. Бироқ бундай “сўзма-сўз таржималар Қуръон оятлари остида, яъни аслият билан бирга бериб бориладиган таржималардагина қўл келиши ва Қуръонни ўрганишда самарали амалий фойда келтириши мумкин. Лекин аслиятдан холи тарзда сўзма-сўз таржимани чиқариб бўлмайди.” [10].

АДАБИЁТЛАР

1. Ғайбулла Саломов. Таржима ташвишлари. “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат” нашриёти. Тошкент, 1983. – Б. 28.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. “Тошкент ислом университети” нашриёти. Тошкент. 2001. – Б. 617.

Нигора ПАРДАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: pardayevanigora3@gmail.com

Филология фанлари доктори, профессор Жабборов Н. тақризи асосида

АНБАР ОТИН АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ МАНБАЛАРИ

Аннотация

Мақолада Анбар Отин адабий меросининг манбалари куйидаги тасниф асосида тадқиқ қилинган: а) шоира лирик асарлари жамланган девон ҳамда алоҳида варақларга қўчирилган шеърларининг дастхат нусхалари; б) шоира асарлари киритилган баёзлар; в) вақтли матбуот материаллари. Муаллиф шоира асарларининг қўлёзмаларини жорий нашрлар билан қиёсий ўрганиш натижасида лирик шеърлари матнидаги тафовутлар ва уларнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этган. Мавжуд нашрлардаги қисқартирилган ўринларни тиклаш ва матний хатоларни бартараф этиш юзасидан фикр билдирган. Анбар Отин адабий меросининг шу пайтгача илм аҳлига маълум бўлмаган манбаларини аниқлаб, илмий муомалага олиб кирган.

Калит сўзлар: шоира, қўлёзма, девон, баёз, дастхат, настаълиқ, архив ҳужжатлари, вақтли матбуот, таҳлил.

ИСТОЧНИКИ АНБАРА АТЫНА ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация

Источники литературного наследия Анбара Атына исследуются в статье на основе следующей классификации: а) рукописи лирических произведений поэта и копии его стихотворений на отдельных листах; б) байоз с поэтическими произведениями; в) периодические издания. Автор анализирует различия в тексте лирических стихов и причины их происхождения в результате сравнительного изучения рукописей произведений поэта с текущими редакциями. Он прокомментировал восстановление сокращенных мест в существующих публикациях и устранение текстовых ошибок. Анбар Атын выявил источники литературного наследия, ранее неизвестные ученым, и ввел их в научный оборот.

Ключевые слова: поэт, рукопись, девон, байоз, дастхат, настаълиқ, архивные документы, периодика, анализ.

SOURCES OF ANBAR OTIN LITERARY HERITAGE

Abstract

The sources of Anbar Otin's literary heritage are studied in the article on the basis of the following classification: a) manuscripts of the poet's lyrical works and copies of his poems on separate sheets; b) bayozs with poetic works; c) periodicals. The author analyzes the differences in the text of lyrical poems and the reasons for their origin as a result of a comparative study of the manuscripts of the poet's works with current editions. She commented on the restoration of abbreviated places in existing publications and the elimination of textual errors. Anbar Atin identified sources of literary heritage that were hitherto unknown to scholars and brought them into scientific circulation.

Key words: poet, manuscript, devon, bayoz, dastkhat, nasta'liq, archival documents, periodicals, analysis.

Ўзбек адабиёти тарихида XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари алоҳида аҳамиятга эга. Адабиётимизнинг бу даврдаги намоёндалари мумтоз адабий анъаналарни янгилади. Ватанни озод ва обод кўриш, миллатни тараққий этган халқлар даражасига юксалтириш гоёси бадиий адабиётнинг бош мавзусига айланди. Муқимий, Фурқат, Завкий, Аваз Ўтар, Дилшоди Барно, Нозимахоним, Тўтинисо, Самарбону каби ижодкорлар асарлари бунга мисол бўла олади. Ўша давр Қўқон адабий муҳити намоёндаси Анбар Отин (1870–1910) ҳам ана шундай ижодкорлардан.

Ўтмишда аксар ижодкорлар ўз асарларини тўплаб, китобат қилдирган ва бу орқали адабий меросининг келажак авлодга тўла-тўқис етиб боришига хизмат қилган. Анбар Отин ана шундай ижодкорлар сирасига қиради. Шоира шеърларини йиғиб, девон тартиб берган. Мазкур девон дебочасида муаллиф мана бундай ёзади: “Камина муштипар шундоғ маслаҳатни ўзимга маъқул кўрдимки, ҳар нарсани ёзарман, они китоблар орасига жой олдургаймани, ғазал, ваъларим йўқолмағай ва меҳнатларим ҳайф бўлмағай. Ва яна бул мўътабар китоб ичига дарж айлсам, дийда пешволарга

бир замон рўйишига фатво бериб, шод эрурлар низ алар мутолаасидин вокиф ўлуб, муштипар заифалар қобилятларига қойил қолурлар, деб хизматимни маҳзун этдим” [1.2^б].

Анбар Отин шеърлари девони ҳамда турли қўлёзма баёзлар, адабиёт хаваскорлари қўлларида сақланган қўлёзмалар орқали бизгача етиб келган. Шоира асарларини йиғиш ва нашр эттиришда филология фанлари номзоди Фотима Хусаинова ҳамда филология фанлари доктори, профессор Маҳбуба Қодиорованинг хизматлари каттадир. Улар томонидан Анбар Отин асарлари тўрт марта (1963, 1970, 1981, 1994 йилларда) нашр эттирилган.

Мустақиллик даврида, яъни 1994 йили Маҳбуба Қодиорованинг хизмати билан Дилшоди Барно ва Анбар Отин асарлари бир жилда босилиб чиққан. Шоира асарларининг ушбу нашри аввалгиларига нисбатан мукаммал экани билан алоҳида ажралиб туради. Лекин, афсуски, бу тўпламда ҳам Анбар Отин асарлари айрим қисқартиришлар, матний хатолар билан чоп этилган. Шунингдек, мазкур китобга шоиранинг барча асарлари ҳам киритилган эмас. Бу эса, ўз навбатида,

Анбар Отин асарларининг қўлёзма манбалари устида чуқур илмий изланишлар олиб бориш, шоира асарларининг мукамал илмий нашрларини тайёрлаш масалаларини кун тартибига қўяди.

Анбар Отин адабий мероси, қўлёзмалари ҳақидаги дастлабки маълумотларни кенг жамоатчиликка етказган, шоира ҳаёти ва ижоди манбаларини тадқиқ қилган олима филология фанлари номзоди Фотима Хусайновадир. Олиманинг илмий изланишлари натижасида шоира шеърлари ва насрий асарларининг дастхатлари ҳақида янги маълумотлар қўлга киритилди [9]; [11].

Шоиранинг лирик ва насрий асарлари манбалари Махбуба Қодирова томонидан ҳам ўрганилган. Шунингдек, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида сақланаётган фольклоршунос Ҳоди Зарипов архивидан Анбар Отиннинг тожик тилида ёзилган ғазал ва мухаммасларини аниқлаб, кенг жамоатчиликка маълум қилди [7]; [8].

Анбар Отин адабий меросининг манбалари юзасидан олиб борилган тадқиқотларда қуйидаги жиҳатлар етарлича ўрганилган эмас:

- шоиранинг дастхат асарлари, ижодкор асарлари киритилган қўлёзма баёзлар таснифи ва таҳлили;

- қўлёзма манбаларни қиёсий ўрганиш асосида Анбар Отиннинг бизгача етиб келган адабий мероси ҳажмини аниқлаш;

- ижодкор асарлари сақланган шахсий архивлар материаллари тадқиқи.

Анбар Отин ижодий меросига доир манбаларни қуйидагича тасниф этиш мумкин:

- а) шоира лирик асарлари жамланган девон ҳамда алоҳида варақларга қўчирилган шеърларининг дастхат нусхалари;

- б) шоира асарлари киритилган баёзлар;

- д) вақтлий матбуот материаллари.

Анбар Отин лирик асарлари жамланган девон ҳамда алоҳида варақларга қўчирилган шеърларининг дастхат нусхалари. Анбар Отиннинг 1019 рақамли девони. Шоира шеърлар девонининг ушбу қўлёзмасини ўрганган Ф. Хусайнова девон тузилиши ҳақида қуйидагича ёзади: “Девон традицион тартибда шоиранинг ўзи томонидан умрининг охирида тузилган. Қора сиёҳ билан “Кофия” китобининг бўш варақларига ёзилган. Кириш қисмида традицион бағишловдан сўнг, шоира ўзи ҳақида қисқа маълумот беради. Девонда 41 ғазал, тўрт мухаммас, бир қитъа, бир мустазод берилган. Девон охирида шеърый таржимаи ҳол ҳам келтирилади. Ҳаммаси бўлиб девонда 685 мисра шеър мавжуддир” [11.9].

Девоннинг дастлабки варағига насрда 25 мисрадан иборат кириш сўзи ёзилган. Шундан сўнг шоиранинг ғазал, мухаммас, мустазод, қитъа каби жанрларга доир асарлари қўчирилган. Ғазалларнинг энг қами уч байтга бўлса, ҳажми энг каттаси ўн икки байтдан таркиб топган. Улар орасида беш, олти, етти, саккиз ва ўн байтга ғазаллар ҳам бор. Кейинги илмий изланишлар натижасида девонда 43 ғазал, тўрт мухаммас, бир қитъа, бир мустазод, бундан ташқари, шеърый таржимаи ҳол жамлангани аниқланди. Девонда шеърларнинг умумий ҳажми 765 мисрани ташкил этади. Шоиранинг мазкур асарлари алоҳида варақларга ёзилиб, сўнгра фарзанди ўқиган “Кофия” китоби ораларига ёпиштириб чиқилган. Китоб қаттиқ муқовали картон билан муқоваланган. Китоб яхши

сақланган. Китобнинг сўнгига ёпиштирилган варақда Анбар Отин қаламига мансуб бир ғазал келтирилган. Ғазал мисраларининг айрим сўзлари сариқ доғ сабабли хиралашган, баъзи сўзлар эса ўчиб кетган.

Мазкур девон хусусида Махбуба Қодирова қуйидагича фикр билдиради: “Анбар Отиннинг ушбу қўлёзма асарида шеърлар Қўқоннинг новвотранг юпка шилдиروق қозоғига, қора сиёҳда қамиш қалам билан ёзилган. Хати аёллар қаламига хос бўлган оддий ва йирик настаълиқдир. Китоб дебоча билан очилади. Айрим текстларида нуқсонлар бўлиб, реставрация қилинмаган. Қўлёзма 1871-1872 йилларда литографик усулда нашр этилган “Кофия” номли асарнинг /1^а – 4^{аб}, 5^а – 8^б, 10^а – 11^а, 12^а – 14 варақлар/ бош қисми, ўрталари ва охирига қўшиб тикилган. Қўлёзманинг ёзилган ёки қўчирилган йили аниқ эмас” [7.49].

Девон қўлёзмасининг аҳамияти шундаки, ушбу манбага таяниб, Анбар Отин асарлар тўплами нашридаги айрим шеърларининг аслиятга мувофиқ матнларини тиклаш мумкин. Шунингдек, жорий нашрларда шоира девонининг дастлабки саҳифасидан жой олган насрий қисмдаги қуйидаги жумлалар тушириб қолдирилган: “Раббано, атино мин ладунка раҳматан ва ҳаййи лано мин амрино рашадан. Ҳамди... ва сипоси беадад ул Борий таолоға ва дуруди билониҳоя ул сарвари коинот, аъни баноми Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламға ва чаҳорёри изомға ва яна оли асҳоблариға нозил бўлсун” [1.1]. Ушбу кириш сўзининг дастлабки қисми Куръони каримнинг Кахф сурасидан. Бу эса, шоиранинг ислом дини асосларини пухта билгани ҳамда унинг мумтоз шеърят анъанасига мувофиқ девон дебочасини Аллоҳ таолоға ҳамд билан бошлаганидан далолат беради.

4301 рақамли қўлёзма – Анбар Отиннинг насрий йўлда ёзилган “Қаролар фалсафаси” асарини ўз ичига олган манба. Ушбу қўлёзма шоиранинг Ўратепада яшовчи бош фарзанди Бибиҳоним қўлида сақланган. Журналист Туроб Акбархўжаев мазкур асарни шоиранинг кизидан олгач, “Ўзбекистон маданияти” газетасининг 1963 йил 16 март сонидида “Шоира фалсафаси” номли мақоласи орқали жамоатчиликка маълум қилади.

Фотима Хусайнова ушбу қўлёзманинг Анбар Отин асари эканлиги хусусида тубандагича фикр билдиради: “Шоира ижодий меросида жанр жиҳатидан оригинал бўлган, ижтимоий-сиёсий мазмунга эга “Қаролар фалсафаси” номли рисоласи ҳам мавжуддир. Асарнинг автограф нусхаси топишган. Асар оддий Қўқон қозоғига қора сиёҳ билан шоиранинг ўзи томонидан ёзилган. Ҳажми – 35 бет” [11.10].

Асар ҳозирда Фарғона вилояти Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейида сақланади. Асар шалдиروق новвотранг Қўқон қозоғига қора сиёҳ билан ёзилган. Ёзуви оддий ва йирик настаълиқдир. Асар аёлларга хос нозик дид билан ёзилган. Баъзи варақларнинг чекка қисмлари йиртилган. Асар юпка атлас нусхали мато билан муқоваланган. Асарда бир сўз ўчирилиб, ўрнига “фақат” сўзи ёзилган. Бу тузатиш шоира томонидан амалга оширилган бўлиши мумкин. Чунки ўчириш учун фойдаланилган сиёҳ ранги ва ёзув мисралари ранги ва хуснихат бир хил. Айрим сўзларнинг ранги бироз хиралашган ва бўялиб кетган. Баъзи сўзларнинг остига қизилган. Асарнинг бошланиш мисралари рамкага олиб ёзилган. Асарга киритилган ғазалларнинг баъзилари қия шаклда ёзилган. Айрим ғазаллар асар матнidan қизиқ билан

ажратилган. Асарда шоира мушоҳадаларининг хулосаси сифатида саккизта эмас, тўқкизта ғазал келтирилган. Ғазаллар 4, 5, 6, 7, 10 байтдан иборат бўлиб, жами 110 мисрани ташкил этади. Асар ҳажми дебеча қисми билан биргаликда 44 бетдан иборат.

Ушбу асар ҳақида Махбуба Қодирова мана бундай ёзади: “Бу асар “Рисолаи фалсафаи сиёҳон” (“Қаролар фалсафаси”) деб номланган бўлиб, 43 саҳифадан иборатдур. Асар шоира томонидан ёзилган автобиографик характерга эга бўлган қисқача сўз боши билан очилади. Рисолага шоира фалсафий қарашларининг хулосаси сифатида 9 та ғазал жойлаштирилган” [7.50^а].

“Қаролар фалсафаси” асари бугунги кунга қадар икки марта, яъни 1970 йили Ғафур Ғулом нашриёти ва 1994 йили “Фан” нашриёти томонидан чоп этилган. Афсуски, асарнинг иккинчи наشري баъзи қисқартиришлар билан амалга оширилган. Бу ҳақида Л. Мухаммаджонова ўз тадқиқотларида тўхталиб ўтган [5.96].

Ҳақиқатан ҳам, мазкур жорий нашрлар қўлёзма манба билан қиёсланиб таҳлил қилинганда, шоиранинг фалсафий қарашларини ва даврнинг ижтимоий-сиёсий муҳитини очиқ беришда муҳим саналган фикрлар қисқартирилгани аён бўлади.

Мана, ўша ташлаб кетилган парча: “Ваҳоланки, бу замона ҳукмронларига фақат дин аҳли ҳомий эмас, балки боз мосиво нақшбандий ва яссавий силсилаларини(нг) шайх ва сўфийлари ҳам луқма солиб, халқ бошига оғирроқ зулм солишга фатво берсалар, боз бечоралар халқни зolim зулмига рози бўлуб, тоқат қилмоққа, фақат Оллоҳ демоққа насиҳат қилурлар, чунончи яссавийлар айтур:

Зolim агар зулм айласа Оллоҳ дегил,

Бош ёргунча калтакласа, воллоҳ дегил.

“Оллоҳ дегил” маъносида “Худога тавба қил, гуноҳингни кечсун”, “Воллоҳ дегил” эрса, “бош ёргон кишини изҳор этмасликка ичгил”-, деган маънидир.

Бу нақшбандийлар боз бошқа лафз бирла зулмга тоқат қилмоқни тарғиб қилурлар. Чунончи:

Майли душман оғу солса ошингга,

Дод этибон тошлар отма бошингга.

Ғайри ҳақиқий донишманд шу сўфий – жоҳиллар халқни дунё лаззатидан ончунон кечириб, мосиво қилиб, дунё роҳатини бир гуруҳ давлатмандларга хос деб ранжбар халқни умрини гуноҳидирсан ва дўзахдин кўркутиб, еган-ичганини захар ва заққум қилурлар. Боз кўркунчини ошуруб, бу захар солгонлар ҳақида додлагонлар, бошларига тош бирла урилур, дейдурлар. Алғараз, ҳар икки сўфийлик силсиласи ҳам халққа энг хавфлик душман экани маълумдир” [1. 39^б – 40^а].

Тарихдан маълумки, динимизга қарши чиқиш, уни қоралаш ва йўқ қилиш чор Россияси ҳукмронлигининг асосий мақсадларидан бири эди. Шоиранинг юқоридаги сўзлари ўша кездеги большевистик мафкура қилипига айнан мос тушади. Бу эса, ўз навбатида, шоиранинг мазкур фикрлари ҳукмрон мафкура талаби билан ёзилганидан далолат беради. Аслида, Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар моҳиятини пухта билган, исломий муҳитда тарбия топган шоира яссавия ва нақшбандияга қарши бундай фикрларни айтиши мантиққа зид экани аён.

1647 рақамли қўлёзмада Анбар Отиннинг ғазал, мухаммас, рубоий ва фард жанрида ёзилган тожик тилидаги асарлари киритилган. Бу хусусда

Махбуба Қодированинг фикрлари қуйидагича: “Қўлёзма баёз типиди тузилган бўлиб, Қўқон қоғозига унча хушхат бўлмаган настаълиқ йўли билан кўчирилган. Шеърлар 36 саҳифагача қизил чизикли лавҳага олинган, кейинги саҳифалар фақат шеърларнинг оралари ажратилган, холос. 36 саҳифада “Қоғаз” радибли ғазал ҳошиясига кўчирилган. Шоира уларнинг ҳаммасида Анбарой, Анбарнисо, Анбар отун тахаллусларини қўллайди” [7. 50^а – 50^б].

4413 рақамли қўлёзмада Анбар Отиннинг араб алифбосининг ҳар бир ҳарфга бағишлаб ёзган “Якка байтлар”и киритилган. Ушбу манба ҳақида дастлаб Фотима Ҳусайнова маълумот берган. Олима мазкур “Якка байтлар” хусусида қуйидагича фикр билдиради: “Асар, шоиранинг ўзи қайд қилишича, “Якка байтлар” деб номланган. Автограф ҳажми 20 бет. Оддий қоғозга қора сиёҳ билан ёзилган. Асар шеърый йўл билан “хуруфи хижо” бадийий приёмида ёзилган. 28 ҳарфга рубоий шаклида, китъа шаклида байтлар келтиради. Рубоий шаклида ёзилгани кўпроқ” [11.11].

Шоиранинг ушбу қўлёзма асари ҳозирда Қўқон адабиёт музейида сақланади. Ёзуви настаълиқ. Айрим мисралар ўчиб кетган. Жами 158 мисрадан иборат. 1981 йилда чоп этилган нашрда жами 156 мисра келтирилиб, бир байт ташлаб кетилган.

Тушириб қолдирилган байт:

Висол окшоми доим дар сари қўҳ,

Анга етмоқни истар

Қўлёзмада нуқталар ўрнидаги сўзлар суркалиб кетган.

Шоира асарлари киритилган баёзлар ва мажмуалар. 5332 рақамли қўлёзма баёз. Баёз чиройли сариқ рангдаги картон билан муқоваланган бўлиб, хижрий 1340 (милодий 1922) йилда Мухаммад Ҳасан томонидан кўчирилган. Матнлар оддий фабрика қоғозига қора ва қўқ сиёҳда ёзилган. Сарлавҳалари қизил, сиёҳранг, тўқ сариқ рангларда битилган. Варақлар сариқ, гулли сариқ, гулли қизил, нақшли қизил, нақшли оч яшил, гулли оч яшил, гулли ва нақшли оч қўқ рангда. Шеърлар икки устунга ажратилган ҳолда кўчирилган. Айрим ғазаллар жадвалларга олинган. Бир неча ғазаллар қия шаклда ёзилган. Баёзга насрий асарлар ҳам киритилган. Баъзи ғазаллар варақ ҳошиясига кўчирилган. Баёз ораларида бўш жойлар мавжуд. Ҳажми –336 бет. Ёзуви настаълиқ. Ўлчами: 20.5x12.5. Унда Қирами, Шаҳина, Анбара, Сийрата, Мирзо Содик, Мухтарама, Қози Мулла Вафо Ваҳши, Абдулқодир Хожа Савда, Амир Умархон, Мухаммад Шариф Хожа қози қалон, Абдурахмон аллома, Исо Махдума, Ғиёси, Исмата, Зиё, Абу Али ибн Сино қабиларнинг асарлари жамланган. Унда Анбар Отин қаламига мансуб “Анбара” тахаллуси билан ёзилган форс-тожик тилидаги битта рубоий мавжуд.

Вактли матбуот материаллари ва тўпламлар.

“Янги Фарғона” газетасининг 1963 йил 5 январь сониди Фотима Ҳусайнова томонидан Анбар Отининг “Ухламасман кечалар шамъи шабистон ўлмағоч” мисралари билан бошланувчи мухаммас жанридаги асари эълон қилинган. Аслида, шоиранинг мазкур мухаммаси етти банддан иборат. Асар матни жорий нашрларда тўлиқ, газета вариантыда эса беш банд ҳолида берилган бўлиб, мана тушириб қолдирилган бандлардан бири:

Туш кўриб сувсиз, гиё(х)сиз чўлда бедор ўлмишам,

Бир тушимда дашт аро ман ҳамдами мор ўлмишам.

Боз туш кўрсам аёллар ичра саркор ўлмишам,
Яхши ниятларни куйлаб соҳиб ашъор ўлмишам,
Кўзни юммасман сира туш буржи чандон ўлмагоч.

“Звезда востока” журналининг 1972 йил 10-сонидан С.Иванова томонидан Анбар Отин ижодига юксак баҳо берилади. Шунингдек, журналнинг мазкур сонидан шоиранинг “Мендек ётма, уйғонгил, эй занони Фарғона” (6 байт), “Бир замонни ўйлағайман, ҳеч замонга ўхшамас” (8 байт) мисралари билан бошла-

нувчи иккита ғазали ва 7 бандли “Эй шоира, қил қариндошингга насихатингни” мисраси билан бошланувчи бир муҳаммаси рус тилида эълон қилинган.

Анбар Отин асарлари манбалари тадқиқи юзасидан шундай хулоса қилиш мумкинки, шоира адабий меросининг манбалари тадқиқи, шоира асарларининг тузилиши, ҳажми, асарларининг жанр қўлами ҳақида қимматли маълумот беради. Янги топилган лирик жанрга доир шоира асарлари ижодкор ижодининг салмоқдорлигини кўрсатиб, адиба асарларининг мукаммал нашрларини тайёрлашда зарур манба ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Анбар Отин Девон.-Кўкон адабиёт музейи. Қўлёзма.
2. Анбар Отин “Қаролар фалсафаси”.- Кўкон адабиёт музейи. Қўлёзма.
3. Анбар Отин “Якка байтлар”и.- Кўкон адабиёт музейи. Қўлёзма.
4. Иванова.С. Анбар Атын. // Звезда востока журналы, 1972, №10.
5. Муҳаммаджонова Л. Маърифатпарвар шоиралар – Дилшод Барно ва Анбар Отиннинг ахлоқий қарашлари. Фалсафа фанлари номзоди...дисс. автореферат.- Тошкент, 2005.
6. Муҳаммад Ҳасан. Баёз. Инв.5332. қўлёзма.
7. Қодирова М. XIX аср ўзбек адабиётида инсон ва халқ тақдири (Ўзбек шоиралари ижоди мисолида). Филология фанлари док...дисс. – Т.: 1975.
8. Қодирова М. XIX аср ўзбек адабиётида инсон ва халқ тақдири (Ўзбек шоиралари ижоди мисолида). Монография. – Т.: Фан, 1977.
9. Ҳусаинова Ф. Шоира Анбар Отиннинг янги топилган рисоласи. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, № 1
10. Ҳусаинова Ф. Демократ шоира Анбар Отин. Т.: “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” ва “Ўзд-ни Сурх”.- Т.; 1964.
11. Ҳусаинова Ф. Демократ шоира - Анбар Отин. Филология фанлари номзоди...диссертация.-Тошкент.: 1966.

УДК:81'44

Аброр РАХИМОВ,

*Самарқанд давлат чет тиллар институти
Инглиз тил ўқитиш кафедраси доценти, PhD
E-mail: stipendiat.abror@gmail.com*

СамДЧТИ профессори, фил.ф.д. Сафаров Ш.С. тақризи асосида

RATIONAL-GENERATIVE AND EMPIRICAL-RATIONAL INTERPRETATION OF THE MEANS OF NOMINATIVE ACTIVITY

Abstract

The article deals with the contradictory ideas about the relationship between an object and a name that arise in natural philosophy and vulgar anthropology, examines the reasons for their occurrence, the essence of discussions about the role of sensory-empirical and rational-generative means in the implementation of human innate abilities.

Key words: Plato, Democritus, Al-Farabi, Humboldt, nature philosophy, period of anthropocentrism, realism, nominalism, stoicism.

РАЦИОНАЛЬНО-ГЕНЕРАТИВНАЯ И ЭМПИРИЧЕСКИ-РАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СРЕДСТВ НОМИНАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье анализируются противоречивые представления об отношении предмета и имени, возникающие в натурфилософии и вульгарной антропологии, рассматриваются причины их возникновения, сущность дискуссий о роли чувственно-эмпирических и рационально-генеративных средств в реализации врожденных способностей человека.

Ключевые слова: Платон, Демокрит, Аль-Фараби, Вильгельм фон Гумбольдт, натурфилософия, антропоцентрический период, реализм, номинализм, стоицизм.

НОМИНАТИВ ФАОЛИЯТ ВОСИТАЛАРИНИНГ РАЦИОНАЛ-ГЕНЕРАТИВ ВА ЭМПИРИК-РАЦИОНАЛ ТАЛҚИЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада нарса ва ном муносабатига оид натурфалсафа ва вулгар антропологияда юзага келган зиддиятли қарашлар, туғма қобилиятнинг фаоллашувида сенсуал-эмпирик ва рационал-генератив воситаларнинг тугган ўрнини белгилашга оид мунозараларнинг вужудга келиш сабаблари, мазмун-моҳияти хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Платон, Демокрит, Абу Наср Форобий, Вилгелм фон Гумболдт, натурфалсафа, антропоцентризм давр, реализм, номинализм, стойиклар.

Номинатив фаолият воситалари ҳақидаги дастлабки қарашлар инсон ва борлик, нарса ва ном муносабатига доир энг қадимги мунозараларда кўзга ташланади. Хусусан, юнонларнинг биринчи авлод вакиллари "натурфалсафа"сида барча нарса ва ҳодисаларни яратувчи ибтидо табиат эканига ишонч билдиришгани боис, нарса ва ном муносабати тавсифида ҳам ушбу табиий қудратга таянишган [17: 57]. Масалан, Августиннинг "агар нарсанинг хоссаси юмшоқ бўлса, номлар ҳам (mel-асал сўзидаги каби) юмшоқ товушлар билан ифодаланади, аксинча, қаттиқ хусусиятли бўлса (асге-аччиқ сўзидаги каби) қаттиқ товушлардан ташкил топади", деган фикри ана шу нуктаи назарга асосланади [21: 22-23].

Бу нуктаи назарга кўра, инсон номларнинг бевосита ижодкори эмас, балки уларга табиат томонидан бахш этилган хосса ва хусусиятлардан келиб чиқадиган номларни ҳиссий идрок этган ҳолда, ижро этувчидир. Бирок эрадан аввалги 450 йилларда юзага келган иккинчи авлод юнон файласуфлари бу қарашларга танқидий муносабат билдиришгани ҳолда, "авлодлар ўртасидаги фикрий зиддиятларнинг сабаби инсон тафаккури, фикрлашини ҳисобга олмасликдир", - деган тўхтамга келишган [17: 56-58].

Шу асосда нарса ва ном ўртасида ҳеч қандай табиий мувофиқлик мавжуд эмас, улар ижтимоий келишиш, аҳдлашиш асосида вужудга келишини эътироф этувчи илк вулгар антропологик таълимот юзага келган. Ушбу таълимот вакиллари ўртасида нарса ва ном муносабатида қайд этилган яқдиллик кузатилса ҳам, туғма қобилиятнинг фаоллашувида "сенсуал-эмпирик" (ҳиссий) ва "рационал" (ақл-идрок) воситаларнинг тугган ўрнини белгилашда зиддиятли қараш юзага келади [9: 79].

Хусусан, Платоннинг фикрига кўра, илоҳий ибтидонинг қудрати туфайли ҳиссиёт, руҳ ва ғоялар оламлари узвийлигидан иборат тизим юзага келади. Ушбу оламларнинг муайян вақт оралиғидаги туташуви инсон ҳаётини ташкил қилади. Шу боис, инсон ўз руҳи билан ғоялар оламига, танаси билан эса ҳиссиёт оламига дахлдор бўлиб дунёга келади. Инсонни ғоялар олами билан боғловчи восита руҳ бўлиб, у борлиқни ундаги ғояларни туғма ғоялар билан мувофиқлаштирган ҳолда англайди [17: 96-97].

Аристотел фикрига кўра, "барча жонотлар учун умумий ва туғма асосга эга бўлган ҳиссиёт (ёки сезгилар) билиш жараёнининг ибтидоси ҳисобланади. Бирок, бу восита, бошқа жонотлардан фарқли равишда, инсонда ҳиссий англаш тарзида фаоллашади.

Бунинг натижасида яна бир қобилият, яъни хотира шаклланади. Хотиранинг муттасил такрори тажрибани вужудга келтиради, тажриба эса билим ва кўникма учун ибтидо ҳисобланади” [1: 286-288]. Антик фалсафада илгари сурилган рационал-дедуктив ва эмпирик-индуктив қарашларни ислом таълимоти билан уйғун ҳолда ривожлантирган Шарқ алломаларидан бири Абу Наср Форобий эди. Унинг фикрига кўра, “...инсон илоҳий ибтидо туфайли билиш, англаш руҳияти билан дунёга келади ва шу боис у туғма ақл соҳибидир. Туғма ақл шундай ақлки, у ҳосил қилинган ақлни сезгилар воситасида вужудга келтириш имконини яратади. Беш асосий сезги аъзолари туфайли сезиладиган турли-туман турлар пайдо бўлади, улар асосий сезги қувватларида бир-бири билан бирлаштирилади. Бу қувватда майдонга келадиган туйғулар мутахаййила (хаёл, фантазия) қувватида тахаййулнинг (тасаввур) кўринишлари каби юзага келади. Шу билан ҳиссий туйғулар ғойиб бўлганда ҳам улар хотирада сақланиб қолади. Мутахаййила қуввати баъзан уларни бир-биридан айирмоқ, баъзан эса бир-бири билан бирлаштирмоқ борасида тур жиҳатдан бениҳоя таркибда бўлади” [19: 30-40].

А. Нурмоновнинг қайд этишича, Форобий “инсон дастлабки билимини сезгилар воситасида ҳосил қилади” деб эътироф этганда ҳиссий билиш билан боғлиқ ҳолда шаклланадиган “ички (интуитив) онг”ни назарда тутди. “Ном ва тушунчалар сезги аъзоларимизнинг маҳсулидир, улар авлоддан-авлодга берилади, шу боис улар туғма эмас, балки қабул қилинган билимлардир” деганида эса, “ташқи (ҳосил қилинган) онгни (яъни ақлий билиш босқичини) назарда тутди [11: 8].

Худди шундай қарашлар Абу Али ибн Сино илмий меросида ҳам кўзга ташланади. Унинг фикрига кўра, “Хотира қуввати ҳиссийнинг ҳукмдори, унинг хазинабони туйғудир. Тасаввур хаёлотнинг ҳукмдори, унинг хазинабони хотирадир. Булар биргаликда тафаккур (ақл) қувватини ташкил қилади. Фикрлаш орқали ақл қуввати ҳаракатга келади, фикрлаш ақл билан боғлиқ, ҳиссий билан эмас. Масалан, инсоннинг бирор нарсaga кўзи тушганида унинг ҳиссий образи намoён бўлади. Бирок, ушбу ҳиссий образ нарсанинг абстракт моҳиятини эмас, балки унинг шаклини акс эттиради. Шунинг учун ҳам кузатилаётган нарса кўздан ғойиб бўлганда, ҳиссий форма ҳам йўқолади. Ана шу жиҳат ҳиссий аъзоларнинг фаолияти туйғулар ҳосил қилиш билан чекланишидан далолат беради. Унинг хотирадан мустаҳкам ўрин эгаллаши тасаввурга айланиши лозим. Бундай боғланиш натижасида тасаввур фикрий образга айланади ва нарса ҳақида тажриба ва мулоҳазага асосланган билим, тушунча ҳосил бўлади [15: 215-217].

Ибн Синонинг қайд этишича, тафаккур фикрни шакллантириш қудратига эга бўлса ҳам, уни ифода эта олмайди. Шу боис, инсон фикрлаш жараёнида ҳам беихтиёр сўзга ва унда кўним топган маъно (тушунча)га мурожаат қилади. Инсоннинг фикрлаши ва тил узвий алоқада фаолият кўрсатади. Тил белгилари табиий ва шартли белгилардан фарқли равишда идрокий белгилардир [13: 34].

Нарса ва ном муносабатининг рационал-генератив ва эмпирик-рационал талқинлари ўрта асрларда Европада юзага келган “номиналистик” ва “реалистик” оқимларда ҳам кузатилади. Хусусан, А. Кентерберийский томонидан номларнинг илоҳий

порикуляларга хос универсалиялар асосида вужудга келган маҳсуллар сифатида талқин этилиши, Пьер Абелярнинг универсалиялар реалиялар ҳиссиёти асосида юзага келган иккиламчи маҳсуллар экани ҳақидаги фикри шулар жумласидандир [21: 33].

Рационал-дедуктивизмнинг кейинги ривож ва такомил Р.Декартнинг “картезиан фалсафаси”да кўзга ташланади. У гарчи инсон гносиологик фаолиятини ҳиссий, рационал, интуитив билиш ҳамда бевосита Худого мурожаат этиш каби восита ва усулларини эътироф этса-да, улардан ушбу ҳиссий билишнинг нобарқарорлигини эътироф этган ҳолда, унга шубҳа билан қарайди ва рационал билишнинг устуворлигини қайд этади. Унга кўра, “инсон ўз кузатишларини бевосита тафаккур орқали ғояга айлантиради, бу жараён туғма қобилиятига хос ғоялар ва борлиқ ғоялари уйғунлашуви асосида содир бўлади. Шу боис ғоялар нарсалар ҳиссиёти асосида эмас, балки туғма қобилиятнинг таъсирида, нарсаларга хос ғояларнинг рационал интуициясини акс эттиради. Туғма ғоянинг манбаи эса ҳиссий ёки рух эмас, балки инсонга яратганнинг инъомидир. Шунинг учун ҳам, борлиқ ва инсон муносабатини фақат рационал нуктаи назардан изоҳлаш мумкин” [6: 369, 472-473].

Нарса ва ном муносабатининг рационал-дедуктив ва эмпирик-индуктив талқинларига оид мунозараларнинг ечимини инсон лисоний қобилияти ва фаолиятини ўрганиш асосида топиш мумкинлигига биринчилардан бўлиб эътибор қаратган тилшунос олим В. фон Гумбольдтдир. Бинобарин, ушбу олимнинг саъй-ҳаракатлари туфайли ушбу масала “борлиқ - рух - туғма қобилият - сезгилар - ақл-идрок - тил” изчиллигида талқин қилинди. Унинг назарида “инсон реал борлиққа руҳнинг ички қуввати ёрдамида ўз ҳиссий таъсирини ўтказди ва у ҳақидаги таассуротни ўзида мужассамлантирган иккинчи бир борлиқни, яъни лисоний борлиқни вужудга келтиради”. “Сўз табиат билан инсон, моддий борлиқ билан рух ўртасидаги ҳақиқий боғланишни юзага келтирувчи восита” бўлиб, у “инсон ҳиссиёти, фантазия ва тасаввур орқали шаклланади”. “Тилнинг вужудга келишини дастлаб борлиқнинг сўзда акс этиши ва мазкур сўзлар иштирокида нутқни шакллантириш тарзида изоҳлашни тасаввурга сиғдириб бўлмайди. Зеро, сўз лисоний яратувчанликнинг интиҳоси сифатида бевосита нутқ жараёнида вужудга келади” [5: 341- 430].

Биз иккиламчи номинатив воситаларга хос лингвокогнитив асосларни белгилашда эмпирик-рационал таълимот тарафдорлари томонидан (Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, В. фон Гумбольдт, А.А.Потебня) ишлаб чиқилган тамойилларга таянишни лозим топдик. Ушбу таъломларда “лисоний яратувчанликнинг интиҳоси” бўлган ва “бевосита нутқ жараёнида вужудга келадиган” сўз тавсифига алоҳида эътибор берилиши [5: 341- 430] номинатив фаолият тадқиқидан кўзлаётган мақсадимизга ҳам мос келади.

Бундай ёндашувнинг зарурати номинацияни “нарса – фаолият – сўз” узвийлигидан иборат бирламчи ва “сўз – фаолият – нарса” узвийлигидан ташкил топган иккиламчи фазалардан иборат фаолият экани эътироф этилгани ҳолда, бу борадаги изланишларни иккиламчи номинатив воситалар доирасида тадқиқ этилиши билан боғлиқ чекланиш орқали кўзга ташланади [18: 99]. Ҳозирга қадар тилда бирорта янги лисоний рамзнинг ихтиро этилмаганининг боиси,

“тилдан фойдаланиш унда мавжуд бўлган формалардан фойдаланишдир” тамойилининг изчил амал қилиб келаётгани билан боғлиқдир [8: 28]. Бироқ бу тамойил номинацияни деривациядан келиб чиқувчи фаолият сифатида талқин этилиши учун асос бўла олмайди. Зотан, деривацияни вужудга келтирувчи восита номинатив фаолиятдир. Шу боис, номинацияни диахрон ва синхрон фазалар эволюцион изчиллигига асосланувчи фаолият сифатида тавсифлаш орқали уни тўлақонли ёритиб бўлмайди.

Инсонни “ўз кадр-қимматига эга бўлган юксак даражадаги зот сифатида шакллантирувчи”, унинг “онига тил образини сингдирувчи” восита “Geist”, яъни “рух” бўлиб, ушбу мўъжизавий қудрат туфайли “тил инсон шуурига (заложенный в человеке) сингдирилган ҳодиса”ни такозо этади. Шу боис, “унинг вужудга келиш сабабларини минг йиллар қаъридан ахтариш бефойда” [5:341] бўлганидек, уни туғма қобилятда белгиланган ички схематизмлар асосида изоҳланишига ҳам қўшилиб бўлмайди. Инсонга тил ижодкорлигини тақдим этадиган ушбу мўъжизавий қудратни рўёбга чиқарувчи дастлабки лисоний восита эса ҳиссиёт ва ақл ҳамкорлиги асосида вокеланадиган номинатив фаолиятдир. Лисоний фаолиятни эмпирик-рационал нуқтаи назардан талқин этиш тажрибалари ҳамда кейинги лингвopsиxологик изланишларда билдирилган фикрларга кўра, мазкур фаолият ўзининг бирламчи фазасига нутқнинг онтогенез босқичида эга бўлади.

Хусусан, А.Р. Луриянинг гувоҳлик беришича, боланинг илк лисоний фаолияти полифункционал хусусиятли ғўлдирашсимон “аморф сўзлар”ни ҳосил қилишдан бошланади. Кейинчалик ушбу “синпрактик сўзлар” ўрнини “синсемантик” характерли “диффуз сўзлар” эгаллайди. Мазкур сўзлар изчиллиги эса нарса ва ном муносабатидаги морфологик категорияларнинг тиниклашиб, такомиллашиб бориши асосида кечади [10: 22-24].

А.М. Шахнарович ҳам ёш болалар лисоний фаолияти уларнинг диққатини ўзига жалб қилган моддийликларни “болалар тили”да номлашдан бошланишини қайд этади. Бундай номлар эса товушга тақлид асосида шаклланиши ва аксарият ҳолларда вужудга келиши ва моҳиятига кўра тиллараро муштараклиги билан характерланади. Масалан, итнинг немис ва даниялик болалар тилида: “wau- wau, waf- waf” шаклларида ифодаланиши шундан далолат беради.

Товушлар ҳиссиёти асосида вужудга келган аморф ва диффуз сўзларнинг ном-нутқ коришиқлигида ҳосил бўлиши лисоний ижодкорлиқнинг интиҳоси сифатида эътироф этилган сўзнинг нутқ билан бирга вужудга келиши ҳақидаги В. фон Гумбольдтнинг мулоҳазаси билан муштарак бўлса, болалар тилида

итнинг “wau- wau, waf- waf” товуш белгилари орқали номланиши А. А. Потебнянинг ички форма нарсага хос барча ҳиссий белгилар асосида эмас, улардан бири иштирокида шаклланиши ҳақидаги мулоҳазаси билан муштаракдир.

А. А. Потебнянинг “стол” номинантини “стлатъ” ҳиссий белгисига асосланувчи ички форма воситасида шаклланиши, “язвить” (оғритмок, азобламок) ясамасининг “язва” оғрик белгисига асосланувчи ички форма воситасида ясалиши, ички форманинг ҳиссий образлар ички қиёси асосида ҳам вужудга келиши [13: 214] ҳақидаги таҳлилий мулоҳазалари ҳам номинатив фаолиятнинг бирламчи ва иккиламчи фазалари ўртасидаги ички боғланишни қайд этиш имконини яратади.

Гарчи бирламчи ва иккиламчи номинатив бирликлар ички форма билан боғлиқ мотивацион моҳият нуқтаи назардан фаркланса ҳам: а) диффуз номлар, туб ва ясама номинантларга хос ички форманинг нарсага хос барча ҳиссий белгилар асосида эмас, улардан бири иштирокида шаклланиши, б) уларга хос номинатив маънонинг “ўзидан аввалги ва кейинги сўзга ишора қилиш хусусияти”га асосланиши [4: 352] билан боғлиқ муштаракликлар номинатив фаолият фазалари ўртасида бирининг фаоллашуви иккинчиси учун замин яратишига асосланувчи боғланиш борлигидан дарак беради.

Эмпирик ва рационал ҳамкорлик асосида вокеланувчи номинация воситалари дахл қилиб бўлмас даражада мўъжизавий ва мукамалки, уларда яширинган барча сир-синаотларни охиригача очиб бўлмайди. Зотан, “...инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратгanning буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала” [7: 48].

Туғма қобилят, эмпирик ва рационал воситаларга хос ушбу сир-синаотлар талқинида “фаол ақл” (Фаробий ва Ибн Сино), “рух” (Geist) (Гумбольдт) каби воситаларнинг эътироф этилиши бежиз эмас. Ушбу воситалар эътирофи орқали инсонни ўз измида ушлаб турувчи илоҳий кучни тарғиб қилиш эмас, балки инсон фаолиятнинг ибтидосини белгилаш мақсадида киритилганини ҳам эътироф этиш лозим. Хусусан, ўрта аср ислом фалсафасида ушбу нуқтаи назарнинг устуворлиги “Кўлинг ишда, кўнглинг Аллоҳда бўлсин” ҳикмати мисолида кўзга ташланади. Зотан, унда инсон зиммасига Аллоҳни ёдда тутиш ва унинг инъомларидан оқилона фойдаланиш масъулияти юкланади. Худди шундай мақсад В. фон Гумбольдт таълимотида ҳам кузатилади [2:195].

АДАБИЁТЛАР

1. Аристотель. Аналитик первая и вторая. – Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 437 с.
2. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Т. «Фан», 2007. – 274 б
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Пер. с англ. Шмелева А. Д. под ред. Т. В. Булыгиной. — М.: Языки русской культуры, 1999. — I-XII, 780 с.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – М.: Лабиринт, 1999. — 352 с.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. - 452 с.
6. Декарт Р. Сочинения в двух т.:Пер. с лат. и франц. Т.1/Сост., ред., вступ. ст. В.В.Соколова. М.: Мысль, 1989. - 654 с
7. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б

8. Кодухов В.И. Общее языкознание. Учебник для студентов филол. специальностей. — М.: Высшая школа, 1974. — 303 с
9. Кубрякова Е.С. Язык и знание, (на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 560 с.
10. Лурия А. Р. Язык и сознание. / Под редакцией Е. Д. Хомской. — М: Изд-во Моск. ун-та, 1979 - 320 с
Шахнарович. 1979: 169
11. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. — Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 232 б.
12. Потенба А.А. Из записок по русской грамматике// Хрестоматия по истории русского языкознания. - М.: Высшая школа, 1973. — 274 с.
13. Сагадеев А.В. Ибн-Сина (Авиценна). - М.: Мысль, 1980. - 240 с
14. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. — Т.: “Баёз”, 2015. — 248 б.
15. Сина ибн. Избранные философские произведения. - М.: Наука, 1980.- 554 с.
16. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. — Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2011 й. 132 б
17. Скирбекк Г, Гилье Н. Фалсафа тарихи.- Т.: “Шарк”, 2002. — 710 б
18. Уфимцева А.А. Лексическая номинация (Первичная номинация) // Языковая номинация. Виды наименований. — М.,1977. — 359 с
19. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. — Тошкент, 2012. — 72 б.
20. Хомский Н. Картезианская лингвистика. - М.: КомКнига, 2005. — 232 с.
21. Шулежкова С. Г. - История лингвистических учений. — М.: Флинта: Наука, 2008. - 404 с.

Хуршида РАХМОНОВА,

Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси

Email: xurshida.xalilovna@gmail.com

Ф.ф.д., У.Жўрақулов тақризи асосида

ХУРШИД ДЎСТМУХАММАД ИЖОДИДА ОБРАЗЛАР ТАБИАТИНИНГ ИНДИВИДУАЛЛИГИ

Аннотация

Ўзбек адабиётшунослигида бадият илмига, хусусан бадий образ масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада адиб Хуршид Дўстмухаммад ҳикоя ва қиссалари асосида образлар табиати бадий таҳлил қилинди. Адиб асарларида миллий ва умумбашарий қадриятларнинг ифодаланиши, тарихий шахс ва замондош инсон қиёфасининг индивидуал хусусиятлари ёритиб берилган. Ёзувчи ижодида анъанавий метафоралардан фарқли равишда индивидуал метафорик образларнинг мавжудлиги асослаб берилди.

Калит сўзлар: образ ва унинг турлари, миллий ва умумбашарий қадриятлар, бадий тафаккур, бадий умумлашма, индивидуаллик, қаҳрамон нутқи, хотиралар оқими, ретроспектив сюжет, истиора, анъанавий метафоралар, индивидуал метафоралар

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ХАРАКТЕРА ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУРШИДА ДУСТМУХАММАДА

Аннотация

В узбекской литературе особое внимание уделяется науке об искусстве, в частности, вопросу художественного образа. В статье дается художественный анализ сущности образов на основе рассказов и повествований писателя Хуршида Дустмухаммада. В работах автора подчеркивается выражение национальных и общечеловеческих ценностей, индивидуальных особенностей исторической личности и образа современного человека. В отличие от традиционных метафор в авторском творчестве, наличие отдельных метафорических образов было оправдано.

Ключевые слова: образ и его типы, национальные и общечеловеческие ценности, художественное мышление, художественное обобщение, индивидуальность, героическая речь, поток воспоминаний, ретроспективный сюжет, аллегория, традиционные метафоры, индивидуальные метафоры.

THE INDIVIDUALITY OF THE NATURE OF IMAGES IN THE WORK OF KHURSHID DOSTMUHAMMAD

Annotation

In Uzbek literature, a special attention is paid on the subject of art, in particular, on the issue of artistic image. The article provides an artistic analysis of the nature of the images based on the stories and narratives of the writer Khurshid Dostmuhammad. The author's works highlight the expression of national and universal values, individual features of the historical figure and the image of modern man. In contrast to traditional metaphors in the author's work, the existence of individual metaphorical images was justified.

Key words: image and its types, national and universal values, artistic thinking, artistic generalization, individuality, heroic speech, flow of memories, retrospective plot, allegory, traditional metaphors, individual metaphors

Ўзбек адабиётшунослигида бадиятга доир назарий қайдлар узок тарихга бориб туташади. Бадий-эстетик тафаккурнинг тараққиёт тамойиллари ҳозирги адабий жараёнининг таркибий ва ажралмас бир бўлаги сифатида ўрганилмоқда. Бадий тафаккур ҳамиша ўзгариб, янгиланиб туради. Негаки, бадий тафаккур – муайян бир даврдаги миллий адабиёт ҳолатини, муайян манзарасини, янгиликларни, камчиликларини ўз ичига олади. Бу – унинг табиатидаги устувор хусусият. Бирор бадий асарнинг тасвир нозиклигини, бадий ўзига хослигини, образлар тизимини тўғри тушунмоқ, тили гўзаллигини ҳис этмоқ учун шу асар яратилган давр бадий тафаккурига хос хусусиятларни билиш керак. Чунки чинакам бадий ҳодиса давр руҳини ифодалаш билан бир қаторда ўзи яратилган вақтдан узокроқ яшайди ва замонга нисбатан тургунроқ бўлади.

Тарихга назар солсак, ўзбек адабиётшунослигида бадият илмига доир бир неча илмий-назарий қарашлар мавжуд. Адабиётшунос М.Қўшонов А.Қодирий ижодини бадий таҳлил қилар экан шундай ёзади: “Етук ижод қимматини белгилаш учун одатда

бадиятнинг ҳар хил талаблари нуктаи назаридан таҳлилдан ўтказиб кўрамиз. Маънонинг ҳаққонийлиги, характерларнинг ёрқинлиги, пафоснинг юқорилиги, зиддиятларнинг кескин ва мангикийлиги, композициянинг пишиқлиги, сюжетнинг ўзига хослиги, тилнинг жозибалилиги ва ҳоказолар. А.Қодирий романлари шу йўсинда тадқиқ қилинса, улар талабга тўла бардош бериши аниқ. Бироқ, адиб романларининг фазилати, нафосати – миллийлик, миллий руҳнинг акс этишидадир”[1]. Адиб Хуршид Дўстмухаммад ҳам ўз асарларида бадий образ яратар экан, уларнинг маънавий савиясига, миллий ва умумбашарий руҳнинг ифодаланишига алоҳида эътибор қаратади. Унинг кўпгина асарларида ўзбек халқига хос фазилату камчиликлар бор-бўйича акс этган. Ўзбек адабиётимиз ва жаҳон адабиёти сирларидан воқиф бўлган Хуршид Дўстмухаммад замондош образини яратишда ҳам, тарихий шахс образини яратишда ҳам умумбашарий ва миллий қадриятлар талабидан келиб чиқади. “Ўзгараётган воқелиқдан бадий умумлашма ясада ҳикоянинг имконияти катта. Лекин бадийлик шарти шундаки, ҳикоя нечоғли бугунбоп жанр эканлигидан

катъий назар унда бугуннинг кадрийатлари, бугуннинг муҳим гапи абадий ва ўзгармас кадрийатлар қиёфасида ифода топмоғи керак. Ҳикоя долзарб (ўткинчи десак ҳам янглишмаймиз) ва мангу кадрийатлар орасида дунёга келади. Ҳикоянинг бугунги кун кўриниши нисбатан осон, бироқ унинг маъзига сингдирилган мангу кадрийатларнинг ифодаси асарнинг умумбашарий ва умрбоқийлигини таъминлайди. Долзарб кадрийатлар соясида қолдирилиб абадий кадрийатлар камситилган жойда бадий тафаккур сохталашади, ривождан қолади” [2-15], – деб ёзади Хуршид Дўстмуҳаммад. Адиб ёзган фикрлар тадбиғини унинг ҳикояларидаги образлар мисолида кўришимиз мумкин. “Миркомилбойнинг Қазо бўлган намоз” ҳикоясида Миркомилбой характерида ҳам миллий, ҳам мангу умумбашарий кадрийатларини ўзида мужассам этган тарихий шахс образини, “Тўхтабойнинг бойликлари” ҳикоясида имон-этикодга собит инсон қиёфасини, “Васий” ҳикоясидаги йигит характерида соф миллий руҳ билан йўғрилган ғамхўр ука образни учратамиз. Йигитдаги мардлик, опасига масъуллик, туғишган биродарини ҳар қандай инжиқликларига сабр қилиш ҳисси фақат ўзбек фарзандларига хос эканлигини кўрсатиб берган. “Маҳзуна” ҳикоясида эса шарқ аёлларига хос ибो-ҳаё фазилатлар ифодалаб берилган. Маданийлик ва миллийлик маълум муҳитда танланган образлар қиёфасида, уларнинг ички олами тасвирида кўзга ташланади.

Маълумки, санъат ва адабиётда ҳаёт образлар воситасида акс эттирилган экан, бадий адабиёт образли фикрлаш натижасида дунёга келади. Адабиётшунос Б.Саримсоков образга шундай таъриф беради: “Санъатда воқелик ижодкорнинг эстетик қарашлари, принциплари ва идеали орқали ижодий идрокдан ўтганлиги, бинобарин, ўзгартирилганлиги сабабли унга нисбатан “бадий” аниқловчисини қўшиб ишлатамиз. Бевоқифа мана шу хусусияти туфайли санъат асари, улардаги бадий образлар инсон ҳис-туйғуларини тарбиялайди, унинг ақл-идрокини такомиллаштиради. Демак, санъатдаги образ ва образлиликнинг асосини ижодкорнинг воқеликни ҳиссий-ақлий идрок этиши, қайта ижодий гавдалантириши ташкил этади” [3]. Инсондаги муайян ҳис-туйғуни, ҳолат ва ҳаракатни, ўй ва кечинмани ўзгалар қалбига, шуурига таъсир этадиган даражада ифодалашда сўзнинг ўрни бекиёсдир. Сўзлардан қай даражада фойдаланиб бадий образ яратиш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ.

“Бадий образ борлиқнинг (ундаги нарсаси, ҳодисаси ва ҳ.к) бадий асардаги акси... Бадий образнинг хусусиятлари ҳақида сўз кетганда, биринчи галда, унинг индивидуаллаштирилган умумлашма сифатида намоён бўлиши хусусида тўхталиш зарур. Маълумки, воқеликдаги ҳар бир нарсаси-ҳодисада турга хос умумий хусусиятлар билан бирга унинг ўзигагина хос хусусиятлар мужассамдир”[4], – деб ёзади таниқли адабиётшунос Д.Қуროнов. Адабий асарда тасвирланган бадий образ умумлашма натижасига бўлмай, айна чўғда, конкретлаштириш, индивидуаллаштириш маҳсули ҳамдир. “Шу маънода конкретлилик – бадий образнинг специфик хусусиятларидан бири саналади”[4]. Чунки ёзувчи бадий образни индивидуал хусусиятларини кўрсатиш орқали конкретлаштиради, образга жонлилик, ҳаётлилик, табиийлик бахш этади. Ўқувчи ҳиссиётга таъсир қилади, уни ишонтиради. Адибнинг “Шабада” ҳикоясидаги Комрон образи ўзида катта бадий умумлашмани ташийди ва шу билан

бирга у ўқувчи кўз ўнгига конкрет бир инсон қиёфасида гавдаланади. Ёзувчи умумлашмага индивидуал хусусиятларини бўрттириш орқали эришади. Масалан, ёзувчи Комрон нутқида: “ар-р... арш дедими – Комрон ичида қулиб қўйди – коинотнинг чанг тўзони чиқиб кетармишми-ей! Буёғидан уёғи яқинлашиб тўшакка қадалиб ётган... бобой-момойлар ўйлаб топган сафсаталар...” [5], “Дунё жуда кенг, одамлар ҳам, орзу-ҳаваслар ҳам хилма-хил. Сиз жон қўйдириб айтаётган насихатларингизни ҳозир дунёнинг ҳеч ерида ота-оналар фарзандларига айтишмайди” [5], “онам билан қони бир одамда, икки дунёда ҳам тушунмайди” [5] каби гаплари, фикрлари орқали индивидуал белгиларни ифодалайди. Айна шу индивидуал белгиларнинг ифодаланиши ҳисобига образ бадий умумлашмалilikка эришган. Ҳикояда адиб бутун дунё жамиятидаги иллатларни, глобаллашувнинг инсон онгу тафаккурига таъсири, оиладек муқаддас неъматларга бефарқлик, этикодсизлик, маънавий инқироз натижасида келиб чиқадиган оқибатлар ҳақида қайғуради.

Адиб насрининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири бу тасвирда воқеаларнинг, образларнинг маълум бир томонинин сир сақлашдир. Образларнинг турфа олами, қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум ўзгаришлар воқеалар ривожини давомида ретроспектив сюжет асосида китобхонга етказиб берилади. “Беозор қушнинг қарғиши”, “Шабада”, “Жоди” ҳикоялари ва “Қатта кўча”, “Қуза” қиссалари ана шундай сюжет асосига қурилган асарлар саналади.

Бадий тарзда бажарилган вазибалар жуда кўп ва муҳимдир. Улар эстетика, билим, таълим, коммуникатив ва бошқа имкониятларни ўз ичига олади. Поэтиканинг ажралмас қисми бўлган бадий асар ўз мақсадини образлар воситасида акс эттиради. Образ ва унинг турлари, образ яратиш усуллари, образ хусусиятлари ҳақида ўзбек адабиётшунослигида бир неча назарий олимлар кимматли фикрларини айтиб ўтганлар. Жумладан, Д.Қуროнов образни қуйидагича тасниф қилади. “... ижодкор эстетик идеали билан муносабатига кўра ижодий ва салбий образлар; ижодий методига кўра: реалистик, романтик, сюрреалистик; яратиш усулига кўра фантастик, гротеск, характер хусусияти ва эстетик белгисига кўра трагик, сатирик, юмористик образлар фарқланади. Кўпинча образнинг предметли томони – тасвир планидан келиб чиқиб инсон, жониворлар, табиат, нарсаси-буюмлар образи тарзидаги амаллар ҳам ишлатилади. Шунингдек, мураккаблик даражасига кўра бадий образни элементар образ, детал-образ, пейзаж, инсон образи, образли гипертизм тарзида ёки қўламликлик жиҳатидан даражалаган ҳолда мегаобраз, макрообраз, микрообраз тарзида учта турга ажратиш ҳам эътиборга молик... Образнинг предметлилик даражаси деганда ўша образ тасвирлаётган нарсанинг қўлами назарда тутилади. Бу жиҳатдан бадий реаллик тўртта сатҳдан таркиб топади: 1) детал образлар; 2) воқеа-ҳодисалар образи; 3) характер ва шароит; 4) дунё ва тақдир образи (бадий реаллик)”[4].

Образ моҳиятига кўра, ҳаракатдаги воқеликдан иборат. Реал борлиқдаги, инсон руҳиятидаги турли-туман ўзгаришлар ва кечинмаларни ижодкор ўз онги, дунёқараши, эстетик идеали, ғоявий мақсади орқали синтез қилиш оқибатида бадий образ шаклланади. Шу сабабли ижодкор яратган ҳар бир янги образ янги бир хилқат, янги бир кашфиётдир. Бундай образлар инсон

маънавий дунёсини бойитади, руҳини бардам қилади. Бундай образни яратиш учун, биринчидан, воқелик материалида объектив асос, соддарок қилиб айтганда, хамиртуриш керак. Иккинчидан, танланган ҳаётий материални қандай тасвирлаш ёки ифодалаш ижодкорнинг хоҳиш ва мақсади, иктидори ва маҳоратига боғлиқ ҳолда кечади.

Бадиий образнинг муҳим хусусиятларидан яна бири унинг метафориклиги саналади. Адабиётшунос Б.Саримсоқов бу ҳақида шундай ёзади: “Бадиий кўчимлар ичида метафора (истиора) жуда катта ўрин эгаллайди... Сўзнинг истиоравий кўчимига асосланган бадиий тасвир ва ифодаси ўта даражада фавқулоддалик касб этади. Натижада, вужудга келган образнинг таъсирчанлиги юксак бўлади”[3]. Яна бир таниқли адабиётшунос Д.Қуროнов эса: “метафориклик” деганда бадиий образнинг бир нарса моҳиятини бошқа бир нарса орқали очишга интилиши, санъатга хос фикрлаш йўсини тушунилади”[4], – деб таъриф беради. Ёзувчи воқеликдаги нарса-ҳодисанинг ҳаммага кўриниб турган ташқи ўхшашлигига эмас, балки одамлар назаридан яширин ички ўхшашлигига таянган ҳолда фикрлайди. Масалан, Чўлпон гўзал образи ва инсон эрки-озодлиги, Абдулла Қаҳҳор халқни алдаётган Амин, пристав образлари билан ўғрилар, Абдулла Орипов тилла балиқча билан ўз қобигига ўралиб яшаётган одамлар, Саид Аҳмад онгсиз йирткич хайвон бўри билан ўз юртидан, элидан, иймон-этикодидан мосуво бўлган Бўриовой образи ўртасида ўхшашликлар топади. Ўз навбатида Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам “Жажман” ҳикоясида бозорга кирволиб ҳамма озукани еб битираётган тўртоёқли ғалати махлук билан инсоннинг битмас-туганмас орзу-ҳаваслари, нафси ўртасидаги ўхшашликни кашф қилиши, “Бозор” қиссасидаги “учар ликопча”да келган ўзга сайёраликлар билан инсонни сўроқ қилувчи виждон ўртасидаги ўхшашликни топиши – метафорик фикрлаш натижасидир. Бундан келиб чиқадики, образни метафорик, яъни мазмунни яширин асосида тасвирлаш китобхонни шу асарнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш учун бир оз ақлни чархлашига, асар ҳақида мантиқий фикрлашга ундайди. Адабиётшунос Б.Саримсоқов метафораларни яратилиш тарзига кўра иккига ажратади. “1.Анъанавий метафоралар. 2.Индивидуал метафоралар.

Анъанавий метафоралар аллақачонлар яратилиб, тил мулкига айланган ва ижодкорлар уларга тез-тез мурожаат қилиб турадилар... Индивидуал метафоралар эса у ёки бу ижодкор томонидан илк бор яратилиб, унинг кўчма маъноси ҳам кўпчиликка у қадар маълум бўлмайди”[3]. Демак, индивидуал метафораларда ижодкорнинг тафаккури, воқеликка

бўлган муносабати, ҳислари, эстетик идеали мужассамлашган бўлади. Шунингдек, муайян бадиий асар ғоясини, мазмунини баҳолаш ана шу индивидуал метафорик образлар моҳиятини, уларда жамланган ҳиссий қувватни тўғри англаш орқали амалга ошади. Адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида ҳам индивидуал метафорик образларни учратишимиз мумкин. Муаллифнинг “Жажман” ҳикоясида жажман, “Қоялардан баландда” асарида бургут, “Ўн биринчи эшик”да очилмайдиган эшик, “Саф” ҳикоясида узун саф, “Қичқирик”да сув, “Шабада” ҳикоясидаги олов, “Панох” қиссасида она ўрик дарахти, “Катта кўча”да оромкурси образлари фикримизнинг далилидир. Индивидуал метафоралар ижодкор тасаввури, ҳаёли, эстетик баҳоси, тафаккур доираси, дунёқараши билан алоқадорликда ўзга маънога кўчирилган сўз эмас, балки маълум жиҳатлардан кўчма маъно касб этган метафорик образлардир. Асарнинг бадиийлигини таъминлашда оддий тил метафоралари билан бир қаторда индивидуал тарзда яратилган метафоралар ҳам фаол иштирок этади. Индивидуал метафоралар кўчим даражаси, ҳиссий чуқурлиги, фавқулодда образлиги, бетакрорлиги билан алоҳида ажралиб туради. Истиоранинг бу тури ижодкор учун юксак фалсафий-эстетик хулосалар қилишга кўплаб имкон беради.

Хуршид Дўстмуҳаммад ижодининг дастлабки босқичдаги асарларида, хусусан, “Саф”, “Этакдаги уй”, “Васий”, “Маҳзуна”, “Жажман”, “Қазо бўлган намоз”, “Беозор қушнинг қағиши” ҳикояларида миллийлик, миллий кадриятлар, урф-одатларнинг улуғланиши, соф ўзбекона руҳнинг етакчилик қилганлиги кузатилса, кейинги давр босқичдаги асарларида, жумладан, “Шабада”, “Жим ўтирган одам”, “Муҳтарам, жаллод жаноблари” ҳикоялари, “Куза...”, “Катта кўча”, “Ҳижроним – мингдир менинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз” қиссаларида инсон, унинг туйғулари, орзулари, ҳаёллари, фикрлари, тафаккури, борингки, Инсоннинг ўзи бош кадрият даражасига кўтарилди. Бу типдаги асарларида адиб инсон туйғуларининг кузатувчиси, кўнгил тебранишларини, кайфият ва унинг натижасида келиб чикувчи фикрларни текширувчи, руҳият қатламларини тадқиқ этувчи, бир сўз билан айтганда, инсонни мураккаб ракурсларда тасвирловчи ижодкорга айланди.

Адиб ижодида образлар табиати, уларнинг индивидуал ўзига хос белгилари муаллифнинг тафаккур тарзи, эстетик идеали, дунёни англаш концепцияси билан боғлиқ. Адибнинг ҳикоя ва қиссаларида образнинг мақоми, унинг бадиий асардаги ифодаланиш усули ўзгарди. Чунки бу давр қаҳрамонлари ўзини тафтиш қилиш орқали ўзликка, ўзлигини англашга интилаётган қаҳмонлардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Т.:Абдулла Қодирий, 1994.
2. Дўстмуҳаммад Х. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида бадиий тафаккурнинг янгилиниши. Фил.фан.номз. ...дисс. Т, 1995.– Б.15.
3. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: Фан, 2004.
4. Қуროнов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Абдулла Қодирий, 2004.
5. Дўстмуҳаммад Х. Қичқирик. – Т.: Шарқ, 2014.

UDC: 81'44:136.132 [=512.133/=111]

Sunbula RAXMATOVA,
*Teacher of Department of Languages
Medicine and Education faculty Samarkand State Medical Institute*
Nasiba NORMURODOVA,
*Teachers of Department of Languages
Medicine and Education faculty Samarkand State Medical Institute
E-mail:nnormuradova1974@gmail.com*

BuxDU dotsenti, f.f.f.d. Ahmedova M.B. taqrizi asosida

WRITERS WHO CONTRIBUTED TO TWENTIETH-CENTURY AMERICAN AND ENGLISH LITERATURE

Annotatsiya

The article provides detailed information about the lives and works of famous writers who contributed to American and English literature in the 20th century. At the same time, the period of writing of these works and the aspects of the work related to the period are described. The views of the writers who contributed to American and English literature on society at that time were also discussed. It also provides a brief overview of the factors that have accelerated the process of globalization in the world economy. Concepts of XX century culture, its development, radical democracy are covered. There is also information on the stages of development of critical realism.

Key words: Twentieth-century American literature, consumer society, science, American literature, critical realism, culture.

ПИСАТЕЛИ, СОЗДАТЕЛИ АМЕРИКАНСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА

Аннотация

В статье представлена подробная информация о жизни и творчестве известных писателей, внесших свой вклад в американскую и английскую литературу XX века. При этом описывается период написания этих произведений и аспекты работы, относящиеся к этому периоду. Обсуждались также взгляды писателей, которые в то время писали американскую и английскую литературу об обществе. Также дается краткий обзор факторов, которые ускорили процесс глобализации в мировой экономике. Освещаются концепции культуры XX века, ее развития, радикальной демократии. Также есть информация об этапах развития критического реализма.

Ключевые слова: Американская литература, XX века, общество потребления, наука, американская литература, критический реализм, культура.

XX ASRDA AMERIKA VA INGLIZ ADABIYOTIGA O'Z HISSASINI QO'SHGAN YOZUVCHILAR

Annotatsiya

Maqolada XX asrda Amerika va ingliz adabiyotiga o'z hissasini qo'shgan mashhur yozuvchilar hayoti va ularning ijod namunalari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga bu asarlarning yozilish davri va asarning davr bilan bog'liq jihatlari tavsiflangan. Amerika va ingliz adabiyotiga o'z hissasini qo'shgan yozuvchilarning o'sha davrdagi jamiyatga bo'lgan qarashlari haqida ham fikr yuritilgan. Bundan tashqari jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonining tezlashishiga sabab bo'lgan omillar haqida ham qisqacha fikrlar keltirilgan. XX asr madaniyati, uning rivojlanishi, radikal demokratiya haqidagi tushunchalar yoritilgan. Tandiqiy realizmning rivojlanish bosqichlari haqida ham ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: 20-asrdagi Amerika adabiyoti, fan, tanqidiy realizm, madaniyat, radikal demokratiya, iste'molchilar jamiyati.

Introduction. Twentieth-century Western literature has gone through two main stages. The first stage corresponds to the last days of imperialism. The first half of this century, more precisely until 1945, saw the development of science and the emergence of new forms of culture - radio and cinema. The second stage - from 1945 the next period was marked by profound transformations in bourgeois society: the emergence of modern systems of radical democracy, the formation of a "consumer society", and the acceleration of globalization in the world economy [1].

In the twentieth century, the literary process has accelerated, many new directions have emerged, lavish appeals have been received, and new schools have sprung up. Twentieth-century American literature is rich, colorful,

yet controversial and complex. The history of American literature, one of the youngest in the world, is less than 400 years old. This fact has influenced the development of this literature in a unique way. The lag of European literature in the nineteenth century and the rapid development of the twentieth century, the late development of the school of romanticism, and the rapid development of realism are unique to American literature [2].

Literature review. In the first half of the twentieth century, the tendency to great generalizations in American literature increased, as can be seen in the example of T. Dreiser's novel *The American Tragedy*. In the direction of critical realism, the influence of G. Spencer's philosophical views was noticeable [3]. In the conflicting and brutal world of the twentieth century, the theme of the loneliness

of the individual, the loss of his human image, became a leading theme in Western literature in the 1930s. Especially in the works of Western writers depicting the First World War and the fate of its participants, this theme sounded very impressive, depicted in vivid images that will be remembered by the reader [4].

From the 1920s onwards, the story began to be considered by critics as a genre specific to American literature, and magazines played an invaluable role in its development. In the twentieth century, ten American writers won the Nobel Prize in Literature. Since 1918, the Pulitzer Prize has been awarded in New York for a fiction book that has become one of the most prestigious awards in "great literature". Children's literature continued to evolve. The works of L. Frank Baum, a classic of children's literature, have been published all over the world.

Research methodology. Detective writers Dashiell Hammett, Raymond Chandler, and James Kane are among the most popular. Faulkner, who won the Nobel Prize in 1949, was one of the greatest writers of the United States in the first half of the twentieth century. Published in 1951, the book was especially popular with young people. Books began to raise previously forbidden topics (the famous poet Elizabeth Bishop, author Truman Capote).

While plays by Arthur Miller and Tennessee Williams stood out in American drama in the 1950s, Edward Albee's plays in the 1960s ("The Incident at the Zoo," "The Death of Bessie Smith," "Who's Afraid of Virginia Woolf?") The diversity of American literature does not allow one line to be completely squeezed out by the other, Jack Kerouac, Lawrence Ferlingetti, Gregory Corso, who were prosperous in the 50s and 60s, Allen Ginsberg was replaced by representatives of postmodernism (e.g., Paul Olster, Thomas Pinchon). In the following years, the works of postmodernist Don DeLillo became popular. Science fiction in the United States (the first wave of this trend in the works of Edgar Rice, Burroughs, Murray Leinster, Edmond Hamilton, Henry Cutter tells the story of the adventures of the first astronauts).

By the middle of the century, more complex fiction began to dominate. American science-fiction writers Ray Bradbury, Robert Highlane, Frank Herbert, Isaac Asimov, Andre Norton, Clifford Saymak, Robert Shackley are known all over the world. From the second half of the twentieth century, fantasy literature developed widely [5].

Under the influence of the First World War, the revolutionary upheavals, and the resulting political and economic crisis that plunged Europe into turmoil, the people of literature and the arts preferred to depict the inner world of an individual rather than society. In this language, the proponents of modernism carefully study the human heart, its hidden feelings, hidden in its depths [6]. Marcel Proust, the leader of modernist literature, was such a writer. During his short life in the throes of four walls, Proust's only fable was "In Search of Lost Time" (A la recherche du), a series of events depicted in a work of art, shared by the narrator and the protagonist. temps perdu). The collection includes: "Towards the Swan" (Du cote de chez Swann, 1913), "In the shadow of the blossoming

girls" (A l'ombre des jeunes filles en fleurs, 1919), "The side of the Germans" (Le cote de Guermantes, I et II, 1921), Sodom and Gomorrah (Sodome et Gomorrhe, I et II, 1922), La Asni (La prisonniere, 1924), published after the author's death, Albertine disparue, 1927) and The Found Time (Le Temps retrouve, 1927).

In a sense, this series can be called a complex "stream of consciousness" as strong as the text. Towards the end of the epic and towards the end of his life, Proust, praising the superiority of literature over life, concluded, "Real life, the only life, is literature," "The mind is superior, not the objective being" [7].

Analysis and results. At the same time, he believes that only art is a universal means of self-understanding and knowledge of the world. If a person has lived his life and finally understood and understood life, then he will have the opportunity to explore the world and find himself in the world. This is the essence of Proust's epic "In Search of Lost Time", which had a great influence on the literature of the twentieth century [8].

Ernest Hemingway (1899-1961), a twentieth-century fellow, witnessed the major events of the period. He wrote about his time and the people he knew, and he was honest, clear, surprisingly concise, simple and profound. His skill was the same. During his lifetime, he was recognized as an American classic. "The role of a writer does not change," said Hemingway. - He may change, but his role will remain the same. That is, it must be written truthfully, and when it is understood, it must be stated in such a way that it penetrates the mind of the reader as an integral part of his experience" [9].

Ernest Hemingway was born in Oak Park to a family of doctors. After graduating, he worked for a small newspaper. Goes to Europe: first in France, then in Italy, standing in American sanitary units, taking part in the First World War. After the war, he returned to his homeland as a reporter for American newspapers and lived off the coast of Florida [10].

In the Shadow of the Trees on the Other Side of the River (1950), a lone protagonist emerges from social life. This is American Colonel Richard Kentwell, who fought in the two wars. What characterizes the protagonist is that he always lives with the idea of death, which reflects the sad spirit of the story. Hemingway won the Nobel Prize for his latest short story, The Old Man and the Sea (1952). It's been a long time since the protagonist, a Cuban old man, went fishing in Santiago, but things don't work out [11].

Conclusion. In summary, we have a detailed account of the lives of famous writers and their works that contributed to American and English literature in the twentieth century. At the same time, the period of writing of these works and the aspects of the work related to the period are described. The views of the writers who contributed to American and English literature on society at that time were also discussed. We also provide a more in-depth analysis of the information about artists who lived and worked in the twentieth century, and the degree to which their lives and works are relevant.

REFERENCES

1. Sharipova D. et al. Bilingualism As A Main Communication Factor For Integration Among Nations In Transoxiana. Modern Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2019. – T. 2. – №. 2. – pp. 15-23.
2. Sharipova D., Ibatova N. The translation of phraseological units into uzbek //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 10. – pp. 649-651.

3. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N., Komiljonovna X. M. Symbols and Images in Uzbek stories //Proceeding of The ICECRS. – 2020. – T. 5.
4. Sharipova D., Muhammadiyeva N., Mohigul Q. The Translation of Grammatical Discrepancies //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – T. 24. – №. 1.
5. Sharipova D.Sh., Mavlonova U.K., Ibatova n.i. behavioral language etiquette in uzbek proverbs and sayings// Vestnik nauki i obrazovaniya 11-3 (89), 2020.
6. Sharipova D.Sh. The lexical-semantic properties of the symbol. //International Journal on Integrated Education. – 2020. – T. 3. – №. 9. – pp. 177-180.
7. Shavkatovna S. D., Istamovna i. N. Linguacultural aspects of symbols and characters //Academy– 2020. – № 9. – (60) . – pp. 18-19.
8. Kuvvatova D. Classification of uzbek modern poems // Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research. UCT. J. Soc. Scien. Human. Resear. (UJSSHR). – Takestan, Iran, 2016, Volume 4, Issue 1. – P.81-84. (№5 Global Impact Factor, Impact Factor – 0,765).
9. Internal types of Uzbek poems. Социосфера. Научно-методический и теоретический журнал. Пенза (Россия) 2016. № 2. –С.46-50.Global Impact Factor (Австралия) – 1,041. Scientific Indexin Services (СИИ) – 1,09
10. Transference of National Peculiarities in the Novel “The Din” by E.A’zam. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019.(Barotova M.)
11. Symbolic Description of the Year Seasons in Uzbek Poetry. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019.(Sohibova Z.)

УДК: 398.83:392.51(575.1)(043.3)

Насиба САБИРОВА,

*Хоразм вилояти халқ таълими ходимларини
қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини
ошириш ҳудудий маркази кафедра мудири,
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, (PhD)*

ХОРАЗМ ХАЛФАЧИЛИГИНИНГ ИЛК МАНБАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Хоразм халфачилигининг илк манбалари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, Халфа атамасининг келиб чиқиши, маъноси ҳақида олиб борилган тадқиқотларга алоҳида урғу берилган. Жумладан, халфачиликнинг дастлабки босқичи ибодат ва маросимлар билан қоришиқ ҳолда ёддан ўқиш тарзида шаклланганлиги, кўшиқ, шеърят ва рақс билан синкретик тарзда бирлашган бу санъат асрлар оша такомиллашиб келганлиги хусусида маълумотлар берилган. Мақолада XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб, халфалар репертуарига дунёвий дostonлар кириб кела бошлаганлиги алоҳида мисоллар билан келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: “Халфа” атамаси, халфачилик, “Авесто” китоби, “гоҳ”лар, мусиқа асбоблари, кўшиқлар, дostonчи-киссахон халфалар.

ПЕРВЫЕ ИСТОЧНИКИ ХОРЕЗМСКОГО ХАЛИФАТА

Аннотация

В данной статье рассматриваются первые источники Хорезмских сказительниц. Особое внимание уделяется исследованию происхождения и значения термина Халфа. В частности, говорится, что первая стадия сказительниц была сформирована в форме запоминания, смешанного с молитвами и ритуалами, и что это искусство, синкретически сочетающееся с песней, поэзией и танцем, совершенствовалось на протяжении веков. В статье приводятся конкретные примеры введения светских эпосов в репертуар сказительниц с середины XIX века.

Ключевые слова: термин «халфа», сказительницы, книга «Авесто», «гоҳ», музыкальные инструменты, песни, эпос-рассказчик халфас.

THE FIRST SOURCES OF KHOREZM KHALFANISM

Abstract

This article deals with the first sources of Khorezm caliphate. Special emphasis is also placed on research on the origin and meaning of the term Khalfa. In particular, it is said that the first stage of caliphate was formed in the form of memorization mixed with prayers and rituals, and that this art, syncretically combined with song, poetry and dance, has been perfected over the centuries. The article cites specific examples of the introduction of secular epics into the repertoire of khalfas from the middle of the 19th century.

Key words: The term "Khalfa", khalfachism, the book "Avesto", "goh", musical instruments, songs, epic-narrator khalfas.

Хоразм воҳасида халфачилик анъаналари қадимдан бошлаб кенг оммалашган. Ҳозирги кунда халфа деганда дастлаб тўйларда хизмат қиладиган, гармон чалиб ашула айтадиган аёл ва унинг ёнидаги доирачи билан раққосадан иборат кичик ансамбл тушунилади. Қолаверса, тўй ва азаларда диний ва дунёвий китобларни кироат билан ўқийдиган аёллар ҳам халфа деб юритилади. Бугунги кунгача бу борада бир қанча тадқиқотлар олиб борилган. Тадқиқотларнинг аксарияти бир-бирини такрорлайди. Айрим-ларида эса тўла кўчирмакашлик яққол кўзга ташланади. 2012 йилда Хивада чоп этилган китоб бунга мисол бўла олади. Халфалар ҳақида гап кетганда, асосан, Хоним халфа, Ожиза ва Анаш халфалар кўпроқ тилга олинади. Уларнинг соз чалиб дoston ва дoston кўшиқлари, термалар ижро қилганликлари ҳамда ўзларининг ҳам шеър тўкиган-ликларига урғу берилади.

Айрим тадқиқотларда эса Хоразм халфалари ҳақида тахминий фикрлар баён қилинади. Жумладан, Ҳ.Абдуллаевнинг “Махтумқули ва ўзбек адабиёти” рисоласида шундай фикрлар учрайди. Кўчирма келтирамиз: “Хотин-қиз санъаткорлар-халфалар

революцияга (1920 йилги инқилоб назарда тутилмоқда) қадар чолғу асбоби ёрдамида эмас, балки икки пиёла ёки ликопчаларни бир-бирига уриб (чўқиштириб демокчи), ундан чиққан овозга жўр бўлиб ишқий-романтик (романик) ва қаҳрамонлик дostonларидан лирик ва социал мазмунга бой баётларни, шунингдек Навоий ва Махтумқули каби классик шоирларнинг асарларини куйлаганлар[1]. Пиёлаларни чўқиштириб кўшиқ куйлаш қадим замонларда бўлган. Аммо Хива халфаларидан Хоним халфа Саидамат қизи 1895 йилдан бошлаб кўшиқ ва дostonларни гармон жўрлигида куйлаган[2]. Анаш халфа (Онабиби Собирова) ҳам 1900 йиллардан бошлаб гармон чалиб ашула айтган. Мазкур кўчирмада “баётларни... куйлаганлар” деган ибора ишлатилганки, унинг маъносини англаб бўлмайди. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида “Баёт” сўзининг икки маъноси берилган. Биринчиси, мақом куйларидан биттасининг номи. Иккинчиси, Баёт уруғининг номи (этноним). Аммо бу икки сўз маъноси ўша жумладаги фикрга мос тушмайди. Мабодо байт деб оладиган бўлсак, Хоразм дostonлари ва кўшиқларида байт шакли йўқ. Шунингдек, С.Оллаберганованинг “Халфалар ижодининг ўзбек

фольклоридаги ўрни” мавзудаги номзодлик диссертациясида ҳам юқоридагиларга ўхшаш асоссиз фикрлар кўплаб учрайди[3]. Тадқиқотчи халфачиликни тасниф қилар экан, уларни шомон халфа, янга халфа, достончи-қиссахон халфа, хонанда халфа, шоира халфа каби турларга ажратади. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, халфачилик йўналишлари Ж.Қобулниёзов, Т.Мирзаев, Н.Сабуров ва биз томонимиздан тадқиқ қилинган. Барча олимларнинг таснифи бир-бирини тўлдиради. Аммо, С.Оллаберганова бу таснифларни бутунлай ўзгартирмоқчи бўлади. Унинг таснифида тилга олинган шомон халфа умумий гаплар билан тавсифланган. Хоразмда касалларни даволовчи аёлларни халфа эмас, балки пўрхон (парихон) деб юритишади. Улар доира жўрлигида турли айтимларни ижро қилиб, афсунгарлик қилишади. Бу тоифа аёллар ўтган асрнинг 50-йилларида ҳам фаолият кўрсатиб келишди. Ҳозирда бу касб барҳам топди. Халфаларни пўрхонлар билан аралаштирмаслик керак. “Янга халфа” атамаси янги “кашфиёт” бўлиб, ажабланиш туғдиради. Чунки янга янгалик вазифасини бажаради. Келин тушганда “Келин салом” айтиш вазифасини маҳалладаги истаган бир сўзга чечан аёл бажараверади. Бу тоифа аёлларнинг профессионал халфаларга алоқаси йўқ. Хонанда халфа, шоира халфа, достончи халфаларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Масалан, Хоним халфада шоиралик, хонандалик, достончилик йўналишлари тўла мужассамлашган, Анаш халфа ва Ожиза халфалар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Халфачиликнинг тарихий илдизлари ҳақида ёш тадқиқотчи А.Матиниёзовнинг кузатишлари ҳам эътиборни тортади. Унинг таъкидлашича, *Xalpa* номи хоразмий тилига оид бўлиб, пахлавийча “кичик коҳин” маъносидаги *Hylpt*, *‘slwn*’n сўзига яқин туради. “Дадестан-и меног-и храд” китобида халпаларнинг (*‘slwn*’n (бирл. *‘slwn*) мажбуриятлари қуйидагича келтирилган: “Зарур йўсинда динини сақлаш; зарур йўсинда маъбудларни шарафлаш ва уларни алқаш; қоида, низом, одат ва удумларга риоя қилиш; одамларга ҳидоят йўлини кўрсатиш орқали уларни дўзах азобидан қутқариш”. Бизнингча, хоразмий тилидаги *Xalpa* ва пахлавий тилидаги *Hylpt*, *‘slwn* – авесто тилида “коҳин” маъносида келувчи *karab* сўзидан келиб чиққан. Авесто тилидаги *karapan* – эски қабилавий удум коҳинларининг номи бўлиб, “айтиб йиғламоқ, саннамоқ; марсия айтмоқ, йиғламоқ, йиғи-сигидан иборат маросим қўшиқларини ижро этмоқ” ва “мингилламоқ, тушуниб бўлмайдиган тарзда сўзламоқ” маъносидаги *karapā* феълидан ясалган. Қадимги ҳинд тилидаги *нола*, *хасрат* қилмоқ; *аза* тутиб йиғламоқ’ маъноларидаги *kārapaṇa* сўзи ҳам юқоридаги асослардан ясалган[4]. Бинобарин, достончи-қиссахон халфалар энг қадимдан келаётган анъаналар давомчиларидир. Уларнинг ибтидоси “Авесто” гоҳларини ижро этган “Қалпа” ларга бориб тақалади. Улар аза маросимларида “Иброҳим Адҳам”, “Бобо Равшан”, “Қул хўжа Аҳмад” каби достонларни ярим қуйлаш оҳангида кироат билан ўқиб келганлар. Тўй маросимларида эса “Ошиқ Ғариб”, “Ошиқ Албанд”, “Асли-Карам”, “Тоҳир Зухра” каби ишқий достонларни мухлисларга ёқимли овозда ярим қуйлаш оҳангида ўқиб эшиттирганлар. 1862 йилда Хоразмга келган Ҳерман Вамбери бу тоифа халфаларни тинглаган ва мазкур ижро адыанаси уларга Эрондан ўтган бўлса керак, дея таъкидлайди[5]. Ҳ.Вамберининг бу фикрига тўла қўшилиш мумкин эмас. Чунки бу анъананинг

тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Чунки, ибтидоий даврнинг вокал музыкаси ритм ва речитативдан иборат бўлган. Куй эса анча кейинроқ пайдо бўлади[6]. Бундан уч минг йиллар олдин хотин-қиз халфалар “Авесто” “Тоҳ”ларини худди ўша ярим қуйлаш (речитатив) оҳангида ўқиб эшиттиришган:

“Тоҳ”ни кироат қилиб,
Аслида ишонмаган
Ўзин имонда санаб,
Лекин “Тоҳ” қуйламаган
На халажу на хотин
Менга эҳсон қилмасин[7].

“Авесто” китоби таржимони М.Исҳоқовнинг таъкидлашича, “Тоҳ”-Зардушт бадиҳа йўли билан яратган даъват сўзлари. “Авесто”нинг “Ясна” китобида 17 та “тоҳ” қўшиқ сақланган. Уларни ёд ўқиш ўта савобли ҳисобланган. “Тоҳ”ларни ёддан ўқийдиган хотин-халажлар ўша даврдаёқ “Қалпа” номи билан юритилган[8]. Албатта бу атама минглаб йиллар ўтиши билан фонетик ўзгаришга учраган ва “халфа” шаклига кирган. “Халфа” атамаси ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд. О.Жуманиёзов ушбу атамани арабча “халифа” сўзидан келиб чиққан деган фикрни билдиради[9]. Ҳ.Абдуллаев эса биз юқорида тилга олган ишида бу фикрни қатъиян рад қилади. Бизнинг фикримизча, “халфа” атамасининг арабча “халифа”га бевосита алоқаси йўқ. Бироқ, бу атаманинг семантик доираси анча кенг бўлиб, шариат қоидаларини яхши биладиган, ўқимишли одам, мактабдор домланинг ёрдамчиси, хунар-касб ўрганувчи шогирдлар бошлиғи каби маънолари ҳам бор[10]. Ушбу нуқтаи назардан қараганда бу атама раҳбар, йўлбошчи тушунчаларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Туркман халқи орасида мураббийларни Ҳозирда ҳам халипа деб юритишади[72].

Академик шоир Ғафур Ғулом атоқли фольклоршунос олим Ҳоди Зарифга халфа деб мурожаат қилар экан[12]. Араб тилига бу атама ўзлашма сўз сифатида санскрит тилидан ўтиб, раҳбар маъносида ишлатилган бўлиши мумкин. Санскрит эса хоразмийлар учун бобо тил ҳисобланади. Хоразмда Ҳозирда ишлатиладиган “халфа” атамасининг ўқимишли аёл, устоз маънолари ҳам бор. Шу жиҳатдан олганда, О.Жуманиёзовнинг фикрида озми-кўпми ҳақиқат элементлари мавжуд. Бинобарин, халфачиликдаги устозлик-шогирдлик анъаналарининг тарихи ниҳоятда қадимийдир. Агарда инсоният тарихига разм солсак, кишилар ибтидоий ҳаёт давридаёқ маънавий озикка эҳтиёж сезганлар. Диннинг пайдо бўлиши ана шу маънавий эҳтиёжнинг қондирилишида дастлабки омиллардан бири бўлди. “Ибодат қўшиқ айтиш эҳтиёжини рўёбга чиқарган бўлса, маросимлар шеъриятнинг пайдо бўлишини, инонч ва сигинишлар эса рақс санъатининг юзага келишини тақозо этди[13]. Демак, шеъриятнинг пайдо бўлиши ва қўшиқларнинг қуйланишида ибодат ва маросимларнинг роли катта. Ҳозирда “жоқу-жоқу” сўзларини айтиб ўйналадиган рақс бор. Бу рақс бахшининг айтишича, ХХI аср бошларигача меҳржон байрами маросимида ижро этилган. Ундаги “жоқу” сўзи аслида “Аё Ку” дир. Яъни бу сўз “Эй қуёш” деган маънога эга “Ку” сўзи Ҳозирда “Кун” шаклида қуёш маъносини билдиради. “Аё”-эй, деган мурожаат сўзидир. Бу сўз халқ орасида қўлёзма тарзда оммавийлашган достонларда мурожаат сифатида жуда кўп ишлатилади:

Аё шохим, эшит ушбу жавобим...

Аё жоним, бу сўзлар қулоқ сол... [14]

Демак, бу қўшиқ зардуштийлик динига алоқадор қуёшга мурожаат тарзида ижро этиладиган ритуал (маросим) тарзидаги ашула ва ракснинг коришиқ кўринишидир. Ислон дини пайдо бўлгандан кейин бу раксдаги “Аё Ку” бирикмаси “Ёху” тарзида дарвешлар репертуарига ўтиб, яна диний ритуал сифатида истифода этилган. Бу сўзнинг “жоқу” шакли кейинги даврлар маҳсули бўлиб, унинг “ж” ловчи ўзбеклар талаффузига мослашувининг натижасидир. Бу қўшиқ ҳозирги санъаткорлар репертуарига халфалардан ўтганлигини ҳисобга олсак, масала янада ойдинлашади. Яна шу нарсани ҳам таъкидлаш зарурки, раксдаги ҳар бир тактда икки қўл осмонга кўтарилиб “жоқу” сўзи икки —уч марта такрорланади. Ушбу ҳаракат дастлаб қуёшга илтижо қилишга қаратилган. Ислон дини пайдо бўлгандан кейин осмонга-Оллоҳга мурожаат қилиш, илтижо қилишга мослаштирилган. Дарвешларнинг зикрга тушиб “Ёху”лаб қўлларини осмонга кўтаришлари ҳам ўша маъно билан боғлиқ. Хоразмда тарқалган “чипиро далли”, “зумлок” ракслари ҳам ритуал характериға эға. Бу масала алоҳида тадқиқотни тақозо этади. Дарвоқе, халфачиликнинг дастлабки шаклланиши дин, ва маросим билан боғланади. “Авесто” “гоҳ”ларини, Қуръон оятларини қироат билан, қўшиқ оҳангида тингловчиға етказиш анъаналари сал ўзгаришға учраган ҳолда ҳозиргача халфалар воситачилигида барҳаёт сақланиб келмоқда.

Халфачилик анъаналари Хоразмшоҳлар давриға келиб, созанда халфаларға ажралиб чиққан бўлиши мумкин. Чунки бу даврда Хоразмшоҳлар саройида бахшилар, созанда ва хонандалар, раққос ва раққосалар, масхарабозлар, қўғирчоқбозлар, дорбозлар, ҳатто профессионал йиғловчиларгача бўлган. Мусиқа асбобларидан: дутор, рубоб, чанг, най, руд жуда оммалашган. Демак, санъат, маданият юксак даражада ривожланган. Афсуски, бу ривожланишни Чингиз босқини ер билан яксон қилган. Халфалар ижрочилиги ҳақида бирорта манба сақланиб қолмаган. Шу сабабли биз фақат Хоним халфа Саидамат қизининг 1895 йилдан бошлаб гармон чалиб, созанда халфа сифатида танилгани ҳақида юқорида маълумот бериб ўтдик. Хоним халфа ҳам илгари доира жўрлигида, ликув (ликоб), пиёла жаранги жўрлигида қўшиқ қуйлаган. Руслар Хива хонлигини босиб

олгандан кейин Янгиариққа қўчиб келган немислар таъсирида Хиваға гармон, фотоаппарат, киноаппарат, патефон каби маданий моллар кириб кела бошлаган. Соз-гармоннинг санъат оламиға кириб келиши халфачиликнинг ривожланишиға юксак ижобий таъсир қилди. Ўша даврларда фаолият кўрсатган йиғирмадан ошиқ таланти халфалар ҳақида маълумотлар мавжуд[15]. Бу халфалар орасида элға машҳур бўлганлари Ожиза-Онабиби Отажоновна, Онажон Собирова (Анаш халфа) каби таланти эгалари бор. Бу иккала халфа Хоним халфанинг шогирдлари бўлиб, айна пайтда шоиралик қобилиятиға ҳам эға бўлишган. Шунингдек, “Ошиқ Ғариб”, “Ошиқ Албанд”, “Ошиқ Маҳмуд”, “Асли Карам” каби ишқий-романтик дostonларни ҳам маромиға етказиб қуйлаганлар.

Бинобарин, халфачиликнинг дастлабки босқини ибодат ва маросимлар билан коришиқ ҳолда ёддан ўқиш тарзида шаклланган. Қўшиқ, шеърят, ва ракс билан синкретик тарзда бирлашган бу санъат асрлар оша такомиллашиб келган. Ҳозирги маълумотларға қараганда XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб, халфалар репертуарига дунёвий dostonлар кириб кела бошлаган. Аср охиридан бошлаб созанда, dostonчи халфалар фаолият кўрсатиб бошлайди. XX асрнинг 30-йилларидан эътиборан ҳозирги ансамбли созанда халфалар фаолияти оммавийлаша бошлайди. (Бу тоифа халфалар балки хоразмшоҳлар даврида шаклланган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас). Созанда халфа сифатида танилган дастлабки санъаткорлардан бири Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Сорахон Оллабергановадир. Қироат билан диний ва дунёвий dostonлар ўқийдиган саводхон-киссахон халфалар ҳам ўз йўналиши бўйича тўй ва азаларда хизмат қилишда давом этишади. Хоразмда кассахон-қироатхон халфалар кўп бўлган. Буларға Ниёзжон Мусаева, Сўна Эшматова, Розия Оллаёрова ва бошқаларни киритиш мумкин. Инсоният ҳамиша маънавий эҳтиёжға интиқ яшаган. Шу сабабли адабиёт ва санъатнинг илдизлари ибтидоий ҳаёт қадар қадимийдир. “Кўчманчи ҳаётдан ўтрок ҳаётға қўчиш, инсоният, ҳаётидаги буюк бурилишлардан биридир”[16]. Ўтрок ҳаёт маънавий юксалишни янги поғонаға кўтарди. Бадий ижод ривожланди. Диний эҳтиёж, ибодат юзаға келди, Ибодат эса инсонни қўшиқ қуйлашға, шеърятға етаклади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев Х. Махтумқули ва ўзбек адабиёти. Т.: Фан, 1983. —Б. 32.
2. Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. —Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1988. —Б. 117.
3. С.Оллаберганова. “Халфалар ижодининг ўзбек фольклоридаги ўрни”. НДА -Тошкент, 2007.
4. Матниёзов О. Халфа номининг этимологияси хусусида. // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси, 2016, №4. —Б.44.
5. Вамбери Х. Чигатой тили дарслиги. —Лейпциг, 1867. —Б.33-34.
6. Косвен М.О.Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. —Т.: “Фан”. 1960. —Б.180. (240)
7. Авесто. Яшт китоби. —Т.: “Шарқ”, 2001. —Б. 28.
8. Абдуллаев Х. Сўз сеҳри. —Т.: ТДПУ нашриёти, 2005. —Б.6.
9. Жуманиёзов О. Халпа // Илм сарчашмалари. Урганч, 2002, №4. —Б.71-72.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдлик, 4-жилд. —Т.: “Ўзбек миллий энциклопедияси”, 2008. —Б.381.
11. Халпа (методик журнал). Ашгабат, 2003. —Б.2.
12. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. —Т.: “SHAMS-ASA” 2013. —Б.369.
13. Колер И., Ранке И., Ратцел Ф. История человечества (до исторический период) Санкт—Петербург, 2003. —С.78.
14. Ошиқнома, 4-китоб. —Урганч. “Хоразм”, 2009. —Б.43.
15. Қиличев Т. Хоразм халқ театри. —Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1988. —Б.117.
16. Колер И., Ранке И., Ратцел Ф. История человечества (до исторический период). —СПб., Полигон, 2003. —С.50. (329)

УДК: 802

Ikromjon SAYDAMATOV,
O'z DJTU, Ingliz tili amaliy fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: Ikromjonsaydamatov@gmail.com

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА “КУВОНЧ” ВА “ҚАЙҒУ” КОНЦЕПТЛАРИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақола инглиз ва ўзбек тилларида “joy/кувонч”, “sadness/қайғу” лексемаларининг лингвокультурологик таҳлиliga бағишланган. Замонавий тилшуносликда қиёсий таҳлилнинг долзарб муаммоларга олимларнинг кизиқиши ортгани сабабли, “кувонч” ва “қайғу” тушунчалари инсон табиатини англаш, шунингдек, маданият ва цивилизациядаги ривожланишларни белгилашда марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Қўпгина тилшунослар “кувонч” ва “қайғу” концептлари дунёқарашнинг асосий таркибий қисми ва қадимий ва умуминсоний тушунчалардан деб таъкидлайдилар. Ушбу тушунчаларнинг лингвокультурологик таҳлили миллатнинг маънавий, маданий ва ижтимоий моҳиятини ўрганишга ёрдам беради. Икки тизимли тиллар – инглиз ва ўзбек тиллари материаллари асосида “кувонч” ва “қайғу” лексемаларининг қиёсий таҳлили юқорида айтиб ўтилган халқларнинг миллий менталитетининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқроқ очиб беришга ёрдам беради.

Калит сўзлар: лингвомаданий таҳлил, тушунча, лингвомаданий, тилни таққослаш, маданий ва миллий хусусиятлар.

LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS “JOY” AND “SADNESS” IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract

This article is devoted to the linguocultural analysis of the lexemes "joy" and "sorrow" in English and Uzbek. As the interest of comparative analysis in modern linguistics to the current problems of scientists has increased, the concepts of "joy" and "sorrow" have become synonymous with the understanding of human nature, as well as cultural analysis. Many linguists emphasize that the concepts of 'joy' and 'sorrow' are an integral part of the worldview and are derived from ancient and universal concepts. Linguoculturological analysis of these concepts helps to explore the spiritual, cultural, and social nature of a nation. A comparative analysis of the lexemes "joy" and "sorrow" on the basis of the materials of the two systematic languages - English and Uzbek - is based on the peculiarities of the national mentality of the above-mentioned peoples.

Keywords: linguocultural analysis, understanding, linguocultural, language comparison, cultural and national characteristics.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСЕМЫ «РАДОСТЬ» И «ПЕЧАЛЬ» В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.

Аннотация

Статья посвящена лингвокультурному анализу лексем «радость» и «печаль» в английском и узбекском языках. По мере того как интерес сравнительного анализа в современной лингвистике к актуальным проблемам ученых возрос, понятия «радость» и «печаль» стали синонимами понимания человеческой природы, а также культурного анализа. Многие лингвисты подчеркивают, что понятия «радость» и «печаль» являются неотъемлемой частью мировоззрения и происходят от древних и универсальных концепций. Лингвокультурологический анализ этих концепций помогает исследовать духовную, культурную и социальную природу нации. Сравнительный анализ лексем «радость» и «грусть» на материалах двух систематических языков - английского и узбекского - основан на особенностях национального менталитета указанных народов.

Ключевые слова: лингвокультурный анализ, понимание, лингвокультурология, языковое сравнение, культурные и национальные особенности.

Қириш. Лингвокультурология тилшуносликнинг энг ёш ва истикболли соҳаларидан бири сифатида сўнгги ўн йилликларда лингвистик тадқиқотларда муҳим ўрин тутди. Маълумки, бу йўналиш XX асрнинг 90-йилларида тилшуносликнинг бир-бирини тўлдирувчи ва янги билимлар билан бойитиб турувчи бир қатор илмлар - маданиятшунослик, этнология ва этнография билан бирлашиши натижасида пайдо бўлган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Лингвокультурология номли терминини дастлаб тилга киритган олимлар фразеология соҳаси тадқиқотчилари

– В. Н. Телиа, Ю.С. Степанов, Н. Д. Арутюнова, В.В. Воробёв, В.А. Маслова кабилардир. Уларнинг фикрларига кўра маданиятшунослик лингвистик ҳам-жамият аъзосининг атрофдаги воқелик, жамият, санъат, тарих ва ижтимоий ва маданий ҳаётнинг бошқа соҳаларига муносабатини ўрганади; тилшунослик ўзини намоён қиладиган ва тилда мавжуд бўлган дунёқарашни дунёнинг лингвистик манзарасини ақлий шаклида кўриб чиқади; лингвокультурологиянинг предмети эса тил-маданият муносабатларини ўрганади.

Лингвокультурология маданият ва тилнинг ўзаро таъсирини ўрганиб, бу жараёни тизимли

усуллардан фойдаланган ҳолда ҳамда замонавий устуворлик ва маданий муносабатларга (меъёрлар ва умумбашарий қадриятлар тизими) етиборни қаратган ҳолда уларнинг тил ва маданий мазмуни бирлигида ажралмас тузилиш сифатида акс эттиради. Тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар моҳиятини очиб, уларнинг мақсади, вазифалари, объекти ва бу йўналишда услубий воситаларни белгилаб берган тилшунос олима Маслова лингвокултурологий фанининг шаклланиши ва ривожланишида бекиёс ҳисса қўшган. Унинг таъкидлашича, лингвокултурология тилни маданий ҳодиса сифатида ўрганади, у ёки бу халқнинг дунёсини акс эттиради; бошқача қилиб айтганда, маданият тилда қолдирадиган ёрқин хотирадир. Муаллиф лингвокултурологияни ўрганиш объекти моддий ва маънавий маданият бўлган, жонли миллий тилда мужассам бўлган ва тил жараёнларида намоён бўладиган гуманитар фан сифатида ёки маданиятхунослик, тилшунослик, этнолингвистика соҳаларида олинган билимларнинг комбинацияси сифатида белгилайди.

Е.Бенвенистининг сўзларига кўра, лингвокултурология “учлик - тил, маданият ва инсон шахсияти асосида” пайдо бўлган ва “тадқиқотчи этник гуруҳнинг моддий ва маънавий ўзига ҳослигини кўриши мумкин бўлган объект” ни ифодалайди. Миллий менталитетнинг хусусиятлари, одамларнинг моддий дунёга муносабати, уларнинг ўз-ўзини англаши ва руҳи тушунчаларда акс этади. Ҳар бир тил ўзида маълум бир концептлар, масалан, “севги”, “эркинлик”, “қувонч”, “қайғу” ва бошқалар каби лингвокултурологик концептларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Уларнинг тарқалиши жамият тараққиёти даражасига, ундаги ҳукмрон тенденцияларга, иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт даражаси билан белгиланади. Ҳар бир тилшунош “маданий қадриятлар” ҳақида ўз ғояларига эга, ва бу ҳар бир маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, бири иккинчисига таққорланмайди.

Тадқиқот методологияси. Умуммаданий тушунчалардан саналган “қувонч” ва “қайғу” лексемалари ҳам юқорида санаб ўтилган қатор ўзига хосликларга эгаки, биз уларни лингвомаданий жиҳатларини атрофлича ўрганиб чиқдик. Кўплаб тилшунослар “қувонч” дунёқарашнинг асосий таркибий қисмларидан бири ва қадимий ҳамда умуминсоний тушунчалардан бири деб таъкидлайдилар. Ушбу тушунчанинг лингвокултурологик таҳлили этноснинг маънавий, маданий ва ижтимоий моҳиятини ўрганишга ёрдам беради.

Икки тизимли тиллар - инглиз ва ўзбек тиллари материаллари асосида “қувонч” концепциясини амалга оширишнинг қиёсий таҳлили юқорида айтиб ўтилган халқларнинг миллий менталитетининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқроқ очиб беришга ёрдам беради. “Қувонч”, “қайғу” – бу ҳам индивидуал, ҳам бутун миллатнинг мавжудлигига таъсир кўрсатадиган барча воқеалар, ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг бирлигидир. Улар воқеалар ва ҳаракатларнинг олдиндан белгиланиши; ҳалокат ва тақдирдир ҳам.

Таҳлил ва натижалар. “Joy/қувонч” лексемасига Macmillan English Dictionary for Advanced Learners” да ва “Webster's Desk Dictionary of the English language” да қуйидагича изоҳ берилди:

1) great happiness and pleasure: the look of joy on her face/ with/for joy leaped into the air with joy. She wept

for joy. I didn't exactly jump for joy (was not very pleased) when I heard the news [8].

2) Joy is used especially in literature. In everyday English, rather than say they did smth with joy, people usually say that they were (really) pleased/happy/glad to do it: Thank you for your letter. I was really pleased to get it [8].

3) something or someone that gives you happiness and pleasure: [+of] one of the joys of travelling alone. The garden was his pride and joy. Be a joy to watch / drive/ use etc. the children's singing was a joy to listen to [10];

4) if you have no joy, you do not succeed in getting smth: I phoned the pub, but no joy. The landlord didn't know where she was [10].

Ўзбек тилида “қувонч” концептини ифодаловчи от сўз туркумига тегишли бўлган термин қадимги туркий тиллар давридан буён фаол қўлланилади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” га кўра “қувонч” лексемаси – қувониш ҳис-туйғуси; хурсандлик; шодлик, севинч туйғуси. Қувонч билан кутиб олмақ. – *Туй. Бу сўз ... камбағалнинг уйини шодликка, қувончга тўлдиради. Т.Обидов, Юсуфжон қизик. Ох, у дамлар! ... эласам қалбимни қувонч, руҳий шодлик қучади. М.Жабборов, Севинч ёшлари. Йўлчининг кўнгли қувонч билан тўла эди, чунки ёри ўз ёнида. Ойбек, Қўтлуғ қон. Қувончи ижга сизмайди, жуда ҳам хурсанд, гоё шод. Ичкарида хотинлар мажлиси: биров ёр-ёруқиб, тагин битмасининг қувончи ичига сизмай хохлаб, дунёни бузади. А.Қодирӣ, Ўтган кунлар* [6].

Шу ўринда “sadness/қайғу” концептини инглиз тилида семантик жиҳатдан таҳлил қилишда “Macmillan English Dictionary for Advanced Learners”, “The Concise Oxford Dictionary of English Etymology”, “Longman Dictionary of Contemporary English for Advanced learners” каби манбааларга мурожат қилдик. Санаб ўтилган инглизча изоҳли луғатларда ўрганилаётган лексема қуйидагича изоҳланган:

1. “A feeling of being unhappy, especially because something bad has happened

Joan's childhood was filled with pain and sadness.

There was a sadness about him that we never really understood.

great/deep sadness:

It is with great sadness that we announce the death of Wilfred White” [8].

2. “The state of feeling sad SYN unhappiness, great/deep sadness

She sensed Beth's deep sadness. It was with great sadness that we learned of his death. There was a touch of sadness in his voice (he sounded a little sad). His relief was tinged with sadness, he also felt rather sad)” [9].

3. “His condition or quality of being sad;

a source of great sadness

I feel a sense of deep sadness, verging on depression, about the situation in Asia.

At a certain point in the series I faced a deep well of grief and sadness and was encouraged to dive right into it.

Ўзбек тилидаги “қайғу” лексемасининг “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да берилган изоҳи қуйидагича: 1. Бошга тушган руҳий азоб, ғам, мусибат. оғир қайғу, чуқур қайғу, қайғу тортмоқ.— Жўраҳоннинг нобуд бўлиши юрт қайғусига айланди. Назармат. Жўрлар баланд сайрайди”.

2. Кўзланган мақсад йўлидаги безовталиқ хатти-ҳаракати, ўй-фикр; ташвиш, ғам. Ечкига – жон қайғуси, қассобга – мой қайғуси. Мақол [6].

“Жоу/Кувонч” лексемасининг ижобий маъно касб этувчи ўзоро синонимик қатор ҳосил қил оладиган қатор маънодошлари ҳам мавжуд. Хусусан, **Инглиз тилида:** *anguish, grief, heartache, heartbreak, hopelessness, melancholy, misery, mourning, poignancy, sorrow, blahs, bleakness, bummer, cheerlessness, dejection.*

Ўзбек тилида: *тушқунлик, бахтсизлик, руҳий оғриқ, умидсизлик, тушқун қайфият, хавотир, ғам.*

Лингвистик материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, инглизлар ҳам, ўзбеклар ҳам “жоу” “кувонч” ва “sadness” “қайғу” абстракт лексемалари тўғрисида изоморфик ва алломорфик қарашларга эга.

Хулоса ва тақлифлар. Шундай қилиб, абстракт, яъни мавҳум тушунчалар саналиб таҳлил қилинган тушунчаларда бир нечта муҳим жиҳатларнинг кесилишмалари мавжуд: инсоннинг ички дунёси

соҳаси; психика, маълум бир билим ва семантика; концепциянинг концептуал таркибини босқичма-босқич ўзгартириш имкониятини белгилайдиган маданият; тилнинг турли жиҳатлари, шу жумладан лексик жиҳатлари, ушбу ҳодисанинг фазилатлари ва хусусиятлари ҳам.

Кенгрок ва чуқурроқ гапирадиган бўлсак, инглиз ва ўзбек тиллари бир хил бўлмаган тизимлар бўлиб, улар ҳар хил шаклда ривожланган ва турлича фойдаланилади; ушбу тилларда сўзлашувчилар географик ва иқлим хусусиятларига қараб ҳар хил яшаш шароитларига эгаликларига боис, “кувонч” ва “қайғу” тушунчаларинингнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига қарамай ҳар бир тил ўз хусусиятига эга.

Фикримизча, “кувонч” ва “қайғу” концептларини шеърий матнлар ва фразеологизмлар орқали ўрганиш янада истикболлидир. Ушбу йўналишдаги лингвокультурологик тадқиқотларнинг таржимаси қимматли амалий аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бенвенисте Е. Общая лингвистика [General linguistics]. Moscow, Прогресс, 1974. П. 45.
2. Воробиев В.В. Лингвокультурология: теория и метод [Linguoculturology: theory and methods]. Москов: Изд-во РУДН, 1997. П. 32.
3. Зайкова И.В. Роль концептосферы культур в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук [Role of the cultures conceptsphere in the formation of phraseological units as cultural and linguistic signs: PhD thesis]. Moscow, 2014. 52 п.
4. Иванова С.В. Лингвокультурология: изучая лингвокультурный универсум [Linguoculturology: studying the linguistic cultural universe]. Вестник РУДН, Лингвистика, 2016, вол. 20, но. 2, пп. 9-15.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология [Linguistic and cultural studies]. Москов: Академия, 2001. 208 п.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон нашриёти—Тошкент—2020 .5-жилд.223-362-бетлар .
7. Longman Dictionary of Contemporary English for Advances learners, Longman, 2015
8. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. Macmillan ELT, 2007.
9. The Concise Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford: Oxford University Press, 2003.
10. Webster's Desk Dictionary of the English language. New York: Random House Value Publishing, 1990.

Ирода СИДДИКОВА,
Национальный университет Узбекистана
Доктор филологических наук, профессор кафедры теории
перевода и сравнительного языкознания
E-mail: ravsidd@mail.ru
Малика СОЛИЕВА,
Национальный университет Узбекистан
Кандидат филологических наук, доцент кафедры теории
перевода и сравнительного языкознания
E-mail: m.solieva@nuu.uz
Барно КАРАБАЕВА,
Докторант УзГУМЯ
E-mail: barnokhon.k@mail.ru

LINGUISTIC-CONCEPTUAL PECULIARITIES OF ENGLISH VISUAL PERCEPTION VERBS

Abstract

This article is a study of English verbs of visual perception from the point of view of conceptual linguistics. The main goal is to consider verbs expressing visual perception in English within the framework of conceptual linguistics - cognitive linguistics and cultural linguistics. The paper presents the main provisions of conceptual linguistics, definitions of "concept", the views of researchers on the role of the concept in the linguistic industry. Further, problems such as the cognitive perception of visual formations through the language, the cognitive role of mental formations and the prototypicality of lexical meanings are examined. The semantic difference of verbs in visual perception is studied using English verbs as an example. The following is a description of the intercultural differences in visual perception expressed through language.

Key words: verbs of visual perception, conceptual linguistics, concept, cognitive linguistics, cultural linguistics, language, mental image.

ЛИНГВО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЗРИТЕЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья представляет исследование особенностей английских глаголов зрительного восприятия с точки зрения лингвоконцептологии. Основной целью являлось рассмотреть глаголы, выражающие зрительное восприятие в английском языке в рамках двух направлений, взаимодействующих в рамках концептуальной лингвистики – когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. В работе представлены основные положения лингвоконцептологии, определения понятия «концепт», мнения исследователей о роли концепта в отраслях лингвистики. Далее рассмотрены такие проблемы, как когнитивное восприятие зрительных образов через язык, когнитивная роль ментальных образов и прототипичность лексических значений. Изучена семантическая разница глаголов зрительного восприятия на примере английских глаголов *look* и *see* посредством семантического анализа данных глаголов в качестве глаголов физического восприятия. Далее следует описание межкультурных различий в визуальном восприятии, выраженных при помощи языка.

Ключевые слова: глаголы зрительного восприятия, лингвоконцептология, концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, язык, ментальный образ.

INGLIZ TILIDA KO'RISH SEZGISINI IFODALOVCHI FE'LLARNING LINGVO-KONSEPTUAL XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada ingliz tilidagi vizual idrok fe'llarining xususiyatlari lingvokonseptologiya nuqtai nazaridan o'rganiladi. Asosiy maqsad ingliz tilida vizual idrokni ifodalovchi fe'llarni kontseptual tilshunoslik - kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya doirasida o'zaro ta'sir qiluvchi ikki yo'nalish doirasida ko'rib chiqish edi. Ushbu hujjatda lingvokonseptologiyaning asosiy qoidalari, "tushuncha" tushunchasining ta'riflari, tadqiqotchilarning tilshunoslik sohalaridagi kontseptsiyaning roli haqidagi qarashlari keltirilgan. Bundan tashqari, vizual tasvirlarning til orqali idrok etilishi, aqliy tasvirlarning kognitiv roli va leksik ma'nolarning prototipikligi kabi muammolar ko'rib chiqiladi. Vizual idrok fe'llarining semantik farqi ingliz fe'llari misolida ko'rib chiqiladi va jismoniy fe'llarni fe'l sifatida semantik tahlil qilish orqali ko'rib chiqiladi. Quyida til orqali ifodalangan vizual idrokdagi madaniyatlararo farqlar tavsifi keltirilgan.

Kalit so'zlar: vizual idrok fe'llari, lingvokonseptologiya, tushuncha, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, til, aqliy tasvir.

Введение. В современном языкознании в интенсивно развиваются новые лингвистические рамках антропоцентрической парадигмы возникают и направления. Бесспорным лидером в этом отношении

являются исследования по лингвоконцептологии, сочетающей в себе два лингвистических направления – когнитивная лингвистика и лингвокультурология.

Центральной в когнитивной лингвистике является когнитивная функция языка, реализуемая при концептуализации действительности, на основе механизмов концептуальной картины мира и отдельных концептов, а также способах их объективации в языке. В свою очередь, лингвокультурология фокусирует свое внимание на культурной функции языка, выделении национальной особенности концептов.

Литературный обзор. Проанализировав большое количество исследовательских работ, мы обнаружили, что когнитивная лингвистика является одной из наиболее интересных и спорных отраслей лингвистики, которая изучает психические процессы и их лингвистическое отражение в повседневной жизни людей. Эта наука уделяет основное внимание языку как коммуникативной единице, которая отличается не только с точки зрения наций и культур, но и от одного человека к другому. У каждого человека есть своя коммуникативная цель и языковые прагматические особенности, которые отражают его/ее картину мира, исходящей из процесса синтеза всего, что человека окружает, в его сознании. Статья посвящена анализу одного из аспектов изучения когнитивной лингвистики – концепции, а также её роли в отношении английских глаголов зрительного восприятия. Лингвоконцептология допускает, что язык не является автономной когнитивной способностью, а является неотъемлемой частью человеческого познания, и что лингвистическое знание значения и формы является в основном концептуальной структурой, и неязыковые знания в основном одинаковы. Как следствие, многие исследования в сфере когнитивной лингвистики были сосредоточены на описании того, как организованы концепции (фреймы, области, профили и т. д.) и на диапазоне концептуализации или конструктивных операций как примеров более общих когнитивных процессов, таких как внимание, сравнение, перспектива, целостность. Когнитивная лингвистика включает в себя ряд широко совместимых теоретических подходов к лингвистическому значению и структуре, имеющих общую основу: идея о том, что язык является неотъемлемой частью познания и отражает взаимодействие культурных, психологических и коммуникативных факторов, которые могут быть поняты только в контексте реалистического взгляда на концептуализацию и умственную обработку информации. Основное предположение в когнитивной лингвистике заключается в том, что лингвистическое познание является неразрывным явлением общего познания человека, и поэтому мы ожидаем, что закономерности и структуры познания, наблюдаемые психологами, нейробиологами и т.п., будут отражены в языке. Для когнитивной лингвистики значение является центральной проблемой, значением слов, а также значением предложений; другими словами, значение любого лингвистического выражения, независимо от того, насколько оно маленькое или большое.

Методология исследования. Термин «концепт» широко используется в различных научных дисциплинах. Часто термин «концепт» используется в качестве синонима термина «понятие», хотя «понятие» используется в логике и философии, а «концепт», как

термин математической логики, укоренился в науке о культуре – культурологии. Например, в работах Е.С. Кубряковой написано, что термин «концепт» охватывает области нескольких направлений исследований, определяет и уточняет границы теории, формирует основные постулаты и категории: в когнитивной психологии и когнитивной лингвистике, связанной с мышлением и обучением, хранением и обработкой информации, а также в лингвистике [1].

В культурном аспекте «концепт» является основной единицей культуры в ментальном мире человека. Концепты, которые возникают в сознании людей, основаны не только на значениях слов, взятых из словарей, но на основе индивидуального, национального, культурного и исторического опыта, и чем богаче опыт, тем шире границы понятия, больше возможностей для возникновения эмоциональной составляющей слова, отражающейся во всех аспектах концепции. Здесь мы полностью согласны с автором Лихачевым [2]. Концепции не только задуманы, они пережиты. Они являются предметом эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений. З.Попова и И.Стернин определяют концепцию как глобальную ментальную единицу, представляющую собой квант структурированного знания, идеальную сущность, которая формируется в сознании человека при его непосредственных операциях с объектами из его объективной активности человеческих психических операций с другими, уже существующие концепции в его уме [3].

Растущее число исследований показывает, что язык – опыт, вездесущий почти для всех людей, – глубоко и разнообразно влияет на восприятие. Большинство неоспоримого, опыт работы с языком влияет на восприятие языка. Изучая английский, мы учимся воспринимать определенные звуки речи как функционально схожие.

Этот процесс категоризации искажает наше восприятие, заставляя нас воспринимать физически равноудаленные звуки как более или менее похожие в зависимости от нашего языкового опыта [4]. Такие эффекты не заканчиваются на уровне отдельных звуков речи. Наш опыт группировки определенных комбинаций звуков речи в более крупные единицы (слова) заставляет нас воспринимать одни и те же звуки по-разному, в зависимости от того, какое слово они встроены [5]. Способность читать структуры представляет значительную часть нашей зрительной коры [6]; последствия можно легко оценить, сравнив опыт изучения знакомой и незнакомой системы письма.

Есть два основных вопроса, касающихся функций человеческого языка, которые мы рассматриваем в рамках этого исследования. Один из них – как язык представляет нашу когнитивную систему, а другой – как он используется для общения при помощи глаголов зрительного восприятия.

Статья сосредоточена на анализе глаголов «look» (смотреть) и «see» (видеть). Каждый из них является лингвистической единицей, к которой прикреплены несколько понятий, и поэтому глаголы являются «лексическими элементами», которые хранятся в концептуальном лексиконе человека. Хотя существуют разные способы интерпретации того, что такое концептуальный лексикон человека, в этом

исследовании в качестве основы используется описание, приведенное у Т.Гивона [7].

Отнесенность к пассивным глаголам, таким как «видеть, слышать, чувствовать, обонять и вкус», основано на некоторых общих характеристиках, таких как идея неумышленного восприятия и различных способов получения сенсорной информации (через присущие человеку и неконтролируемые) свойства: зрение, слух, осязание, обоняние и вкус.

Два примера, такие как «Мэри хорошо видит» ('Mary sees well') и «Мэри хорошо выглядит» ('Mary looks good'), семантико-синтаксически различны и относятся к разным подклассам. Первый пример

выражает способность Марии воспринимать зрительные стимулы. Важно отметить, что Мэри является предметом предложения. Во втором примере все меняется в том, что Мария с позиции субъекта теперь становится объектом восприятия, в то время как перцептивное действие осуществляется не выраженным языком референтом (говорящим). Здесь восприятие, выраженное «взглядом», по сути своей является оценочным.

Из-за множества словесных форм, обозначающих восприятие, мы попытались выбрать прототипные формы с помощью теории прототипов (Таблица-1):

Таблица-1

Прототипные формы глаголов восприятия

	Верхний уровень	Базовый уровень	Нижний уровень
Зрительное восприятие			
	Perceive	See	Look at, watch, gaze
Слуховое восприятие			
	Perceive	Hear	Listen to, overhear, eavesdrop
Тактильное восприятие			
	Perceive	Touch	Feel, caress, stroke
Обонятельное восприятие			
	Perceive	Smell	Sniff
Вкусовое восприятие			
	Perceive	Taste	Savor, partake

Этим прототипным формам, соответствующим как пассивному, так и активному восприятию, мы попытались найти эквивалент в случае каждого смысла, например, пассивный глагол «see» соотносился с наиболее часто используемыми соответствующими активными глаголами, а именно «look at» и «look». Это процедура, позволяющая построить парадигму английских глаголов восприятия.

Семантическая конфигурация визуальных глаголов выражает различные типы восприятия. Как правило, они сгруппированы в три категории: первая дает информацию о положении глаз, которые не устанавливают прямой связи с объектом (*stare, twinkle, blink*), а вторая категория отражает различные стадии процесса восприятия. Последняя группа сообщает 1. о направлении взгляда на кого-то или что-то или где-то (группа *look*), 2. о получении информации за счет восприятия объекта (Y) – группа *watch* и 3. о появлении изображения Y в глазах X в результате зрительного восприятия.

Лакофф [5] предлагает, что существует два вида предконцептуальных структур, а именно: «структура базового уровня» и «кинестетическая образно-схематическая структура». 2 Физическое зрение или наша способность визуально воспринимать физически существующие сущности – это кинестетический феномен.

Мы воспринимаем большую часть физической внешней, а также социокультурной вселенной через зрение, которое является одним из наших сенсорных двигателей. В этом смысле зрение – это физический, телесный опыт. Фактически, из пяти чувств – зрение считается наиболее эффективным средством сбора информации вокруг нас.

Что делает предложение Лакоффа особенно важным в отношении настоящего исследования, так это его предположение о существовании того, что он называет «ментальными образами». Структура базового уровня состоит из «нашей способности формировать богатые ментальные образы». С другой стороны, кинестетическая образно-схематическая структура является структурой, состоящей из «изображений» по умолчанию, как следует из ее названия, а схемы изображений формируются посредством наших повседневных телесных и сенсорных переживаний, таким образом, структура является «кинестетической».

Н.Болдырев, Л.Бабина и Н.Буданцева [8] рассматривают глаголы зрительного восприятия, представляя концептуальную таксономическую модель для объяснения различных понятий, представленных глаголами. Это исследование определяет «to see» и «to look» на базовом уровне, который в свою очередь состоит из двух уровней и представляет концептуальную сеть глаголов зрительного восприятия.

Хотя исследование не дает достаточного объяснения, почему разные глаголы принадлежат к их соответствующим уровням в рамках предлагаемой концептуальной иерархии, оно предлагает структурировать и объединить понятия в сеть вместе с языковыми единицами.

Анализ и результаты. Рассмотрим семантический анализ глагола «look» как физического восприятия. Английский глагол «look» – это глагол, означающий зрительное восприятие, эквивалентом которого в русском языке является глагол «смотреть».

Данный раздел статьи представляет изучение значений «look», которые в первую очередь указывают на физическое восприятие, что означает, что объект

зрительного восприятия является конкретным и существует в пределах возможного поля зрения, хотя в некоторых случаях это предварительное условие не выполняется строго, так как «look» используется только для обозначения движения внимания вместо реальной визуальной линии. Может ли это второе использование «look», относящегося только к движению внимания, рассматриваться как физическое восприятие или нет, может быть спорным.

При анализе семантики глагола «look», мы выясняем, что он различается на два типа: тот, который используется в единственном числе без каких-либо предлогов, следующих за ним, и другой, за которым следуют предлоги, отличные от «at», или наречие.

Глагол «see» часто сравнивают с «look», особенно при подготовке студентов, изучающих английский язык, и различие между ними описывается с помощью таких критериев, как отсутствие / наличие, а также типы возможных последующих предлогов, неприемлемость / приемлемость формы continuous и допустимость взятия неагентивного или агентивного подлежащего, и все это то, что можно считать грамматическими «тестами», которые недостаточно углубляются в сущность значений, передаваемых двумя разными глаголами визуального восприятия. Также глагол «see» рассматривается с семантической точки зрения с целью определения его лексических значений и типов областей, которые он охватывает. Предполагается, что эти домены «не являются ни полностью свободными, ни полностью фиксированными» [9] и смешаются в зависимости от контекста.

Поскольку «see» используется для обозначения широкого спектра человеческих перцептивных и познавательных действий, сначала следует рассмотреть глагол с особым акцентом на его значении, которое относится к физическому зрительному восприятию, а затем перейти к охвату значений, связанных с ментальными аспектами. Следует отметить, однако, что эти различия сделаны строго для аналитических целей, так как различные значения «see» часто сходятся и пересекаются друг с другом [10].

Далее мы разбираем глагол «see» для обозначения физического зрительного восприятия. При этом глагол сначала рассматривается с точки зрения его временных характеристик, например, сколько времени требуется для выполнения действия «видения

– seeing». И сколько времени требуется (и / или считается разумным) для подтверждения того, что человек совершил акт «видения» чего-либо. Затем за банками следует изучение значения сдвигов в зависимости от времени глагола.

Здесь предполагается, что «see-видеть» что-то через визуальное восприятие – это действие, а не состояние, хотя, как правило, глагол классифицируется как так называемый глагол состояния, как это можно найти во многих учебниках, книгах и веб-сайтах по изучению грамматики английского языка. Такое мнение в значительной степени опирается на поверхностные грамматические ограничения использования глагола, наиболее популярными из которых являются недопустимость его использования в форме continuous и его несовместимость с наречиями, которые предполагают силу воли субъекта, например «намеренно», «осторожно» и «нарочно». Хотя классификация глаголов восприятия в целом, в том числе таких, как «видеть – see», «слышать – hear» и «обонять – smell», как «глаголы состояния», может быть частично понятной, особенно с точки зрения педагогического удобства, есть много спорных вопросов, когда рассматривается с лексико-семантической точки зрения.

Заключение и предложения. Исследование было выполнено в рамках когнитивно-лингвистической структуры, которая использует энциклопедический взгляд на лексические значения, согласно которому лексические элементы рассматриваются как побуждения к доступу к соответствующим понятиям в зависимости от контекста.

Мы также частично рассмотрели поведенческие и физиологические свидетельства того, что зрительное восприятие формируется как многолетним опытом работы с языком, так и его быстрым вовлечением в процесс. Эти эффекты могут наблюдаться как в процессах более высокого уровня, таких как распознавание, так и в процессах более низкого уровня, таких как распознавание и обнаружение. Последовательным выводом является то, что язык заставляет нас воспринимать более категорично. Мы изучили, как влияние языка на восприятие естественным образом возникает из интерактивного и предсказательного характера восприятия. Таким образом, были исследованы лингвокогнитивные особенности английских глаголов зрительного восприятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – М., 2004. – №1. – С. 6 – 17.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН СССР. – Серия литературы и языка. – М., 1993. – Т. 52. – Вып. 1. – №1. – С. 3 – 9.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – С.91.
4. Kazanina N, Phillips C, Idsardi W. The influence of meaning on the perception of speech sounds // Proceedings of the National Academy of Sciences; 103(30):11381–6. doi:10.1073/pnas.0604821103. – Oxford, 2006. – P.54-58.
5. McClelland J, Mirman D, Holt L. Are there interactive processes in speech perception? // Trends in Cognitive Sciences. – Oxford, 2006. – 10(8). – P.63–69.
6. Cohen L, Leh'eric S, Chochon F, Lemer C, Rivaud S, Dehaene S. Language-specific tuning of visual cortex? // Functional properties of the Visual Word Form Area. Brain. – Oxford, 2002. – 125(5). – P.48-57.
7. Givón T. Syntax: An Introduction (Vol. 1). – Amsterdam: John Benjamins, 2001. – P.4-6.
8. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1987. – P.76-79.
9. Boldyrev, N., Babina, L., & Budantseva, N. "Concept 'Visual Perception' as Verb Taxonomy (on the Example of English Verbs). – М., 2014. – P.89-93.
10. Shabanova T. Semantic and Pragmatic Interface in English Verbs of Vision // Web Journal of Formal Computational & Cognitive Linguistics. Retrieved from <http://fccl.ksu.ru/winter.2000/paper5.pdf> (2000)

Gulmira TADJIBAYEVA,
Teacher of the English language
Andijan State University,
Mamura TADJIBAYEVA,
Teacher of the English language
Uzbek State University of World Languages

CONCEPT AS A SUBJECT OF COMPARATIVE LINGUOCULTUROLOGY

Abstract

The concept is one of the basic concepts in linguistics, it is the basic unit of culture. The contents of the concept is revealed with the signs of the language, which appears in the text, and includes cognitive-conceptual, values-evaluative and expressive-associative layer, and demonstrates through behavior of model, which associated with the concept. Concept as a subject of linguoculturology, the study of concepts has a huge impact on consideration of national culture. The article focuses on the concept and its research method, it is basis for linguistic cultural studies.

Key words: cultural linguistic, concept, language worldview.

КОНЦЕПТ КАК ПРЕДМЕТ СРАВНИТЕЛЬНОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Аннотация

Концепт является одним из базовых понятий в лингвокультурологии, он представляет собой основную ячейку культуры. Содержание концепта раскрывается с помощью знаки языка, который представляется в тексте, и включает в себя когнитивно-понятийный, ценностно-оценочный и экспрессивно-ассоциативный слой, а также демонстрируется через модель поведения, связанные с данным концептом. Концепт как предмет лингвокультурологии, исследование концептов оказывает огромное влияние на рассмотрение культуры национальной. Эта статья посвящена выявлению мысли концепта и его метод исследования, это является базисным основанием для лингвокультурного исследования.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, языковая картина мира.

КОНЦЕПТ ҚИЁСИЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ СИФАТИДА

Аннотация

Концепт тилшуносликдаги асосий тушунчалардан бири бўлиб, у маданиятнинг асосий бирлигидир. Концептнинг мазмуни матнда пайдо бўлган ва когнитив-концептуал, кадриятлар-баҳоловчи ва экспрессив-ассоциатив қатламни ўз ичига олган тил белгилари билан очиб берилди ва концепт билан боғлиқ бўлган моделнинг хатти-ҳаракатлари орқали намоён бўлди. Концепт лингвокультурологиянинг предмети сифатида тушунчаларни ўрганиш миллий маданиятни ҳисобга олишга катта таъсир кўрсатади. Мазкур мақола концепт ва унинг тадқиқот услубига бағишланган бўлиб, у лингвокультурология учун асосдир.

Калит сўзлар: лингвокультурология, концепт, оламнинг лисоний манзараси.

Introduction. Linguoculturology, as a part of linguistics in an extremely large aspect, its identification and dynamic development is a product of our century, to speak specifically, this is due to the main scientific paradigm in the process of modern linguistic development. Now in linguistics, three scientific paradigms are generally accepted - comparative-historical, system-structural and anthropocentric (Maslova, 2001: 5-8).

The anthropocentric paradigm is the switching of the researcher's interests from the objects of knowledge to the subject, i.e. the person in the language and the language in the person are analyzed, since, according to IA Baudouin de Courtenay, "language exists only in individual brains, only in souls, only in the psyche of individuals or individuals that make up a given linguistic society". (Maslova, 2001: 5-6).

On the basis of this paradigm, a new science has emerged in modern linguistics - linguoculturology, which should be "focused on the cultural factor in language and on the language factor in a person" (Telia, 1996). Therefore, we can think so, linguoculturology is a product of the anthropocentric paradigm in linguistics.

Literature review. At the very end of the XX century. Four linguoculturological schools have developed in Moscow (Maslova, 2001: 30).

1. School of Stepanov, which is close in methodology to the concept of Benveniste, its purpose is to describe the constants of culture in their diachronic aspect. Verification of their content is carried out using texts from different eras, i.e. as if from the position of an external observer, and not an active native speaker.

2. School of Arutyunova explores more universally the terms of culture, extracted from the texts of different times and peoples. These cultural terms are also constructed from the perspective of an external observer, not a real native speaker.

3. School of Telia, known in Russia and abroad as the Moscow School of Linguoculturological Analysis of Phraseological Unit. V.N. Telia and her students study linguistic essences from the perspective of reflection of a native speaker of a living language, i.e. it is a look at the mastery of cultural semantics directly through the subject of language and culture. This concept is close to the

position of A. Vezhbtskaya, i.e. imitation of speech and activity mental states of the speaker.

4. School of linguoculturology, created at the Peoples' Friendship University of Russia by V.V. Vorobiev, V.M.Shaklein and others, developing the concept of E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov.

Research Methodology. So, linguoculturology is a humanitarian discipline that studies material and spiritual culture embodied in a living national language and manifested in linguistic processes. It allows you to establish and explain how one of the fundamental functions of language is carried out - to be an instrument for the creation, development, storage and transmission of culture. Its goal is to study the ways in which language embodies in its units, stores and translates culture. (Maslova, 2001: 30).

Culturology studies the self-consciousness of a person in relation to nature, society, art and other spheres of his social and cultural life, linguistics analyzes the worldview, which is displayed and fixed in the language in the form of mental models of the linguistic picture of the world. Language is closely related to culture: it grows into it, develops in it and expresses it.

On the basis of this idea, a new science arose - linguoculturology, which can be considered as an independent direction of linguistics, the term "linguoculturology" appeared in the 90s of the XX century. and has developed in recent decades, its identification has a close connection with the works of the phraseological school headed by V.N. Telia (1988), the works of Yu.S. Stepanov (2001), A.D. Arutyunova (1999), V.V. Vorobyov (1997), V. Shaklein (2012), V.A.Maslova (2001) and other researchers. Linguoculturology has as its subject language and culture, which are in dialogue, interaction.

Linguoculturology is a branch of linguistics that arose at the intersection of linguistics and cultural studies, it studies the manifestation of the culture of the people, which are reflected and entrenched in the language. Ethnolinguistics and sociolinguistics are closely related to linguoculturology; it examines both historical and modern linguistic facts through the prism of spiritual culture. There is a different opinion on this issue, V.N. Telia believes that linguoculturology only explores the synchronous interactions of language and culture: she explores living communicative processes and the connection of the language expressions used in them with the synchronously acting mentality of the people (Telia, 1996)

The object of linguoculturology is the study of the interaction of language, which is a translator of cultural information, culture with its attitudes and preferences, and the person who creates this culture using language. The subject of the study of linguoculturology is the units that have acquired symbolic, standard, figurative and metaphorical meaning in culture and which generalize the results of human consciousness itself - archetypal and prototypical, recorded in myths, legends, rituals, rituals, folklore and religious discourses, poetic and prosaic literary texts, phraseological units and metaphors, symbols and paremias, etc.

Each language has its own way of dividing the world, i.e. has its own way of conceptualizing it. From this we conclude that each language has a special picture of the world. Language is the most important way of formation and existence of human knowledge about the world. Reflecting the objective world in the process of activity, a person fixes the results of cognition in the word. The totality of this knowledge, captured in linguistic form, is

what various concepts call the term "linguistic picture of the world", which we choose due to its greater prevalence (Apresyan, 1995: 6).

The picture of the world is based on the study of human ideas about the world. If the world is a person and the environment in their interaction, then the picture of the world is the result of processing information about the environment and the person.

The term "picture of the world" appeared in the late 19th - early 20th centuries in physics. It was first introduced by the German physicist G. Hertz, who characterized the picture of the world as "logically necessary consequences of representations, which in turn were images of naturally necessary consequences of the displayed objects" (Serebrennikov, Kubryakova, Postova-lova, 1988: 27).

The picture of the world, according to W. von Humboldt, is a mobile, dynamic entity, it is constantly changing, the unit is a speech act, since the picture of the world is formed from linguistic interventions in reality (W. von Humboldt, 1984: 48).

The term "linguistic picture of the world" was introduced into science by the German linguist Leo Weisgerber, he emphasized the active role of language in relation to human thinking and practical activity and noted that "language is not a product of activity (Ergon), but activity (Energeia)" (B von Humboldt, 1984: 70).

Yu.N. Karaulov put forward his opinion about the linguistic picture of the world - it is "an ordered representation of the structure of the surrounding reality reflected in the language and expressed with the help of language" (Karaulov, 2009: 61). There is also such a consideration - "language cannot create a world separate from human consciousness, it in itself already expresses the human world as a form of reflection of the objective world" (Kolshansky, 2005: 37). According to V.N. Telia, the linguistic picture of the world, is "a product of consciousness that is inevitable for mental and linguistic activity, which arises as a result of the interaction of thinking, reality and language as a means of expressing thoughts about the world in acts of communication" (Telia, 1988: 189).

The study of the linguistic picture of the world is important not only for linguistics, but also for philosophy, psychology, sociology, ethics, ethnography, cultural studies, history and other sciences. The results of cognition allow a deeper study of a person, to understand the principles and foundations of his activity, to study human consciousness and being.

One of the most important thinking processes associated with creating an image of the world is categorization: classification, systematization of knowledge about the world. The category is the most important tool for thinking. E.S. Kubryakova believes that the category, as one of the fundamental concepts of human activity, is closely related to language. The main unit of the analysis of cognitive processes of systematization of knowledge is the concept (Kubryakova, 1996: 57).

Maslova V.A. gives several definitions of the concept: concept is a term that serves to explain the units of mental or psychic resources of our consciousness and the information structure that reflects the knowledge and experience of a person; concept - an operational content unit of memory, mental vocabulary, conceptual system and language of the brain, the whole picture of the world, reflected in the human psyche; concept is a culturally

marked verbalized meaning, represented in terms of expression by a number of its linguistic realizations, which form the corresponding lexical and semantic paradigm, a unit of collective knowledge that has a linguistic expression and is marked by ethnocultural specificity (Maslova, 2001: 43).

Analysis and results. Concepts are some ideal, abstract units that a person operates in the process of thinking. They are the results of all human activities and knowledge of the world around him. They reflect the content of the knowledge gained, being the quanta of knowledge. The process of communication between people and the transfer of information is also the exchange of concepts (Kubryakova, 1996: 90).

Consider the essence of the concept, the researcher notes, "the concept is an expression of the ethnic specificity of thinking, and its verbalization is conditioned by the linguo-cognitive, ethnoculturally marked associative competence of the bearer of the conceptual system" (Brief Dictionary of Cognitive Terms, 1996).

According to Stepanov, "the concepts represent a collective heritage in the minds of the people, their spiritual culture, the culture of the spiritual life of the people. It is the collective consciousness that is the custodian of constants, that is, concepts that exist permanently or for a very long time" (Stepanov, 1997: 76).

The concept as a linguocultural phenomenon within the framework of a new scientific discipline - linguoculturology, which is defined in the works of V.A. Maslova (2007), G.G. Slyshkina (2004), S.G. Vorkacheva (2002), Yu.S. Stepanova (2001, 2001) and others.

The linguocultural approach to understanding the concept is that the concept is recognized as the basic unit of culture, its concentrate.

S.Kh. Lyapin calls concepts a kind of cultural genes that are part of the culture genotype (Lyapin, 1977: 16-18).

Karasik defines concepts as primary cultural formations that exist in the cultural and historical space of the people, determine their mentality and are translated into different spheres of human existence, as collective mental formations that fix the originality of culture (mental projection of cultural elements) (Karasik, 2004: 38).

Yu.S. Stepanov defines a concept as a cultural phenomenon, he believes that "a concept is a concept behind which a long-familiar content appears in our minds, this is a description of a cultural situation" (Stepanov, 2007: 19), "a concept is, as it were, a clot of culture in human consciousness, that, in the form of which culture enters the human mental world, the fundamental cell of culture in the human mental world" (Stepanov, 2001: 43).

G.G. Slyshkin notes the following features of the concept as the complexity of being (the concept is aimed at a comprehensive study of language, consciousness and culture), as a mental nature, "if the proposed EM Vereshchagin and V.G. Kostomarov, the logoeπισtem is, in fact, an element of the meaning of a word, localized in the language, and the one introduced by V.V. Vorobyov defines a linguocultureme as an interlevel unit, that is, having no definitions of localization, then the concept is in consciousness" (Slyshkin, 2004: 221).

In the linguocultural aspect, the researchers have advanced their opinion about the concept, the concept is the basic category of linguistics, the concept is a quantum of national mentality and activity. We should note that the above interpretations of the concept are related to each other, and not opposed to each other.

The term "concept" has been actively used in the Russian linguistic tradition since the beginning of the 90s. D.S. Likhachev, in his article "The Concept of the Russian Language", continued the linguocultural content of this lexeme, he says that the concept is the result of a collision of the dictionary meaning of a word with a person's personal folk experience, "considering how a word, meaning and concept is perceived, we should not exclude a person ... , the potential of the concept is the wider and richer, the wider and richer is the cultural experience of a person and the less is the cultural experience of a person, the poorer is not only his language, but also his "conceptual sphere" (Likhachev, 1993: 320).

The concept is formed by native speakers, it keeps in people's memory, forms the conceptual sphere of the language. The concept sphere was first put forward by D.S. Likhachev, he designates the concept sphere as a set of concepts. Considering the concept, D.S. Likhachev notes that he proceeds from the interpretation of S.A. Askoldov-Alekseev, but unlike S.A. Askoldova-Alekseeva, D.S. Likhachev believes that "the concept exists for the word itself, and, firstly, for each basic (dictionary) meaning of the word separately, and secondly, I propose to consider the concept as a kind of "algebraic" expression of meaning ("algebraic designation"), with which we operate in our written and oral speech, because a person simply does not have time to grasp the meaning in all its complexity, sometimes he cannot, and sometimes interprets it in his own way" (Likhachev, 1993: 4).

At the end of the 20th century, linguists gradually figured out that a native speaker is a bearer of certain conceptual systems. Concepts are mental entities. Each concept combines knowledge of the world that is fundamentally important for a person. The system of concepts forms a picture of the world, which reflects a person's understanding of reality, on the basis of which a person thinks the world.

Pierre Abelard, as the founder of conceptualism, his opinion about the concept lies in the theory of speech, since it is based on the idea of an utterance, comprehended as a concept. The concept, according to Abelard, is a connection between a thing and speech about a thing, there is a universal, it is inextricably linked with meaning and communication. The conceptual vision of the researcher is expressed in the general interposition of things, in their mutual expression through sound.

A. Vezhbitskaya made a great contribution to the development of the theory of the concept, her understanding of the concept goes back to medieval logic. She defines the concept as mental formations that are necessary in order to explain how to arrange the surrounding reality. As noted by R.M. Frumkin, the definition of the concept by Vezhbitskaya is one of the most successful: she understands the concept of an object from the world as "ideal", which has a name and reflects a culturally conditioned view of a person about the world "reality" (Language and Science of the Late 20th Century, 1995: 74-117) ...

Vezhbitskaya's approach differs from all those discussed above, since she considers concepts as tools for cognizing external reality, which must be described by means of language in the form of some explanatory constructions.

Vezhbitskaya believes that concepts are a kind of linguistic way of categorizing reality. She speaks of the existence of two approaches to categorization in the history

of science: the classical and prototypical, the classical approach is associated with a feature description, reflected in the semantic interpretation of the concept. A prototype is understood as a certain typical representation, a standard. The theory of prototypes appears due to the fact that the classical semantic interpretation is not always sufficient to define a particular concept. One Vezhbetskaya believes that it is necessary to use a synthesis of the two traditions, that is, the concept of prototypes can significantly complement the semantic description.

According to Vezhbetskaya's concept, the concepts are national, which is important for a comparative study of the cultural identity of peoples.

Defining a concept as a linguo-cognitive phenomenon is the most common point of view on a concept. The linguocognitive and linguocultural approach of the concept is the main one in the study of our article, in order to define the concept and identify the essence of the concept, we need to distinguish the concept from its synonym, here it basically means the concept, identifying the difference between the concept and the concept has an integral role for understanding the essence of the concept ...

From the point of view of V.N. Telia, "A concept is a product of human thought and an ideal phenomenon, and therefore, inherent in human consciousness in general, and not only in language. A concept is a construct, it is not recreated, but "reconstructed" through its linguistic expression and extra-linguistic consciousness "(Telia, 1996: 57).

E.V. Uryson is called a concept as: "A concept is a kind of meaning expressed in lexemes (or grammemes) of a natural language" (Uryson, 2003: 103).

I.V. Karasik characterizes the concept as "mental formations, which are significant, conscious typified

fragments of experience stored in a person's memory" (Karasik, 2004: 59), "multidimensional mental formation, in which the figurative-perceptual, conceptual and value sides are distinguished" (Karasik, 2004: 71), "a fragment of a person's life experience" (Karasik, 2004: 3), "experienced information" (Karasik, 2004: 128), "a quantum of experienced knowledge" (Karasik, 2004: 361).

V.V. Krasnykh defines the concept as: "The national concept is the most general, maximally abstracted, but concretely represented by (linguistic) consciousness, cognitively processed idea of the "object" in the aggregate of all valence bonds marked by national-cultural marking" (Krasnykh, 1998: 184).

Conclusion. The above expression expressed the concept and representation is a semantic synonym for the concept, even many researchers consider the term "representation", "concept" and "concept" to be equivalent, in fact, this is not the case, there is an enormous difference between them, the identification of the concept and representation at this time has a very important impact on deep understanding of the concept. Therefore, consideration of the concept and representation will be necessary and necessary.

Considering the above interpretations of the concept as a linguocultural phenomenon, it can be concluded that the concept in linguoculturology is an integral part of culture, its product, unit, its concentrate. Linguocultural concepts are elements of culture widespread at the mental level, "a clot of culture in a person's consciousness", these are culturally marked meanings, culturally conditioned ideas of a person about the world.

LITERATURE

1. Alefirenko N.F. Poetic energy of the word. Synergetics of language, consciousness and culture, M., 2002.
2. Aleshin A.S. Stable comparisons of the Swedish language: a linguocultural aspect. Nestor-History, 2012.
3. Apresyan Yu.D. The image of a person according to the language. Selected Works, v.2. M., 1995.
4. Arutyunova N.D. Human language and world. - M.: School "Languages of Russian culture", 1999.
5. Askoldov S.A. Concept and word // Russian literature. From the theory of literature to the structure of the text: Anthology / Ed. By V.P. Unsigned. M., 1997.
6. Boldyrev N.N. Cognitive semantics, Tambov, 2002.
7. Weisgerber J.L. Language and philosophy / J.L. Weisgerber // Questions of linguistics, 1993.
8. Vorkachev S.G. The concept of happiness in the Russian linguistic consciousness: the experience of linguoculturological analysis. Krasnodar, 2002.
9. Humboldt V. von Language and philosophy of culture / V. von Humboldt. - M.: Progress, 1985.
10. Karasik I.V. Language circle: personality, concept, discourse. M., 2004.
11. Karaulov Yu.N. Linguocultural consciousness of the Russian linguistic personality: modeling of state and functioning. M.: 2009.
12. Krasnykh V.V. Virtual reality or real virtuality? (Human, Consciousness, Communication). M., 1998.
13. Brief Dictionary of Cognitive Terms / Under total. ed. E.S. Kubryakova. M. : Filol. Faculty of Moscow State University M.V. Lomonosov, 1996.
14. Kubryakova E.S. et al. A short dictionary of cognitive terms / Ed. E.S. Kubryakova, M., 1996.
15. Lakoff J. Thinking in the mirror of classifiers. - In collection: New in foreign linguistics, vol. XXIII. M., 1988.
16. Maslova V.A. Linguoculturology, M., Academy: Textbook. manual for stud. higher. study. institutions. - M.: Publishing Center "Academy", 2001.
17. Slyshkin G.G. Linguocultural concepts and meta-concepts. Volgograd, 2004.
18. Telia V.N. Metaphorization and its role in creating a linguistic picture of the world / V.N. Telia // The role of the human factor in language. Language and picture of the world. M., 1988.
19. Telia V.N. Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects, M., 1996.

Kamola TOJIYEVA,
YEOJU Technical Institute.
Teacher of the English and Korean languages

NEOLOGISMS AND THE PROBLEM OF THEIR STUDY IN MODERN LINGUISTICS

Abstract

Due to development of science, culture, technology and industry of late years, changes, expressed in occurrence of new words and word-combinations denoting new objects, phenomena and concepts, took place in the dictionary structure. Neologisms, which have become units of language, are eventually included into dictionaries reflecting the relevant condition of vocabulary.

НЕОЛОГИЗМЫ И ПРОБЛЕМА ИХ ИЗУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

За последние годы в связи с развитием науки, культуры, техники, промышленности в словарном составе языков произошли изменения, выражающиеся в появлении новых слов и словосочетаний, служащих названиями новых предметов, явлений, понятий. Неологизмы, ставшие единицами языка, со временем входят в словари, отражающие актуальное состояние лексики.

НЕОЛОГИЗМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЛИНГВИСТИКАДА ЎРГАНИШ МАСАЛАСИ

Аннотация

Сўнгги йилларда илм-фан, маданият, техника, саноатнинг ривожланиши билан боғлиқ равишда тиллар луғатида ўзгаришлар юз берди, улар янги нарсалар, ҳодисалар, тушунчалар учун ном бўлиб хизмат қиладиган янги сўзлар ва иборалар пайдо бўлишида намоён бўлди. Тилнинг бирлигига айланган неологизмлар охир-оқибат луғатнинг ҳозирги ҳолатини акс эттирувчи луғатларга айлана бошлади.

Introduction. The vocabulary is the most mobile part of the language, it is constantly being improved, updated, at the same time it reacts to changes in the reality around us, that is, it develops along with life. The belonging of words to neologisms is a relative and historical property, therefore, there is no consensus among scientists in the definition of this concept, and that is why one of the problems of neology is the definition of the term "neologism". According to N. M. Shanskiy, neologisms are "new lexical formations that arise out of social necessity to designate a new object or phenomenon, retain a sense of novelty for native speakers and which have not yet entered or were not included in general literary use" [5].

In our opinion, N.Z.Kotelova offers the most precise system of parameters-concretizers of the characteristics of new words and the grounds for their classification. In her opinion, the first and main determinant of the concept of "neologism" is concretization according to the parameter "time" [1].

Literature review. Neologisms are new words in relation to one of the previous time periods: that is, words that did not previously exist. Thus, the first removal of the relativity of the concept of neologism is the indication of reference points in time and temporal relationships of periods; specific benchmarks are determined by the degree of vocabulary renewal in a given period. The second determinant is concretization according to the parameter "linguistic space", which is associated with a change in the composition of the vocabulary of the Russian literary language in connection with the movement of words from one sphere of use to another. The third qualifier refers to the terms "neologism", "neology"; it is a concretization of units that are evaluated in terms of their novelty. The concept of neologism, according to the internal form and etymology of the term, refers to the word. The term

"neology" can also be interpreted as a science (logos) about the new (neo), in which case it will be suitable to denote a variety of new phenomena in the language: new properties of old words, changes in stylistic coloring; new forms of word inflection, compatibility; new lexical and grammatical functions of words [1]. The fourth determinant is associated with the establishment of structural features of the novelty of the word itself. The idea of new words as new, not motivated by the internal structure of consonances is widespread among non-linguists [2].

Among the above parameters, the time criterion is a frequent one in the linguistic literature. In addition to the "time" criterion, in our opinion, an important feature is also "linguistic space", these two features are taken into account by the overwhelming majority of researchers, on their basis definitions are formed in different dictionaries and textbooks. Thus, according to Kotelova, a word can be considered a neologism only if it meets the requirements set out above.

Semantic neologisms are inferior in number to lexical ones (development, know-how, limit), although in the 80-90s. XX century. many words have acquired meanings that are unusual for them. The peculiarity of semantic neologisms is that, as lexemes, they have long been known in the language, but having updated their meaning, they move from the previous thematic groups to completely new ones, while changing lexical compatibility, stylistic fixation, expressive coloring (for example, zebra stripes on the road parts of the street that mark the crossing '(We tried for a long time to cross the road along the "zebra", stroke' paste for correcting errors in the text '(Schoolchildren very often use "stroke" in their notebooks).

Due to semantic neologisms arising on the basis of a new semantic understanding of historicism words, the

active composition of the modern language is replenished: the governor is the "head of the regional administration in some regions of modern Russia" (Governors do not like to grow up potential opponents, who often become State Duma deputies), tutor - "home educator and teacher of preschool children in some families of modern Russia" (Many wealthy people have the right to afford to support nannies and home tutors).

Research Methodology. The problems of describing neologisms, their creation, as well as their types have been studied and developed for a long time, but recently a new approach to the study of neologisms has emerged in linguistics, which consists in "considering the interaction between the process of creating new words and their use in a specific communicative act" [3]. The systematic study of neologisms began relatively recently. New words have been most actively studied in Russian linguistics since the 1960s. XX century, as evidenced by monographs, dissertation research, numerous articles in which neologisms are considered in various aspects: word-formation, lexicological, sociolinguistic, normative, stylistic, onomasiological (works by E.A. Zemskaya, V.V. Lopatin, A. G. Lykov, N. Z. Kotelova, L. P. Krysin, I. S. Ulukhanov, E. I. Khanpir, N. M. Shanskiy and others). The intensive replenishment of the dictionary with new words, as well as active word production, noted recently, are indisputable factors, and the need for their linguistic research seems obvious to us.

In order to describe words and turns of speech used to express new objects and concepts, a dictionary of neologisms was created - one of the most mobile types of lexicographic publications that has been actively developing in recent years. For a long time, dictionaries of new words did not exist, although interest in neologisms appeared long ago; even Peter I compiled the "Lexicon of new vocabulary" - a short dictionary of foreign words; some of the new words were included in his dictionary by V. I. Dal; the most significant in terms of the composition of neologisms was the "Explanatory Dictionary of the Russian Language" edited by D. N. Ushakov; even more of them were included in the Ozhegov Dictionary. Explanatory dictionaries do not note the novelty of a word, since the enrichment of vocabulary always precedes the process of compiling them. The need to reflect the new vocabulary of the Soviet era began to be felt in the early 1920s, which was reflected in the appearance in 1924 of the Dictionary of Soviet Terms and the Most Common Foreign Words. All of these dictionaries were an attempt by the authors to quickly respond to the ideological demands of their time.

The main work on the description of new vocabulary was carried out in the Dictionary sector of the Institute of the Russian Language in Leningrad (now the Institute for Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg); a study of printed publications of different types and genres was carried out. In 1971, a dictionary-reference book "New words and meanings" (NWM-60) was published similar dictionaries, which laid the foundation for the lexicographic description of Russian neologisms. The dictionary contains the following categories of words and meanings: a) words and meanings that were not in the Russian language at the time of the creation of explanatory dictionaries: laser, walrus; b) words and meanings not noted by any explanatory dictionary of the Russian language, which have begun to be used recently: allergy, movie camera; words that

appeared during the Great Patriotic War: siege, duffel bag; c) words and meanings, gone or gone: Studebaker, superstar.

The dictionary of neologisms-70 has already included about 4500 new words, meanings and expressions; he covered the materials of the card index, taking into account the sources of the press and literature for three years - 1973-75, and additionally - 1976. Many words presented in the first dictionary, in the 1970s new meanings have appeared. This kind of materials, reflecting internal changes in the new vocabulary, demonstrate the systemic nature of word formation. The main condition for the inclusion of a regular derivative was its absence in the materials of previous periods and its repeated use.

The third dictionary-reference book "New words and meanings" based on the materials of the press and literature of the 1980s. The dictionary was published in 1997 and continued to record the lexical and semantic progress of the language in one decade; it contained about 6100 words and 120 idiomatic phrases. Reflecting the neological reality of the second half of the 1980s, the dictionary shows a radical change in the life of the country.

A generalizing dictionary of the thirties - "Dictionary of new words of the Russian language (mid-50s - mid-80s)" - was published in 1995 and was a unique publication representing the lexical features of the Russian language in the transition period. This dictionary, which included 10 thousand words and 230 phraseological units, summarized the results of the work of lexicographers. The dictionary demonstrated the results of the gradual "disintegration of the Soviet new language" and the production of its individual elements [4].

In recent years, many dictionaries of actual vocabulary have appeared, revealing the features of dictionaries of explanatory, foreign words and neologisms. The neological dictionaries of recent years allow us to see the dynamics of the lexicon, to identify fragments that reflect the progress of society and language, and those that remain unclaimed in the present. The changes that have occurred in the vocabulary over the past 12-15 years of the XX century, served as material for a number of lexicographic works - the "Explanatory Dictionary of the Russian Language of the Late 20th Century. Language changes" G. N. Sklyarevskaya. This dictionary is an attempt to create a model of lexicographic description of language dynamics, reflects many areas of life presented in the vocabulary of the new era: political and social structure and ideological relations (authoritarianism), economic relations (barter), the sphere of repressive activities (mafia, racketeering), Orthodoxy, etc. other beliefs (sacrament, yoga), the field of paranormal phenomena, everyday life (hamburger), technology, automation (fax, Internet).

Conclusion. Thus, the formation of new words with the help of the elements available in the language determined the main direction of the development of Russian literary vocabulary and the nature of the language's assimilation of various borrowed words; the formation of new words through affixation and foundation is constantly happening in modern language. With the development of technology, science, culture, industry, new words and phrases appear that serve as names for new objects, phenomena, concepts.

Neologisms, which have become units of the language, eventually enter dictionaries that reflect the current state of vocabulary, and the neological lexicography that has developed in recent decades opens

up opportunities for understanding the recent history of Russian vocabulary.

REFERENCE

1. Kotelova N.Z. The meaning of the word and its compatibility (to formalization in linguistics). L., 1975.164 p.
2. Kotelova N.Z. The first experience of describing Russian neologisms // New words and dictionaries of new words. M., 1982. 456 p.
3. Russian language at the end of the 20th century. M., 2000, 480 p.
4. Sergeev V.N. Modern Russian lexicography. L., 1981.231 p.
5. Shansky N.M. Lexicology of the modern Russian language. M., 1964.423 p

УДК: 420=943,75.412,5+153

Махзуна ХАМРАЕВА,
Қариш давлат университети
Инглиз тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи
E-mail: makhzuna.khamraeva@gmail.com

СамДЧТИ в.б профессори ф.д. Мирсанов Ф.Қ тақризи асосида

EVIDENTIAL COGNITIVE DESCRIPTION OF THE PERCEPTUAL VERBS “FEEL” AND “HIS QILMOQ”

Abstract

In the article, the features of evidentiality and modality are analyzed in the context of the approach of many scientists around the world. Perceptual verbs such as “feel” and “his qilmoq” are highlighted in the article. Different semantics of this verb are also studied and cognitively interpreted in the example of fiction in both languages.

Key words: perceptual verbs, semantic class, typological virtual seme, quotative evidentiality, evidential form, correlation.

ЭВИДЕНЦИАЛЬНО-КОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛАГОЛОВ ВОСПРИЯТИЯ “FEEL” И “ХИС ҚИЛМОҚ (ЧУВСТВОВАТЬ)”

Аннотация

В статье анализируются особенности эвиденциальности и модальности в контексте наставников многих ученых всего мира, и это освещается с помощью глаголов «feel» и «хис қилмоқ». Различная семантика этого глагола изучается и когнитивно интерпретируется на примере художественной литературы на обоих языках.

Ключевые слова: перцептивные глаголы, семантический класс, типологическая виртуальная сема, квотативная эвиденциальность, эвиденциальная форма, корреляция

“FEEL” ҲАМДА “ХИС ҚИЛМОҚ” СЕЗГИ ФЕЪЛЛАРИ ЭВИДЕНЦИАЛ КОГНИТИВ ТАВСИФИ

Аннотация

Мақолада эвиденциаллик ва модаллик хусусиятлари дунёнинг кўплаб олимлари виқрлари доирасида таҳлил қилиниб, у *feel* ҳамда *хис қилмоқ* сезги феъллари орқали ёритиб берилди. Мазкур феълнинг турли хил эвиденциал семалари ўрганилиб, инглиз тилидаги бадиий адабиётлар мисолида когнитив жиҳатдан талқин қилинади.

Калит сўзлар: сезги феъллари, семантик синф, типик виртуал сема, квотатив эвиденциаллик, эвиденциал форма, коррелятор.

Кириш. Маълумки, эвиденциаллик лингвистик категория сифатида бирор шахснинг маълум объект ёки ҳодиса борасидаги маълумоти ифодасини билдиради. Эвиденциаллик категорияси гапнинг семантик хусусиятлари билан алоқадор бўлиб, субъект етказаятган маълумотнинг мазмунига муносабатини акс эттиради ҳамда лисоний ҳодиса сифатида баҳоланади. Мазкур лисоний ҳодиса дунёнинг кўпгина тилларида (болтик бўйи тиллари, фин-угор тиллар оиласига кирувчи туркий тиллар, армян, корейс, тибет ва ҳақозлар (Серебренников 1960, Абегян 1974, Кибрик 1977, Lazard 1996, Tournadre 1996, Friedman 1984) грамматик маркерланган бўлиб, бунда бирор эвиденциал морфема воқеликка алоқадор бўлган бир нечта маълумотни камраб олиши мумкин. Эвиденциалликдаги муҳим жиҳат маълумотнинг асосини белгилашга хизмат қилади. Ўз навбатида, асос бир томонлама субъектнинг шахсий кузатиш (бевосита гувоҳлик бериш)ини амалга ошириб, бирор кимсанинг объектни, воқеликни *кўриш орқали, сезги органлари ёрдамида хис қилишига* нисбатан ишлатилса, иккинчи томондан маълумот асоси бошқа манбага тегишли бўлиб, билвосита юзага келади. Мазкур маълумот *эшитиш, тинглаш, ўқиш* каби амаллар ёрдамида қабул қилинади. Эвиденциал ҳодисалар бевосита ҳамда билвосита тарзда юзага келади. Чунки, эвиденциал

таҳлилда бир нечта сезгилар (*кўриш, эшитиш, хис қилиш, худ ва таъм билиш*) иштирок этиши кузатилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Эвиденциаллик борасида кенг қамровли тадқиқотлар тилшуносликка оид кўплаб илмий манбаларда олиб борилган бўлиб, унга дунё олимлари турлича ёндашганлар. Жумладан, А.Александранинг таърифида, эвиденциаллик ҳар қандай лексик бирлик ёрдамида ифодаланиши ҳамда маълумот етказувчи шахс эвиденциалликка оид янги маълумот қўшиши ёки унга изоҳ бериб ўтиши ҳам мумкин [Alexandra 2004; 38]. М.М.Макарцевнинг келтиришича “эвиденциаллик – бу ўзига хос лингвистик категория бўлиб, унинг ёрдамида сўзловчи воқеани тавсифлашда бевосита иштирокчи ёки ўзганинг сўзларини етказувчи сифатида ўз ролини белгилайди” [Макарцев, 2014; 28].

Испаниялик лингвист Б. Корнилий эвиденциаллик тушунчасини идрокни акс эттирувчи тил таркибининг когнитив-лисоний воқеланиши натижасида пайдо бўладиган реал воқеликка алоқадор ҳодиса дея баҳолайди [Cornillie 2004; 62]. Р.Лангакернинг таъкидлашича, эвиденциаллик реал воқеликда лингвистик таркибининг таъсирчанлиги, маълумотни ягона характеристикага бирлаштириш орқали мувофиқлаштириш, маълумотнинг асосини акс

эттирувчи асосий лисоний бирликни излаш каби ўлчовларда амалга оширилади [Langacker 2002; 371]. Олимнинг кейинги ишларида эвиденциаллик баъзи умумий назарий тушунчалардан бири бўлиши семантик функцияда устунликка эга ҳисобланиши ҳамда у луғавий маъно ва грамматик ифодага нисбатан фундаментал ва изчил хусусиятларига эга [Langacker 2015; 412] эканлиги ёритиб берилган.

Эвиденциаллик борасида энг содда таъриф Б.Андерсонга тегишли бўлиб, унда бирор шахсининг, қандай далил бўлишидан қатъий назар, маълум фактик маълумотга доир тасдиғини англатаиши [Anderson 1986; 273] назарда тутилади. Эвиденциаллик - бу лингвистик категория бўлиб, ундаги бош маъно маълумот ўчоғи саналади. Бу эса, ҳар қандай турдаги маълумотнинг, ҳоҳ у рост бўлсин ҳоҳ ёлғон, қабул қилинганлини билдиради. Эвиденциалликда бу каби морфемалар маълумотдаги чуқур ёки таг маънога қаратилган бўлиб, у белгиланмаган ёхуд бажарилмаган иш-ҳаракатни ҳам юзага келтириши мумкин [Alexandra 2004; 3].

Таърифларнинг турлича ва хилма-хил бўлишидан қатъий назар, эвиденциаллик ҳодисаси когнитив асосга эга бўлиб, сўзловчи томонидан етказилаётган маълумотнинг тингловчига ишонч уйғотиши, сўзловчининг “эпистемологик” макони (Bednarek 2006)га алоқадор маълумотга асосланади. Эвиденциаллик субъект гувоҳ бўлган, эшитган ёки билвосита ўзлаштирган маълумотни ифодаловчи лисоний воситаларнинг таркиби: *лексик, грамматик, синтактик, дискурсив* белгилари таҳлилига боғлиқ ҳисобланади. Чунки, эвиденциал воқеликни англатувчи грамматик воситалар мавжудлиги ҳамма тилларга мос ҳос хусусият саналавермайди. Грамматик эвиденциаллик айрим тилларда ривожланган бўлиб, унда лексик бирликлар ва дискурсив ҳодисалар муҳим ўрин тутати, модаллик ифодаси ва грамматик белгилар эса ёрдамчи кўрсаткич сифатида амал қилади. Мазкур тилларда эвиденциаллик бирламчи нейтрал категория сифатида нутқда гап ёхуд матн даражасида муҳим ўрин тутати. Эвиденциаллик, шунингдек замон ва аспектга асосланилган ҳодисаларнинг муҳим таркибий қисми саналади. У грамматик белгиларнинг тизимли таркибга бўйсунадиган умумий маъноси асосини англатади. Бундан ташқари, эвиденциалликнинг аҳамияти фақатгина маълум бир объектнинг ахборот манбасини аниқлаш эмас, балки унда келтирилган далилларнинг сифат жиҳатдан ҳақиқатнинг аниқ концепцияси сифатида эпистемик далилга ҳисса қўиши назарда тутилади [Johanson 2000; 21].

Тилшунос С.Мурей эвиденциал таҳлилни қуйидагича таърифлайди: “Эвиденциал таҳлилда замон ва модаллик бир-бири билан ўзаро алоқага киришади. Чунки, эвиденциал маркерлар темпорал ориентацияга қаратилган бўлади. Кўпинча эвиденциаллик айтилган гапнинг бирор-бир субъект томонидан қабул қилиниши билан белгиланади” дейди ва бунга мисол қилиб қуйидагиларни келтиради: *It reportedly snowed near Cairo last year. It will reportedly snow near Cairo tomorrow*“. Ҳар иккала гапда *reportedly* равиши бирдек қўлланилган. Чунки у на ўтган замонни ва на келаси замонни ифодалайди. Бунда феълнинг роли муҳим” – дея эътироф этади [Sarah 2017; 31].

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Лингвистик эвиденциаллик бу – эпистемик модаллик бўлиб, у сўзловчининг

баёнотидаги фикр ва эътиборни далиллар орқали исботланганини билдиради. Эвиденциалликнинг тилшуносликда икки хил тури мавжуд бўлиб, улар қуйидагиларни ташкил қилади: 1) **квотатив эвиденциаллик**; 2) **сезги феъллари эвиденциаллиги** [Alexandra 2004; 32]. **Квотатив эвиденциаллик** деганда аслида етказилган маълумотнинг ёки бажарилган иш-ҳаракатнинг кўчирма гапдаги маъноси тушунилади. Бунда шахс тўлдирувчи вазифасини эмас, субъект ва ҳаракат ўртасидаги боғлиқликни намоён қилади. Мисол учун,

- *He said: I don't eat fish – У деди: мен балиқ емайман.* (кўчирма)

- *He said that he doesn't eat fish – У балиқ емаслигини айтди.* (ўзлаштирма) [Lionnet 2017; 38].

Сезги феъллари эвиденциаллиги деганда *кўриш, эшитиш, ушлаб кўриш, ҳид билиш ва таъм билиш* каби ҳис қилинувчи барча сезги феъллари ёрдамида ифодаланадиган маълумот назарда тутилади. Нутқ жараёнида сезги феъллари эвиденциал ҳодисага нисбатан референция вазифасини бажаради. Бунда сўзловчи ёхуд ёзувчининг маълум таклиф учун мантикий далилларга асосланиб, фикр билдириши тушунилади. [Richard 2010; 32].

Фердинанд де Хаан эса эвиденциаллик таҳлилни қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганишни таклиф этади: 1) Кўчирма ёки бевосита эвиденциаллик; 2) Ўзлаштирма ёки билвосита эвиденциаллик.

Кўчирма ёки бевосита эвиденциаллик бу айтилаётган фактнинг гувоҳи бўлган сўзловчининг яъни биринчи одамнинг ўз фикри тушунилади (унга қарама-қарши қилиб, иккинчи ва учинчи одамнинг фикри қўйилади).

Сезги эвиденциаллиги деганда (*vizual* яъни кўриш, эшитиш, *vizual* бўлмаган сезги феълларининг барчаси) тушунилади.

Ўзлаштирма ёки билвосита эвиденциаллик: 1) *Inferencial* яъни тахмин қилиш эвиденциаллиги бўлиб, *бўлиши керак, бўлиши мумкин* ва ҳоказо каби тахминий фикрларни яратилишида қўлланилади. Бунда иккинчи ва учинчи одамнинг фикри биринчи фикр билан зиддият (*opposition*) ҳосил қилади. 2) *Reportative* яъни *хабар берувчи*; бунда субъект эшитган ёки тинглаган нарсасини ўзгартиртирмаган ҳолда борица айтиб беради [Haan 2013; 118]. Масалан, *John said: “I want to get a new job”*.

John said that he wanted to get a new job.

Эвиденциалликни аниқлашнинг яна бир бошқа йўли таассурот билан боғлиқ лингвистик бирликларнинг турли хил хусусиятларини ягона таркибга бирлаштириши билан белгиланади. Юзага келган хилма-хил маънолар бир неча аспектларда ўхшаш ҳодисаларни аниқлашга қаратилади. Эвиденциаллик ўз навбатида когнитив ҳамда функционал-семантик таҳлилда аниқ статус сифатида воқеаланиш билан алоқадор хусусиятларни ҳам қамраб олади. Бунда баъзи анъанавий эвиденциал ҳодисалар кўпинча синалган, кузатилган ёки эшитилган маълумот бўлади. Юқоридаги назарияларга асосланиб, классик эвиденциал категорияларни қуйидаги кичик гуруҳларга ажратиш мумкин:

А) *Experienced* яъни тажриба синовидан ўтган. – *John's had a severe car accident today. – How do you know? – I have seen it myself.* Бунда нарратор ўз кўзи билан кўрган воқеани айтиб беради.

Б) *Inferencial* яъни тахминий фикр ёки хулоса. – *John appears to be home (His car is in front of the door and the lights are on)*. Бунда сўзловчи маълум объект орқали ўз мулоҳазасини билдиради (хоҳ у тўғри бўлсин ёки нотоғри, бунда гап ўзининг исботини аниқ топгани йўқ, шунчаки тахмин қилмоқда).

В) *Hearsay* яъни эшитилган маълумот. – *I hear you have got a tuition waiver at Stanford, congratulations!* Бунда биринчи одам иккинчи одам ҳақида ўзгалардан эшитган гапини айтиб беради. Эвиденциал бирликлар ўзининг бой, оригинал ва эмпирик маълумотидан ташқари грамматикализация даражасига қараб эвиденциал турларни тўлдиради.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Юқорида келтирилган эвиденциалликка оид маълумотларни *feel* ва *ҳис қилмоқ* сезги феълларида қўллаб кўрамыз.

Вебстер лугатида “*feel*” (*ҳис қилмоқ*) сезги феълига қуйидагича таъриф берилади: [Webster 2008; 606]

1. to be aware of something that affects you physically, such as pain, heat or an object touching your body;
2. used to describe or ask about someone's physical or mental state;
3. to touch something with your fingers to see what it is like;
4. to believe or think something;
5. to have an opinion;
6. to be aware of something in your mind or emotions;
7. to experience the effect of something;
8. used to describe the quality that something has or the feeling that something causes.

Эвиденциал таҳлил 3 турга бўлинади: 1) замонни аниқлаш 2) кўчирма гапга айлантириш 3) сўроқ бериш.

Мисол учун:

1) “*I shot a Tommy ram,*” she told him. He'll make you good broth and I'll have them mash some potatoes with the Klim. How do you *feel*? (Ernest Hemingway, The Snows of Kilimanjaro 1987, p 17).

Ушбу ҳолатда *How do you feel* гапи *experienced* яъни тажриба синовидан ўтган эвиденциаллик дея юритилади. Чунки, унда нарратор иккинчи одам ҳақидаги фикрини билмоқда. Мазкур гапнинг кўчирма эвиденциаллик шакли сифатида *She asked me how do I feel* вариантини ишлатишимиз мумкин.

2) *Drinking together with no pain now except the discomfort of lying in the one position, the boys lighting a fire, its shadow jumping on the tents, he could feel the return of acquiescence in this life of pleasant surrender* (Ernest Hemingway, The Snows of Kilimanjaro 1987, p 18).

Ушбу гап *квотатив эвиденциалликка* мисол бўлади. Зеро, бунда бажарилган иш-ҳаракатнинг кўчирма маъноси англамоқда.

3) *Darling, you don't know how marvelous it is to see you feeling better* (Ernest Hemingway, The Snows of Kilimanjaro 1987, p 16).

Мазкур гап *indirect evidentiality* яъни кўчирма эвиденциаллик бўлиб, у айнан *inferencial* формасида келмоқда. Бунинг сабаби, субъект иккинчи одам ҳақида маълум ҳолатга қараб, тахминий хулосаси ёки фикрини ифодамоқда. Ушбу гапни ўзлаштира гапга айлантирганимизда у қуйидагича кўринишда бўлади.

He said his darling that she didn't know how marvelous it was to her feeling better for him.

4) *Up through the mouth feels creepy* (Robert Crais, Chasing Darkness: An Elvis Cole Novel 2008; p 33).

Юқоридаги гап ҳам *experienced* яъни тажриба синовидан ўтган эвиденциалликка мисол бўлади. Бошқа гаплардан фарқли ўлароқ *feels* бу гапда “туюлади” деган семани ифодамоқда.

Шунингдек, *feel* феъли *for* ва *out* каби предлоглар билан ҳам бирлашиб келади ва феълли бирикмалар ясайди. Масалан: *Feel for* – to have a sympathy or pity for someone. – *I feel for you but there's nothing I can do to help*. Мазкур гап *reportative experienced* эвиденциалликка мисол бўлади. *Feel out* – to talk to or question someone in an indirect way in order to find out if something you want to do or get will be possible. – *I heard he tried to feel us out to see as if we would loan him more money*. Бу гап *hearsay* яъни ўзгалардан эшитилган эвиденциал маълумотни ифодамоқда.

Ўзбек тилининг изоҳли лугатида *ҳис қилмоқ* феълнинг бир неча турлари келтирилган [ЎТИЛ йил; 547]. *Ҳис*, туйғу, идрок (от) 1) ташки таъсирни қабул қилиш орқали юзага келган ҳолат; 2) сезги, туйғу; (феъл) 1) *ҳис*, сезги қобиляти билан нарсa, ҳаракат-ҳолат ва шу қабиларни билмоқ, илғамоқ, сезмоқ; 2) киши руҳиятидаги, қалбидаги бирор нарсани акс эттирувчи, у билан боғлиқ сезги, туйғу; 3) *ҳисламоқ* айн. *ҳис қилмоқ*.

1. *Сезги деб аталган бу ҳислар баҳор ёмғиридек шарп этиб ўтиб кетмасмикан?* (Мирмуҳсин; Умид) Мазкур гап *inferencial* яъни тахминий эвиденциалликни ифода этмоқда.

2. *Ёдгор елкасида қизнинг кафтидан ўтаётган ҳароратни ҳис қилар* юраги ҳаяжондан гул-лабурар эди (Ў.Ҳошимов; Қалбингга қулоқ сол). Шербек Нигорага қаттиқ боғланиб қолганини *ҳис этди* (С.Анорбоев; Оксой). Келтирилган ҳар иккала мисоллар *experienced* яъни тажриба синовидан ўтган эвиденциаллик бўлади дея изоҳлашимиз мумкин.

3. *Ёшликда ҳамма ҳам олий жаноб ҳислар, ҳалоллик, соф виждон, номус ҳақидаги фикрлар билан тўлган бўлади* (Ф.Мусаёнов; Ҳиммат). Ушбу гап *hearsay* яъни эшитилган эвиденциал маълумотни ифодамоқда.

4. “*Мен сеники*” дея қиргандай у ўзини *ҳўжа ҳислайди* (Ҳ. Олимжон). Мазкур гап *reportative* эвиденциаллик бўлади, чунки бу гапда субъект эшитган нарсасини ўзгартирмаган ҳолда бошқаларга етказмоқда.

“Демак, “*ҳис қилмоқ*” сезги феълнинг эвиденциал маънодошлари сифатида *туймоқ, сезмоқ, пайқамоқ, таъсирланмоқ, сезилмоқ, илғамоқ, эътибор бермоқ, идрок этмоқ* ва *ҳисланмоқ* қабиларни келтиришимиз мумкин.

Юқоридаги мисоллардан шуни таъкидлаш жоизки, ўзбек тилидаги мисолларимизнинг барчаси, турли хил контекстларда бўлишидан қатъий назар, деярли бир хил маънони англатади. Инглиз тилидаги гапларимиз эса, ўзининг асл миносидан бироз йироқлашади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations) сифатида шуни айтиш мумкинки, эвиденциаллик ҳодисаси ўзбек тилидаги мисолларимизнинг барчаси, турли хил контекстларда бўлишидан қатъий назар, деярли бир хил маънони

англатади. Инглиз тилидаги гапларимиз эса, ўзининг асл миносидан биров йироқлашади. Эвиденциал тушунча ҳозирги кунда тилшунослик соҳасида илмий янгилик сифатида қаралади. Чунки эвиденциал ифода далилининг грамматик, лексик, синтактик, дискурсив, когнитив ҳамда прагматик воқеаланишининг оғзаки ифода шакли ҳисобланади. Шунингдек, эвиденциал-

ликни сезги феъллари орқали таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Чунки, сўзловчи ўзи қўрган, эшитган ва тахмин қилган воқеа-ҳодисаларни ўзгартирмасдан ёки биров бўёқдор ранглардан қўшиб ўзгарага етказиши исботланган ҳодисадир. Кейинги мақолаларда эвиденциалликнинг бошқа хусусиятларига батафсил тўхталамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Alexandra Y Aikhenvald, Evidentiality. Oxford University Press 2004, p 481.
2. Anderson, Lloyd B. Evidentials, paths of change and mental maps: Typologically regular asymmetries, Norwood 1986; p 373.
3. Bert Cornillie. Evidentiality and epistemic modality . On close relationship between two categories. Functions of language 2004. p 168.
4. Diwald Gabriele, Elena Smirnova, Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages. Berlin-Germany 2010, p 378.
5. F de Haan WALS. Semantic Distinctions of evidentiality, Privacy Policy Disclaimer 1999, p 413.
6. Johanson L and Utas, B. Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages. Berlin-Germany 2000, p 28.
7. Langacker 2002; бет Langacker Ronald W. Cognitive Grammar. –Oxford: Oxford University Press. 2008. -571p.
8. Lionnet, Florian. Evidentiality and modality in Laal reported speech, Australian National University, Canberra 2017, p 82.
9. Merriam-Webster Advanced LEARNER'S English dictionary. Springfield Massachusetts, USA 2008, p 2032.
10. Sarah E.Murray. The semantics of evidentials. - Great Clarendon Street Oxford, UK 2017, p 191.
11. Макаревич М.М. Эвиденциальность в пространстве балканского текста. – М.: Нестор-История, 2014. – 444 с.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006, бешинчи жилд, 630 бет.

УДК: 8'81'44

Ўрал ХОЛИЁРОВ,
Термиз давлат университети
Ўзбек тилишунослиги кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: xoliyorov@tersu.uz

ТошДЎТАУ профессори, ф.ф.д. Менглиев Б.Р. тақризи асосида

CREATING A DATABASE OF INTERWORDS SEMANTIC RELATIONS IN THE EDUCATIONAL CORPUS

Abstract

The article describes the issue of forming a database of units for educational corps, such as polysemy, synonymy, antonymy. World experience, theoretical views and researches in the Uzbek language are analyzed. Conclusions and recommendations were made on the formation of a database on the initial semantic relations for the educational corps.

Key words: educational corpus, antonym database, synonym database, hyponym, hyperonym, hyponymia, tag, tagging.

СОЗДАНИЕ БАЗЫ ДАННЫХ МЕЖСЛОВНЫХ СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ОБУЧАЮЩЕМ КОРПУСЕ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос формирования базы данных единиц для образовательного корпуса, таких как полисемия, синонимия, антонимия. Анализируются мировой опыт, теоретические взгляды и исследования на узбекском языке. Сделаны выводы и рекомендации по формированию базы данных по исходным смысловым отношениям для образовательного корпуса.

Ключевые слова: образовательный корпус, база данных антонимов, база данных синонимов, гипоним, гипероним, гипонимия, тег, тегирование.

ТАЪЛИМИЙ КОРПУСДА СЎЗЛАРАО МАЪНОВИЙ МУНОСАБАТЛАРГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАРНИ БАЗАСИНИ ЯРАТИШ

Аннотация

Мақолада таълимий корпуслар учун полисемия, синонимия, антонимия каби бирликлар базаларини шакллантириш масаласи тавсифланган. Жаҳон тажрибаси, ўзбек тилидаги назарий қарашлар ва тадқиқотлар таҳлил этилган. Таълимий корпус учун дастлабки маъновий муносабатларга доир маълумотлар базасини шакллантириш бўйича ҳулосалар чиқарилган ва тақлифлар берилган.

Калит сўзлар: таълимий корпус, антонимлар базаси, синонимлар базаси, гипоним, гипероним, гипонимия, тег, теглаш.

Кириш. Ўзбек компьютер лексикографияси – янги соҳа. Бу соҳанинг ривожига беvosита ўзбек тилида яратилган лўғатлар сифатига бoриб такалади. Маълумки, ўзбек тилида кўплаб лўғатлар нашр этилган: халқимизнинг бу бебаҳо бойликлари замонавий ахборот технологиялари ёрдамида авлоддан-авлодга ўта олишига асос бор. Хусусан, ўзбек тилида маъновий муносабатларни ифодаловчи бирликларнинг махсус лўғатларининг мавжудлиги қувонарли ҳол. Бу лўғатларни корпуслар учун база сифатида тайёрлаш алоҳида изланишни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жаҳон тилшунослигида узоқ давр мобайнида сўзлараро маъновий муносабатнинг полисемия, омонимия, синонимия, антонимия каби турлари ўрганилган[15]. Ўзбек тилида ҳам сўзлараро маъновий муносабат ҳодисаси жуда кенг тадқиқ этилган: [7, 11, 18, 17, 4, 10] бу масала бир неча даврда ўзига хос тавсифини топган. Кейинчалик ўзбек тилшунослари сўзлараро маъно муносабатларининг синонимия, антонимия, полисемиядан ташқари яна кўплаб турлари мавжудлигини таъкидлаган ҳолда, уларнинг гипонимия, градуонимия, партонимия, иерархонимия, функционимия каби турларини ажратдилар[9]. Демак, ўзбек тили таълимий корпусида сўзлараро маъновий муносабатга доир

маълумотларни базасини яратишда юқорида санаб ўтилган муносабат турлари эътиборга олинади. Маълумотлар базасидан ушбу муносабатни ифодаловчи тег(изох)лар ўрин олади.

Ўзбек тилида маъновий муносабатларни ифодаловчи бирликларнинг бир қанча махсус лўғатлари мавжуд бўлиб, турли электрон лўғатлар яратиш учун бой лингвистик таъминот вазифасини ўтайди. Жумладан, Ш.Раҳматуллаевнинг фразема, омоним, А.Ҳожиёвнинг синоним, муаллифлар гуруҳининг антоним, Х.Бердиёров ва Р.Расуловнинг паремнологик бирликларга бағишланган лўғатлари[12, 11, 18, 13, 5]ни бунга мисол қилиш мумкин. Мазкур лўғатларда лексемаларнинг ички ва ташқи алоқалари асосида уларнинг парадигматик ва синтагматик хусусиятлари очиби берилган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, статистик таҳлил методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Мавжуд антоним ва синонимлар лўғатини маълумотлар базасига боғлаш, кидирув берилганда шу лўғатлардан гиперҳавола асосида кидирувни йўлга қўйиш дастурчи учун қийинчилик туғдирмайди. Энг асосийси, хом ашё мавжуд, факат уни базага жойлаштириш, кидирувга

бўйсундириш масаласи ечилиши лозим. Тўғри, бунинг учун ушбу луғат матнлари бир неча техник қайта ишловдан ўтказилиши лозим[16, 3].

Ўзбек тили антонимларининг электрон базасини шакллантиришда ўзбек тилида нашр этилган луғатлар[13, 1] лингвистик таъминот вазифасини ўтай олади. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати[13] ўзбек тилида нашр этилган ilk луғат бўлиб, унда 495 та гуруҳга бирлашувчи 1800 га яқин антонимик жуфт тавсифланган. Луғатнинг кириш қисмида антонимларни танлаш тамойиллари кенг тавсифланган. Бизнинг тадқиқотимизда антоним танлаш тамойиллари эмас, балки луғат мақоласининг тузилиши муҳим аҳамият касб этгани учун шу масалага тўхталамиз. Чунки луғат мақоласининг тузилиши ўзбек тили таълимий корпусида антонимик муносабатни кўрсатувчи сўзлар базасини шакллантиришда ас

котади, натижа ойнаси – интерфейсдан ўрин олиш масаласи ечимига кўмак беради. Шундай қилиб, луғат мақоласи тузилиши, электрон мақолада бу тартибдан фойдаланиш масаласини таҳлил қиламиз.

1. Луғатда қатъий алифбо тартиби амал қилади. Қоғоз луғатларда алифбо тартиби муҳим. Аммо ҳар қандай луғатнинг электрон кўриниши учун алифбо тартибининг аҳамияти йўқолади, чунки фойдаланувчи кидирув ойнасига исталган сўзни ёзиши ва натижани кўриши мумкин.

2. Луғатда 2 хил: изоҳ мақола ҳамда ҳавола мақола мавжуд. Луғатнинг бундай тузилиши унинг электрон базасини шакллантиришда қулайлик яратади. Чунки маълум бир сўзга ҳавола бериш электрон луғатнинг қулайлигини янада оширади. Луғатдаги мақола тузилишини кўрамиз:

АРЗОН	ҚИММАТ
Нархи паст, оз пулга сотиб олиш мумкин бўлган	Нархи баланд, сотиб олиш учун кўп пул талаб қиладиган
<i>Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арзон эди, ҳозирги замонда майиз арзон, кўкнор қаҳат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташлаган кўкнорлар; А.Қаҳҳор, Башират.</i>	

Китобда луғат мақоласи жадвал шаклида бўлмаса-да, мана шу кўринишда жойлашган, аммо антонимлар маълумотлар базасида бу куйидаги кўринишда бўлади:

Антонимик уя рақами	Антоним жуфт	изоҳ	мисол
1	2	3	4
1	АРЗОН	Нархи паст, оз пулга сотиб олиш мумкин бўлган	<i>Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арзон эди, ҳозирги замонда майиз арзон, кўкнор қаҳат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташлаган кўкнорлар; А.Қаҳҳор, Башират.</i>
	ҚИММАТ	Нархи баланд, сотиб олиш учун кўп пул талаб қиладиган	
2	АЧЧИҚ ₁	Таъми қалампирникига ўхшаган	<i>Аччиқ билан чучукни тотган билан, Узоқ билан яқинни юрган билар.</i>
	ШИРИН ₁	Таъми шакарникига ўхшаган	
3	АЧЧИҚ ₂	Кишининг иззат-нафсига тегадиган, хафа қиладиган	<i>Аччиқ савол бериб, ширин жавоб кутма (Мақол)</i>
	ШИРИН ₂	Кишига роҳат бағишлайдиган, хурсанд қиладиган	

Бу жадвалдаги тўртинчи устунни киритмаслик ҳам мумкин, чунки таълимий корпус базасидан бу сўзларга автоматик мисол топилади. Кўп маъноли сўзнинг ҳар бир маъноси антонимик характер касб этиши мумкин, бундай ҳолларда сўзлар индекс билан берилди ҳамда ҳар бир маъноси учун алоҳида уя остида рақамланади.

3. Антонимик жуфт сифатида бош сўзнинг изоҳи келтирилади. Бизнингча, антонимик жуфтлик кидирувини бир-бирига ҳавола бериш ёки маълумотлар базаси сифатида шакллантириш орқали амалга ошириш қулай йўл. Аммо қоғоз луғатларда бўлгани каби, луғат мақоласи сифатида барча антонимик жуфтларнинг изоҳини келтириш масаласида икки усул мавжуд:

биринчиси, кидирувга берилган сўзнинг жуфтлиги маълум алгоритм асосида аниқланади (бунда сўзнинг ўзаро ҳаволаси ёки маълумотлар базасидаги жадвалга асосланилади); ҳар бир сўзнинг изоҳи

автоматик равишда таълимий корпус базасидаги сўзларнинг изоҳи келтирилган базадан импорт қилинади;

иккинчиси, кидирувга берилган сўзнинг антонимик жуфти маълумотлар омборидаги алгоритм асосида аниқланади; ҳар бир жуфтликнинг маъноси жадвалда акс эттирилади.

Юқоридаги икки ёндашувнинг манфий/мусбат томонлари кўринади: биринчи ёндашув асосида, антонимик жуфтлар аниқланиб, уларнинг изоҳи маълумотлар базасидан автоматик равишда импорт қилинганда, кўп маъноли сўзларнинг турли маънолари антонимлик доирасидан чиқиши мумкин бўлади: аъзоларидан бири полисемантик сўздан иборат бўлган антоним жуфт фақат бир маъноси билан антоним бўлиб, бошқа маъноси билан антоним бўлмай қолиши мумкин. Шунда изоҳлар фойдаланувчини чалкаштириб юборади. Иккинчи ёндашув қўлланилса, антонимлар луғати[13]даги маълумот (материал)лар базага қўлда

киритилади. Бири чалкашликни келтириб чиқарса, иккинчиси катта вақт ва меҳнатни талаб қилади. Юқоридаги таҳлилларимиз асосида таълимий корпус учун ўзбек тили антонимлар базасини шакллантириш муаммолари ечимига оид қуйидаги алгоритмни тавсия этамиз:

биринчи, кидирув ойнасига керакли сўз киритилади, дастур антоним жуфтни топади, натижани ойнага чиқаради; фойдаланувчига маълум бир сўзнинг зид маъноли жуфти керак бўлгани учун дастлабки эҳтиёж қондирилган ҳисобланади;

иккинчи, антонимик жуфтнинг иккала аъзосига ҳам изоҳли луғатга гиперҳавола тарзида ишлов берилади; агар фойдаланувчи ҳар бир сўзнинг изоҳи(маъноси)ни билишни истаса, сўзни танлаганда, изоҳ (сема)лар алоҳида ойначада очилади. Бу билан фойдаланувчи сўзнинг маъносини билиб олиш имконига эга бўлади; дастур муаллифларининг катта ҳажмли меҳнатининг олди олинади.

Ўзбек тили синоним сўзлар базасини шакллантиришда, табиийки, синонимлар луғати[18] қўл келади. Ушбу луғатнинг ҳар бир луғат мақоласи қуйидаги қисмлардан ташкил топган:

- 1) синонимик қатор;
- 2) синонимик қатордаги сўзлар учун умумий бўлган маънонинг изоҳи;
- 3) синонимик қатордаги ҳар бир сўзга хос хусусиятнинг таърифи;

4) синонимик қатор ва ҳар бир синонимга берилган таърифни тасдиқловчи мисол. Синонимик қатордаги сўзлар бирдан ортик маънода ўзаро синоним бўлса, бу ҳолат араб рақамлари билан кўрсатилган[18].

Жамият ҳаёти билан бирга тил ҳам ривожланар экан, бугунги кунда юз бераётган ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ўзгаришлар янги луғат яратиш эҳтиёжини юзага келтиради. Муаллифларнинг таъкидлашича, “Ўзбек тилининг маънодош сўзлар ўқув луғати”ни тузишда “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”ни яратиш учун таяниш таъминланган асосланган[2]. Бироқ ўқув луғати юқорида тилга олинган “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”дан қуйидаги жиҳатлари билан фарқланади:

1. “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати” изоҳсиз, синонимик қатор ҳолида кенгайтирилган.

2. Синонимик қатордаги бош сўз (доминанта) белгиланган ҳамда қора рангда ажратилган.

3. Ўқувчиларнинг луғат билан ишлаш самарадорлигини ошириш мақсадида маънодош сўзларнинг ўз ёки ўзлашма қатлам эканлиги аниқланган.

4. Бирдан ортик синонимик қаторда бош сўз бўлган синоним алоҳида-алоҳида ва рим рақами билан берилган[2]. Масалан:

Bosh, kalla [f-t]

Boshlamoq, kirishmoq, tutinmoq

Boshliq, rahbar [f-t], yo'lboshchi, ishboshi, boshchi, sarkor [f-t], katta, kattakon, ulug', rahnamo [f-t], sardor [f-t], peshvo [f-t], sarvar [f-t], sarkarda [f-t], xo'jayin [f-t]

Boshqarmoq, idora qilmoq, so'ramoq

Boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror

Мисоллардан кўриниб турибдики, синонимик уяда бош сўз (доминанта), синонимик қатор аъзоси, ҳар бир сўзнинг қайси тилга мансублигини

ифодаловчи белги мавжуд. Омоним лексеманинг ҳар бирига алоҳида синонимик уя ҳосил қилинган. Масалан:

Boshqa I, bo'lak, o'zga

Boshqa II, bo'lak, o'zga, ortiq, tashqari.

Бугунги кунда тилга тизим сифатида қаралаётган бир пайтда тилшуносликда лисоний бирликларнинг маъновий муносабати, уларнинг ўзаро ўхшаш/фарқли хусусияти масаласи кўпгина тилшуносларни қизиқтириб қўймоқда. Систем таҳлил усули асосида олиб борилган кейинги кузатишларда тилимизда маъновий муносабатнинг ранг-баранг эканлиги ойдинлашиб, уларнинг градуонимия, гипонимия, партонимия, функционимия, иерархионимия каби турлари ҳам фарқланди. Шунга мувофиқ маънодош сўзлар билан даражаланган сўзлар қаторини фарқлаш ҳам ўқувчилар учун бугунги кун талабидир[2].

Луғавий маънодошлик семемаси таркибидаги аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари ҳар хил бўлган, бир турдаги нарсасиз-буюм, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи лексемалараро муносабатдир. Даражаланиш эса умумий аташ семалари бир хил, лекин маълум бир семанинг турли даражасини ифодаловчи лексемалардир. Бундан ташқари, маънодошлик ва даражаланиш орасидаги иккинчи фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемалар ўзаро ифода семалари билан фарқланса, даражаланиш қаторида бу шарт бўлмайдиган. Шунга кўра маънодош сифатида қараб келинган кўпгина даражаланган сўзлар алоҳида муносабат тизими сифатида қаралиб, мазкур луғатдан четда қолган[2].

Таълимий корпуснинг синоним сўзлар базасини шакллантириш эканмиз, синонимик ва градуонимик муносабат ҳамда шундай қаторларни ажратиш кўрсатиш масаласига алоҳида эътибор қаратишимиз керак.

Луғатда зид маъноли сўзлар жуфтлаштириб берилган. Бир сўзга бир маънодошлик қаторидаги барча сўзлар маънодош бўла олиши мумкин. Масалан:

абжир – лаванг, ландавур, лапашанг, ношуд, оғзидаги ошини олдирадиган, ўқувсиз, сусткаш, тенсатембранмас.

birdaniga – asta-sekin, sekin-asta

birga – alohida, yolg'iz, tanho

birgalikda – tanho, yolg'iz

birlik – parokandalik, tarqoqlik, boshboshdoqlik

birlashdi – ajraldi, ayirildi, tarqaldi

birlashtirdi – judo qildi

birpas – uzoq (мисоллар ўқув луғатидан айнан олинган сабабли латин алифбосида келтирилди).

Агар сўз кўп маъноли бўлиб, ҳар бир маъноси билан бошқа-бошқа сўзга маънодош бўлса, унинг зидлари нуқтали вергул билан ажратилган. Масалан: *ажралди – қўшилди; ярашди* каби.

Бундай маъно муносабатига доир маълумотлар базасини шакллантириш, кидирув тизимини ишга тушириш учун биринчи навбатда сўзларнинг ўзаро ҳаволага эғалиги ҳал этилиши лозим. Анъанавий луғатда бўлгани каби, фақат бош сўз эмас, бир синонимик қатор аъзоларидан бири кидирилганда, натижа интерфейсида айнан битта синонимик қатор чиқишига эришилиши керак. Бунга эришиш учун маълумотлар базасини қуйидагича лойиҳалаштириш мумкин:

Доминанта	Синонимик қатор аъзолари					
бирлик	парокандалик	тарқоқлик	бошбошдоқлик	...	...	...

Шунда кидирув ойнасига шу синонимик қаторнинг исталган сўзи (парокандалик/ тарқоқлик/ бошбошдоқлик каби сўзлардан бири) киритилса, яхлит синонимик қатор топилади. Кейинги босқичда фойдаланувчи қайси аъзонинг маъноси(семалари)ни билишни истаса, шу сўзнинг устига босади, гиперҳавола ишга тушади: изоҳли лугат базасидан шу сўзнинг изоҳи чакирилади.

Жаҳон тилшунослигида Ж.Лайонз сўзлараро маъно муносабатлари доирасида янги – тур-жинс муносабатини ифодаловчи гипонимия ҳамда гипонимик муносабатлар билан боғланган сўзлар сираси, гипонимик лугавий маъно гуруҳ(ЛМГ)лар, гипоним, гипероним каби тушунча ва атамаларини олиб кирди[6]. Ўзбек тилшунослигида гипонимия ҳодисасининг ўрганилиши Р.Сафарова тадқиқотлари билан боғлиқ[14]. Дунёдаги бошқа тиллар каби ўзбек тилининг ҳам жинс-тур муносабатини ифодалаш асосида боғланган лугавий бирликлари мавжуд: уларнинг сўз бирикмаси воситасида ифодалаш имконияти чекланмаган. Жинс-тур муносабатини ифодалашнинг лексик имкониятлари ўзбек тилида маълум лугавий бирликлар ёрдамида ифодаланadi. Тилнинг лексик-семантик тизимида жинс белгисининг номини ҳамда тур белгисининг номини ифодалаб келган мустақил лугавий бирлик мазкур тил қурилишидан мустақил бирлик сифатида ўрин олади. Бундай лугавий бирлик алоҳида ўзак морфемага эга, у тилнинг мустақил бирлиги. Шунинг учун ҳам бундай лугавий бирликларнинг миқдори ҳар бир тилда қатъий равишда белгилаб қўйилган [14]. Ўзбек тилида гипероним ва гипоним орасида семантик, логик-семантик алоқа

мавжуд. Бундай лингвистик базани шакллантириш учун, афсуски, материал вазифасини бажарадиган лугат (манба) бизга маълум эмас. Лекин таълимий корпус учун бундай бирликларнинг базасини яратиш ҳам жуда муҳим ҳисобланади.

Хўлоса ва таклифлар. Таълимий корпус учун ўзбек тили антонимлар базасини шакллантириш муаммолари ечимига оид қуйидаги алгоритм тавсия этилади: *биринчи*, кидирув ойнасига керакли сўз киритилади, дастур антоним жуфтни топади, натижани ойнага чиқаради; фойдаланувчига маълум бир сўзнинг зид маъноли жуфти керак бўлгани учун дастлабки эҳтиёж қондирилган ҳисобланади;

иккинчи, антонимик жуфтнинг иккала аъзосига ҳам изоҳли лугатга гиперҳавола тарзида ишлов берилади; агар фойдаланувчи ҳар бир сўзнинг изоҳи(маъноси)ни билишни истаса, сўзни танлаганда, изоҳ (сема)лар алоҳида ойначада очилади. Бу билан фойдаланувчи сўзнинг маъносини билиб олиш имконига эга бўлади; дастур муаллифларининг катта ҳажмли меҳнатининг олди олинади.

Синонимлар базасини шакллантиришда синонимлар лугатидан маълумотни маълумотлар омборига киритиш, кидирув тизимини ишга тушириш учун сўзларнинг ўзаро ҳаволага эғалигини ҳал этиш талаб этилади. Анъанавий лугатда бўлгани каби, фақат бош сўз эмас, бир синонимик қатор аъзоларидан бири кидирилганда, натижа интерфейсида айнан битта синонимик қатор чиқишига эришилади. Бунга маълумотлар базасида синоним қатор аъзолари алоҳида устун, битта қаторда жойлаштириш билан эришиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Suvonova X., Turdiyeva G. O'zbek tilining shakldosh so'zlar o'quv lug'ati. Maktab o'quvchilari uchun. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 38 b.
2. Shukurov O., Boymatova B. O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 49 b.
3. Ахмедова Д.Б. Атов бирликларини ўзбек тили корпуслари учун лексик-семантик теглашнинг лингвистик асос ва моделлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Бухоро, 2020. –138б.
4. Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // “Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1989, 6-сон.
5. Бердиёров Х, Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
6. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – Москва, 1978.
7. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент, 1975.
8. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент, 1993.
9. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995.
10. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, 3-сон.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. – Тошкент, 1984.
12. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
13. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тилининг антонимлари лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 231 б.
14. Сафарова Р. Ўзбек тилида гипонимия: филол. фан. номз. диссер. автореф. – Тошкент., 1987. – 26 б.
15. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – Москва, 1974. <http://refleader.ru/jgeqasmermerujg.html>
16. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. – Бухоро, 2018. – 165 б.
17. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. – Тошкент, 1985.
18. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 307 б.
19. <http://refleader.ru/jgeqasmermerujg.html>

UDC: 81'44:135.182 [=512.123/=161]

Shohida ERGASHOVA,

Teacher of Department of Languages Medicine and Education faculty

Samarkand State Medical Institute

E-mail: azizashodikulova87@gmail.com

Parvina OLIMZODA,

Assistant teacher of Department of Languages Medicine and Education faculty

Samarkand State Medical Institute

E-mail: p.olimzoda29@gmail.com

BuxDU dotsenti, f.f.f.d. Ahmedova M.B. taqrizi asosida

LINGUISTIC FEATURES THE USE OF THE NAME OF THE DISEASE IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

The article provides detailed information on the linguistic features of the use of the name of the disease in English, Russian and Uzbek. However, there is a lot of information about where and how to use the names of diseases. The history of the origin of disease names is also discussed. Comparisons of disease names are given in English, Russian and Uzbek. There is also information on the order of use of disease names in linguistics in Russian, English and Uzbek.

Key words: linguistic features, linguistic, comparisons, disease names.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЕ НАЗВАНИЕ БОЛЕЗНИ НА АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье представлена подробная информация о лингвистических особенностях употребления названия болезни на английском, русском и узбекском языках. Однако информации о том, где и как использовать названия болезней, очень много. Обсуждается также история происхождения названий болезней. Сравнение названий болезней дано на английском, русском и узбекском языках. Также есть информация о порядке использования названий болезней в лингвистике на русском, английском и узбекском языках.

Ключевые слова: языковые особенности, лингвистика, сравнения, названия болезней.

INGLIZ, RUS VA O'ZBEK TILLARIDA KASALLIK NOMIDAN FOYDALANISHNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada ingliz, rus va o'zbek tillarida kasallik nomidan foydalanishning lingvistik xususiyatlari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga kasallik nomlaridan qayerda, qanday foydalanish haqida juda ko'p ma'lumotlar keltirilgan. Kasallik nomlarining kelib chiqish tarixi haqida ham fikr yuritilgan. Kasallik nomlarining ingliz, rus va o'zbek tillarida solishtirishlar keltirilgan. Rus, ingliz va o'zbek tillarida kasallik nomlarining lingvistikada foydalanish tartibi haqida ham ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kasalliklar nomlari, lingvistika, til xususiyatlari, taqqoslash.

I. Introduction. There are thousands of different languages on the globe. And yet we speak not only of "languages", but also of "language" - human language as something single. We have the right to do this because, with all the enormous differences between languages, they all have much in common with each other.

Each language is the property of some collective and thus a phenomenon socio-historical. Every language is an indispensable condition for development human culture, an amazingly subtle and perfect instrument of communication, an unsurpassed means of forming thought and transmitting it to other people.

Each language uses the sounds spoken by a person to express thoughts. Each language is divided: a normal utterance in any of the languages is segmented into elements that are repeated in other combinations in other utterances. Each language has an extensive set of such repetitive elements and a flexible system of rules according

to which these elements are combined into meaningful statements.

II. Literature review. Private linguistics deals with a separate language (Russian, English, Uzbek, etc.) or a group of related languages (say, Slavic languages). It can be synchronic, describing the facts of the language at some point in its history (most often - the facts of the modern language), or diachronic (historical), tracing the development of the language over a certain period of time. A kind of diachronic linguistics is comparative-historical, which clarifies by comparing related languages their historical past.

General linguistics deals with the general features of the human language. It explores the essence and nature of language, the problem of its origin and the general laws of its development and functioning, it also develops methods for the study of languages. Within the framework of general linguistics, typological linguistics is distinguished, which compares both related and unrelated

languages with each other, a comparison aimed at elucidating the general laws of the language [1].

For example, the following statements are absolute universals:

- 1) vowels and consonants exist in all languages;
- 2) people speak in all languages in sentences;
- 3) all languages have proper names;
- 4) if in a given language there is a difference in grammatical gender, then in it there is necessarily a difference in number. An example of a statistical universal: in almost all languages, at least two numbers differ in pronouns (exceptions: ancient and modern Javanese).

Applied linguistics also solves particular problems concerning one language, and problems that are fundamentally applicable to the material of any language: the creation and improvement of writing; teaching writing, reading, culture of speech, foreign language; creation of systems for automatic translation, automatic search, Abstract and summarization of information, creation of systems that ensure human-machine communication in natural language [2].

III. Research methodology. Linguistics is closely related to many other sciences. Before all, of course, with philosophy, which studies the most general laws of nature, society and thought?

Since language is a socio-historical phenomenon, linguistics is included in the range of sciences about human society and human culture such as sociology, history, ethnography, and archeology.

Since language is directly related to human consciousness, thinking and mental life, linguistics has close ties with logic and psychology, and through psychology also with the physiology of higher nervous activity. The study of the problems of the origin and early development of the language is carried out by linguistics in contact with anthropology.

Linguistics at a number of points comes into contact with literary criticism, poetics and folklore, uniting with them into a complex discipline - philology, which studies the language, literature and culture of a given people in their interrelationships [4].

Since our speech is embodied in sounds, important areas of linguistics are associated with acoustics - a branch of physics that studies sound, as well as with the anatomy and physiology of the organs of speech sound production in the human body [5].

Communication in the broadest sense of the word exists not only in human society, but also in the animal kingdom, and nowadays we must also take into account the communication between man and machine [6]. In all cases, communication is the transfer of some information, intentionally or unintentionally sent by the sender and perceived by the recipient. Analyzing the facts or processes of communication, two planes should be distinguished in it: expression, more precisely, the method, or the form of

expression (for example, the movement of the tip of a cat's tail) and the content of the transmitted information behind this expression (the excitement of the animal) [7].

IV. Analysis and results. Linguistic communication is, according to I.P. Pavlov, "the second signaling system reality", built on top of the first, common in humans with animals. Linguistic communication is always based on the assimilation (spontaneous or conscious) of a given language by the participants in communication, not on innate, but on acquired knowledge [8]. With rare exceptions, linguistic communication is deliberate, deliberate and, which is very important, is carried out not only as a direct reaction to a directly available stimulus. This means that, using language, you can distract yourself from the situation, talk about what is not at the moment, about the past and the future, generalize and make assumptions, that is, think, you can turn to an imaginary interlocutor, etc. Contents information transmitted by language, in principle is limitless, as human knowledge itself is limitless [9].

Linguistic communication acts as a qualitatively special exchange of information - not just the communication of some facts or the transfer of emotions associated with them, but also the exchange of thoughts about these facts. Non-verbal communication of people is of a different nature, represented primarily by involuntary manifestations of emotions in the form of laughter, crying, some body movements, and then by conscious imitation of such manifestations and conditional or become largely conventional (and different among different peoples) facial expressions and gestures. This also includes the phenomena realized in the process of speech, but due to the physical or emotional state of the speaker and from his will, as a rule, independent of his will - changes in the timbre of the voice, tempo and fluency of speech, trembling in the voice [10].

A separate act of speech, a speech act, in normal cases is a two-way process involving speaking and proceeding in parallel and at the same time hearing perception and listening comprehension. In written communication, the speech act encompasses, respectively, writing and reading (visual perception and understanding) of what is written, and the participants in the communication can be distant from each other in time and space [11].

V. Conclusion. In conclusion, the article provides detailed information on the linguistic features of the use of the name of the disease in English, Russian and Uzbek. At the same time, we learned a lot from the article about where and how to use the names of diseases. We have studied the views of scientists on the history of the origin of disease names. We compared the names of the diseases in English, Russian and Uzbek. We also learned about the use of disease names in linguistics in Russian, English and Uzbek.

REFERENCES

1. Sharipova D. et al. Bilingualism As A Main Communication Factor For Integration Among Nations In Transoxiana. Modern Uzbekistan //International Journal on Integrated Education. – 2019. – T. 2. – №. 2. – pp. 15-23.
2. Sharipova D., Ibatova N. THE TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS INTO UZBEK //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 10. – pp. 649-651.
3. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N., Komiljonovna X. M. Symbols and Images in Uzbek stories //Proceeding of The ICECRS. – 2020. – T. 5.
4. Sharipova D., Muhammadiyeva N., Mohigul Q. The Translation of Grammatical Discrepancies //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – T. 24. – №. 1.

5. Sharipova D.Sh., Mavlonova U.K., Ibatova N.I. BEHAVIORAL LANGUAGE ETIQUETTE IN UZBEK PROVERBS AND SAYINGS// Vestnik nauki i obrazovaniya 11-3 (89), 2020.
6. Sharipova D.Sh. THE LEXICAL-SEMANTIC PROPERTIES OF THE SYMBOL. //International Journal on Integrated Education. – 2020. – T. 3. – №. 9. – pp. 177-180.
7. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N. LINGUACULTURAL ASPECTS OF SYMBOLS AND CHARACTERS //Academy– 2020. – № 9. – (60) . – pp. 18-19.
8. Kuvvatova D. Classification of uzbek modern poems // Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research. UCT. J. Soc. Scien. Human. Resear. (UJSSHR). – Takestan, Iran, 2016, Volume 4, Issue 1. – P.81-84. (№5 Global Impact Factor, Impact Factor – 0,765).
9. Internal types of Uzbek poems. Социосфера. Научно-методический и теоретический журнал. Пенза (Россия) 2016. № 2. –С.46-50.Global Impact Factor (Австралия) – 1,041. Scientific Indexin Services (США) – 1,09
10. Transference of National Peculiarities in the Novel “The Din” by E.A’zam. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019.(Barotova M.)
11. Symbolic Description of the Year Seasons in Uzbek Poetry. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019.(Sohibova Z.)

Bibigul ESHTO'HTAROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: beshtukhtarova@mail.ru

O'zMu dotsenti O'sarov I. taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA "BOSH" KONSEPTINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATI

Annotatsiya

Maqolada tilshunoslik va uning tarixi, lingvokulturologiya haqida ma'lumot keltiriladi. Lingvokulturologiyaning eng muhim qismlaridan bo'lmish konsept tushunchasi va uning o'zbek va chet tillaridagi ahamiyati haqida so'z boradi. Bundan tashqari, "Bosh" konseptining o'zbek, rus va ingliz tillari frazeologiyasida ishlatilishi, tarjimalari keltirilib, misollar bilan dalillanadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, lingvokulturologiya, konsept, madaniyat, morfologiya, sintaksis, madaniyatshunoslik, etnolingvistika, sotsiolingvistika, madaniyat fenomeni, dunyoqarash modeli, ideomatik iboralar.

LINGUOCULTURAL PECULIARITY OF THE CONCEPT "HEAD" IN PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

In the article it is given the information about linguistics, its history and linguoculturology. It is written about the meaning of the concept that is essential part of the linguoculturology and its significance in Uzbek and foreign languages. Moreover, the use of the concept of "Head" in the phraseology of the Uzbek, Russian and English languages with their translation and they are provided with some examples.

Key words: linguistics, lingvoculturology, concept, culture, morphology, syntaxis, cultural studies, ethnolinguistics, sociolinguistics, cultural phenomenon, worldview models, idiomatic expressions.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ КОНЦЕПТА «ГОЛОВА» ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье дается информация о языкознании, его истории и лингвокультурологии. Написано о значении понятия, являющегося неотъемлемой частью лингвокультурологии, и его значении на узбекском и иностранных языках. Более того, использование понятия «Голова» во фразеологии узбекского, русского и английского языков с их переводом и с некоторыми примерами.

Ключевые слова: лингвистика, лингвокультурология, концепция, культура, морфология, синтаксис, культурология, этнолингвистика, социоллингвистика, культурный феномен, модель мировоззрения, идеомы.

Kirish. Tilshunoslik (lingvistika) tillarni o'rganuvchi fan hisoblanadi. Tilshunoslikning ikki ko'rinishi mavjud: amaliy va nazariy tilshunoslik. Nazariy tilshunoslik tilning strukturasi (grammatikasi) va uning ma'nosi (semantikasini) o'rganadi. Grammatika o'z ichiga bir nechta fanlarni qamrab oladi: morfologiya-so'zlarning tuzilishi va o'zgarishi, sintaksis-so'zlarning iboralarga va gaplarga biriktrilish qoidalari va fonologiya esa tilni abstrakt tovushlar yordamida o'rganuvchi fanlaridan iborat. Amaliy tilshunoslik o'z nomidan kelib chiqib, asosan, tilshunoslikda o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etadi. Amaliy tilshunoslik o'z ichiga qator fanlarni qamrab oladi. Masalan, chet tillarni o'rganish va o'rgatish, tarjima, nutq terapiyasi va nutq patologiyasi kabi fanlarni qamrab oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek tilshunosligi tarixi haqida gap ketganda, Mahmud Koshg'ariy va Zamaxshariylarning izlanishlarini alohida etirof etish lozim. Chunki bu izlanishlar uzoq, tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. XV asrdan XX asr 20-yillarigacha o'zbek tilini o'rganishning amaliy jihatlariga alohida e'tibor berildi va ko'plab ikki tilli (o'zbekcha-forscha, o'zbekcha-turkcha, o'zbekcha-ruscha va aksincha tartibda) lug'atlar tuzildi. O'zbek tilini hozirgi ma'noda

tadqiq etish XX-asrning 20-yillaridan boshlangan. Ammo sho'ro davrida olib borilgan til siyosati, rus tilining jamiyatdagi mavqeyini haddan ziyod oshirib ko'rsatishgani hech birimizga sir emas. Buning natijasida tilni, til hodisalarini o'rganish, tavsif va tadqiq etishda, ayniqsa, o'zbek tili grammatikasini o'rganishda ma'lum bir kamchilik va nuqsonlarga yo'l qo'yilgan bo'lsada, o'zbek tilshunosligi rivojlandi va ma'lum yutuqlarga erisha oldi. O'zbek tilshunosligi rivojiga Fitrat, K. Ramazon, Otajon Hoshim, S. Ibrohimov, Olim Usmon, Faxri Kamol, A. G'ulomov, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurag'monov, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, M. Asqarova, X. Doniyorov, Sh. Shukurov, Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojeyev, E. Begmatov kabi olimlarimiz, rus tilshunoslaridan Ye. D. Polivanov, A. K. Borovkov, K. K. Yudaxin, A. N. Kononov, A. M. Shcherbak, V. V. Reshetov va boshqa katta hissa qo'shdilar. O'zbekistonda tilshunoslik muammolari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, shuningdek, oliy o'quv yurtlarining tilni o'rgatish bilan bog'liq kafedralari tomonidan o'rganiladi va maxsus "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali nashr etiladi.

Rus olimlarining so'nggi o'n-o'n besh yillik ishlarining tahlili zamonaviy mahalliy tilshunoslikda yangi

yo'nalishni intensiv ravishda shakllantirish tendentsiyasi – kulturologik tilshunoslik (madaniy tilshunoslik) tobora kuchayib borayotganini payqashga imkon beradi. Madaniy tilshunoslikning vazifalariga til bilan munosabatlarni o'rganish va madaniyat, til va etnos, til va xalq mentalitetini tasvirlash kiradi [6]. Madaniy tilshunoslikning kategorik apparatining asosini tushunchalar, lisoniy shaxsiyat va konsept, hali o'z yakunini topmagan epistemologik shakllanish tashkil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Lingvistik tushunchalarning leksik namoyishi hozirgi kunda qiyosiy tilshunoslik sohasida ham dolzarb tadqiqot mavzularidan biri sanaladi. Taklif qilinayotgan tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi asosiy inson aqliy faoliyati bilan bog'liq konseptni tanladik. Ushbu tadqiqotimizda o'rganilayotgan leksemaning qiyosiy lingvistika va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan, shuningdek uning sinonimlari va antonimlari yuzasidan ish olib bordik.

Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan lingvokulturologiya (lot. lingua – til + lot. cultura – ishlov berish + yun. logos – ta'limot) tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalarida hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi sohadir [3].

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mazkur soha XX asrning so'nggi

choragida shakllandi, “lingvokulturologiya” termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi [6]. V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigмага xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir” [6]. G.G.Slishkinning fikriga ko'ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiya markazining madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigмага tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi [4]. Yuqorida zikr etilgan fikrlardan kelib chiqib, lingvokulturologiya inson hayoti va faoliyati uchun zarurligi, til va madaniyatning chambarchasligi qanchalik muhim ekanligini ko'rsatadi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqotining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini va bir biriga bo'lgan ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. O'zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo'lgan til va madaniyat lingvokulturologiyaning predmeti sanaladi. Lingvokulturologiya etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan chambarchas aloqadadir.

Tahlil va natijalar. Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning

yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);

2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqich [2].

Lingvokulturologiyada madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi.

Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi.

Konsept tushunchasi XX asrning birinchi choragida rus tilshunosligida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning fikricha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko'ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi [1]. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashila boshlandi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj yana qayta paydo bo'ladi. Y. S. Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirs, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi [5].

Har bir tilda shunday so'zlar yoki so'z birikmalari borki, ularni to'g'ridan to'g'ri tushunib bo'lmaydi yoki o'z manosida qo'llab bo'lmaydi. Agar biz barcha so'zlarning ma'nosini bilsak ham va barcha grammatik iboralarni tushunsak ham, ba'zan ideomatik iboralarning manosi murakkabligicha qolaveradi. Tilni o'rganayotganda ideomalar tilning eng murakkab sohalaridan biri deb hisoblanadi, ayniqsa, bu qiyinchilik ingliz tilida juda bilinadi va alohida yondashuv talab etadi.

Quyida bosh konseptning ingliz tili va o'zbek tillari frazeologiyasida qo'llanishi, tarjima va tahlillarini ko'rib chiqamiz:

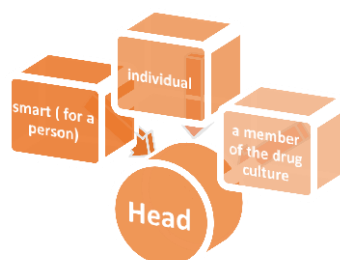
Ingliz tilida mavjud Longmen, Merriam Webster, Cambridge lug'atlarida ham “Bosh” leksemasiga o'ziga xos ta'riflar berilgan va ularda o'z manosida deyarli farq sezmaymiz.

Merriam Webster lug'atida “bosh” leksemasiga *the upper or anterior division of the animal body that contains the brain, the chief sense organs, and the mouth* [13] ya'ni og'iz, sezgi organlari va miyani o'z ichiga olgan hayvon tanasining yuqori yoki oldingi qismi;

Cambridge Dictionary lug'atida “bosh-head” leksemasiga *“the part of the body above the neck where the eyes, nose, mouth, ears, and brain are”* [11], ya'ni ko'z, burun, og'iz quloq va miyani o'z ichiga olgan tananing bo'yindan yuqori qismi;

Oxford dictionary lug'atida ham xuddi yuqoridagilar kabi *“the part of the body on top of the neck containing the eyes, nose, mouth and brain”* [12], ya'ni ko'z, burun, og'iz va miyadan iborat tananing yuqori qismi deya ta'rif beriladi.

Biz izlanishimiz davomida ingliz tilida “head/bosh” konseptini shakldoshlik jihatidan xususiyatlarini ko'rib chiqdik.

Quyida “bosh” konseptini ingliz maqol va iboralarida ishlatilishini ko‘rib chiqamiz:

A hair on the head is worth two on the brush— boshdagi bir tola cho‘tkadagi ikkitaga arziydi. Buning o‘zbek tilidagi muqobilini keltiradigan bo‘lsak, *uzoqdagi quyruqdan yaqindagi somon yaxshi* maqoliga to‘g‘ri keladi.

A fool may chance to put something into a wise man's head— ahmoq aqlli insonning boshiga balodir. Bu *“Ahmoqqa salom berdim, Besh tanga tovon berdim”* o‘zbek maqoliga to‘g‘ri keladi. Darhaqiqat, ahmoq inson o‘ylamay qilgan ishi orqali kimnidir boshiga balo keltiradi, o‘zini ham noqulay vaziyatga qo‘yadi. Shuning uchun xalqimiz *“Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga, yomon bilan yursang qolarsa uyatga”* deb bejiz aytmagan. Barcha tildagi maqollarning zahirida, albatta, yuqoridagi kabi yaxshilikka yetaklovchi ma‘no bo‘ladi.

Better be the head of a dog than the tail of a lion— sherning dumi bo‘lguncha, itning boshi bo‘lgan yaxshiroq (tarjima bizniki). O‘zbek maqoli *“Yomonning yaxshisi bo‘lguncha, yaxshining yomoni bo‘l”* yuqoridagi ingliz maqoliga mos keladi. Bunda “bosh va dum” so‘zlari o‘zaro ziddlik hosil qilmoqda.

He wears a \$10 hat on a five-cent head— besh sentli boshiga 10 dollarli bosh kiyimi kiyimoq, arzon boshga qimmat kiyim (tarjima bizniki). Ko‘pincha biz bu maqolni moliyaviy jihatdan yaxshi ta‘minlangan, ammo o‘z ishini bilmaydigan kishilar uchun ishlatiladi, ya‘ni *“Qovoq boshga tilladan toj kiydirmoq”*. *Don't pay attention to anything that guy says—he wears a \$10 hat on a five-cent head*. Bu ahmoq bola aytgan hech bir gapga e‘tibor bermang (tarjima bizniki).

Can do something standing on one's head— bemalol qila olmoq; bu ibora biror kishiga berilgan ish yoki vazifani osonlikcha qila olish, shunga imkoniyati borligini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu o‘zbek tilida *“Ko‘zini yumib qilmoq”* iborasiga to‘g‘ri keladi. *He said that he could find Africa standing on his head*. Uning aytishicha, Afrikani ko‘zini yumib ham bemalol topa oldi (tarjima bizniki).

An old head on young shoulders— yosh yelkada qari bosh. Yoshi katta insondek harakat qiladigan yoki gapiradigan yosh kishi. Bunda yosh bilan fiklash o‘rtasida nomutanosiblik bo‘lib, tinimsiz aql o‘rgatadigan bolaga nisbatan ko‘p qollaniladi. Misol uchun, *Tommy seems like an old head on young shoulders since he's always repeating the outdated phrases he hears from his grandmother*. Tommy yoshi kattalardek tuyuladi. Chunki u nuqul buvisidan eshitgan eski zamondagi iboralarni qaytaraveradi (tarjima bizniki).

(As) cross as a bear with a sore head— boshi og‘rigan ayiqdek darg‘azab: ingliz tiliga *“exceptionally irritable, annoyed, or grumpy”* ya‘ni juda g‘azablangan deya tarjima qilinadi *John is always cross as a bear with a sore head first thing in the morning. It's best not to even talk to him until he's had his coffee*. Jon ertalablari boshi og‘rigan ayiqdek darg‘azab bo‘ladi. Kofe ichmaguncha u bilan gaplashmagan yaxshiroq (tarjima bizniki). Buni biz o‘zbek tiliga *“Quturgan itdek darg‘azab”* deya tarjima qilamiz.

Yuqorida bosh konseptining ingliz tili frazeologiyasidagi qo‘llanilishi va tarjimalarini ko‘rib chiqdik. Endi mazkur konseptni o‘zbek tili frazeologiyasida qo‘llanishi va ularning ma‘nolariga yuzlanamiz.

Tananing bo‘yindan yuqorigi, oldingi (odamda, hayvonlarda) qismi; kalla. • Boshga tushgan • Boshdan kechir(il)gan (yoki o‘tgan)	Do‘st boshga boqar, Dushman — oyoq-q. (Maqol) Hayotda uchragan, duch kelgan; peshonasiga yozilgan. boshga tushganni ko‘z ko‘rar. (Maqol) Hayotda, taqdirda ko‘rilgan, yuz bergan, kechir(il)gan. Tabib tabib emas, boshidan o‘tgan — tabib. (Matal)
Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho‘qqisi.	Shamol bo‘lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi. (Maqol)
Voqea, hodisaning, biror muddat yoki faslning, asar, matn va shu kabilarning boshlanish joyi, payti, avvali, muqaddimasi:	Ishimning boshi yo‘q. Oshimning moshi yo‘q. (Maqol)
Ba‘zi o‘simliklarning kalla yoki mevasi	Topgan gul keltirar, topmagan — bir bosh piyoz. (Maqol)
Boshiga yetmoq	1) o‘ldirmoq, halok qilmoq, nobud qilmoq. 2) oxirigacha borib, yetib tugatmoq; tugatmoq

Boshiga ko'tarmoq	1) juda izzat-hurmat qilmoq, hurmatini bajo keltirmoq. 2) hammayoqni buzgudek shovqin solmoq, janjal qilmoq 3) shodlikdan, xursandchilikdan baqirmoq, shovqin solmoq
Boshiga suv quymoq	1) noo'rin sarflamoq, tugatmoq, tamomlammoq 2) pachavasini, rasvosini chiqarmoq
Boshi yostiqqa tegmoq	1) yotmoq, uxlammoq; 2) kasallanmoq, betoblanmoq.
Boshini tikmoq	o'zini qurbon qilishga tayyor bo'lmoq
Boshini qotirmoq (yoki og'ritmoq)	1) bo'lar-bo'lmas ish, harakat, gap va shu kabilar bilan joniga tegmoq, bezor qilmoq 2) uzoq va jiddiy o'ylamoq; tashvish chekmoq

Yuqorida keltirilgan barcha maqollar o'zining tarbiyaviy ahamiyati bilan birbiridan ajralib turadi. Ular yaxshilikka, to'g'ri so'zlikka o'ragatadi. Maqol va matallar xoh ingliz tilida bo'lsin, xoh o'zbek insoniyatni manaviy jihatdan yuksaklik tomon undaydi. Ba'zan maqollar majoziy ma'noda ham qo'llaniladi. Bunda asosan o'quvchidan umumiy mano nima ekanligini ilib olish kutiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar muqoyasasi shuni

ko'rsatadiki, bir tildagi ma'lum tushunchalarni ifodalovchi, bir tildagi ba'zi frazeologik birliklar ikkinchi tilda ekvivalent yoki muqobil frazeologik birliklarga ega bo'lishi, uchinchi tilda esa bunday iboralar umuman bo'lmay mumkin. Bu hol esa bevosita tarjimada shu tildagi mavjud iboralarining qo'llanmay qolib originaldagi emotsional-ekspressivlikni to'la ifodalamasligiga sabab bo'ladi. Ammo maqolamizda keltirilgan ingliz maqollari va ularning o'zbek muqobilini topishga yoki to'g'ri tajima qilishga harakat qildik.

ADABIYOTLAR

1. Аскольдов, С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267–280.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
3. Сабитова З.К. Лингвокультурология: Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 8-9.
4. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. – М.: Academia, 2000. – С.
5. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М.: Академический проект, 2004
6. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
7. McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. 2002 by The McGraw-Hill companies, Inc.
8. McGraw-Hill Dictionary of American Slang and Colloquial Expressions. 2002 by The McGraw-Hill companies, Inc.
9. <https://hozir.org/tajerlash-va-ularning-malakasini-oshirishni-tashkil-etish-bosh.html>
10. <https://www.macmillandictionary.com/>
11. <https://dictionary.cambridge.org/>
12. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
13. <https://www.merriam-webster.com/>
14. <https://www.ldoceonline.com/>

УДК: 37.011

Ноила ЮЛДАШЕВА,
Яшнобод тумани 282-мактаб
Она тили ва адабиёт ўқитувчиси
E-mail: noila_yuldashiva@bk.ru

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА АБДУЛЛА ОРИПОВ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақола умумтаълим мактабларида Абдулла Орипов ижодини ўрганишнинг ижтимоий-педагогик заруриятини очиб беришга қаратилган. Абдулла Орипов ҳаёти ва ижодини замонавий усулларда ўргатишнинг ўзига хос усуллари таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: бадий тафаккур, адабий тур ва жанрлар, ижодкор, адиб, адабий таълим, бадий тил.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ РАБОТЫ АБДУЛЛЫ ОРИПОВА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Данная статья направлена на выявление социально-педагогической необходимости изучения творчества Абдуллы Орипова в общеобразовательных школах. Проанализированы уникальные методики современного обучения жизни и творчества Абдуллы Орипова.

Ключевые слова: художественное мышление, литературные туры и жанры, творчество, писатель, литературное образование, литературный язык.

CONCEPTUAL FUNDAMENTALS OF STUDYING THE WORK OF ABDULLA ORIPOV IN SECONDARY SCHOOLS

Annotation

This article is aimed at revealing the socio-pedagogical need to study the work of Abdulla Aripov in secondary schools. The unique methods of teaching the life and work of Abdulla Aripov in modern ways are analyzed.

Keywords: artistic thinking, literary types and genres, creative, writer, literary education, literary language.

Кириш. Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ишлаб чиқилгани ва 2017 йилдан буён амалга татбиқ этилаётгани бу борада алоҳида ўрин тутди. Эришилган марраларни сақлаб қолиб, таълим тизимини ислох қилиш ва уни замон талабларига мослаш йўлида мактаб ва ўқув юртлари замонавий жиҳозлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари билан таъминланмоқда, уларда 11-йиллик қайтадан жорий қилинди ўқитиш мазмуни тубдан яхшиланмоқда. Мазкур даврда дарсликларнинг янги авлоди тушунчаси ҳаётийлик касб этди. Ҳар бир синф учун дарсликларнинг янги авлоди шакллантирилди. [1].

Адиб асарларини ўрганишга янгиланган бадий тафаккур асосида ёндашиш; унинг асарларини ўрганиш орқали ўқувчиларда маънавий ва мафкуравий иммунитетларни ҳосил қилиш; адиб маҳорати, истеъдодини тадқиқ қилиш воситасида ўқувчиларнинг фикрлаш қувватини ошириш, она тилимиз кадрини улуғлаш, тилдан фойдаланиш маданиятини янада ривожлантириш; ўқувчиларнинг адабий тур ва жанрлар ҳақидаги илмий-назарий билимларини адиб асарлари мисолида янада ёрқинроқ акс эттириш; адиб асарларини замонавий ахборот воситалари ва янгиланган педагогик технологиялар асосида ўргатиш қўламини кенгайтириб, адабий таълим мақсад ва вазифаларининг рўёбини таъминлаш каби эзгу мақсадлар мавзуйимизнинг, илмий ишимизнинг долзарблигини ҳам белгилаб беради.

Мавзуга оид адабиётлар. Абдулла Орипови жоди ҳақидаги илк мақолалар матбуотда эълон қилинганига ярим асрдан ошганини инобатга олсак ҳозиргача бу уммондан йиғиб олинган жавоҳирот хазинасининг ҳисобига етиш мушкул эканлиги аён бўлади-қолади. Шундан буён ўтган давр мобайнида бирон бир ўзбек адабиётшуноси йўқки, ўзининг илмий-тадқиқот ишларида, ҳеч қурса, бир марта Абдулла Орипов номини тилга олмаган, шоир ижодига хос янги бир 6 фазилатни кашф тмаган бўлсин! Шунга қарамай, бу санъаткор ижодининг очилмаган қатламлари жуда сероб. Адабий таълимда ёзувчи ижодини ўрганиш, тадқиқ қилиш ҳамиша долзарб масалардан бири саналган. Ижодкорнинг ўзига хос услубини, тимсол яратиш маҳорати, сўзга бўлган эътиборини кузатиш, таҳлил этиш орқали бадий асарни идрок қилиш, унинг гоё ва мазмунини тўла тушуниш, айни пайтда, сатрларга сингдирилган маъно сирларидан воқиф бўлиш имконияти янада кенгайди. Шундай бўлса-да, адиб ижодини янгиланган педагогик тафаккур асосида ўрганиш ишлари ҳали ўз якунини топган эмас. Тадқиқот ишимизнинг айнан шу мавзуга қаратилиши бу соҳада ечимини қутаётган масалаларга қаратилгани билан характерланади. Абдулла Орипов ижодини адабий таълимда ўргатиш бугунги кунгача асарларни тўлиқ таҳлил қилиш асосий мақсад қилиб белгиланмаган. Ушбу битирув малакавий ишимиз эса юқорида таъкидланган жиҳатлар билан таҳлил қилишга қаратилган.

Умумтаълим мактаблари учун тузилган дастурда кўрсатилган масалаларнинг дарслар бўйича

режалаштирилиши С.Аҳмедов, Б.Қосимов, Р.Қўчқоров, Ш.Ризаевлар томонидан тузилган “Ўқитувчилар учун методик қўлланма”да ҳам дарснинг бориши ва ўтиладиган масалалар алоҳида кўрсатилган [1].

Шоир ҳаёти ва ижодини 5 ва 9-синфда ўрганишга, методик манбаларда кўрсатилганидек, нисбатан кам вақт ажратилган. Демак, мана шу қисқа фурсатдан иложи борица самарали фойдаланиш талаб этилади.

Таниқли методист олимимиз, адабиётшунос Б.Тўхлиев [2] таъкидлаганларидек, “Бизнинг мактабларимизда бадий адабиёт яхши инсоний фазилатларни тарғиб қилишга, урушни, зўравонликни қоралаб, тинчликни, халқларнинг осойишта ҳаёти ва ўзаро дўстлигини улуғлайдиган, хунукликдан нафратланиб, гўзалликни тарғиб этадиган, ўсиб келаётган авлодга юксак маънавий фазилатларнинг шаклланиши ва ривожланишига имкон берадиган хислатлари билан эътиборлидир”. Ўқитувчи бу суҳбат жараёнида яна бир жиҳатга эътибор қаратиши, асар тили ҳақида ҳам тўхталиб ўтиши керак бўлади. Бунда дарслик материаллари ва бошқа манбалардан фойдаланиш мумкин. Табиийки, бадий тил, бир томондан, умумхалқ тили ва адабий тилга таянадиган, бошқа жиҳатдан эса уларнинг ҳар иккисидан фарқланиб турадиган алоҳида санъат ҳодисасидир. Бадий тилнинг мавжудлиги ижодкор шоир-ёзувчилар фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Шу маънода бадий тил ўз замирида миллий адабиётимизнинг асрлар оша шаклланиб келган анъаналарини (анъанавий сифатлашлар, рамз ва мажозлар, ўхшатиш ва бошқаларни) сақлаб қолган. Айни пайтда бари бир истиснодори ижодкор бадий тил имкониятлари доирасини кенгайтириши, бу тилнинг янада жозиба кашф этишини таъминлаши мумкин. Бу жараёнда адабий тил қонун-қоидаларидан чекинишга, умумхалқ тили бойликларида дадил мурожаат қилишга тўғри келади. Ўқувчилар бу нарсага келгуси дарсларда ўрганиладиган қатор асарлар, жумладан, «Қисаси Рабғузий», Гулханийнинг «Зарбулмасал», Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» асарлари мутлоасида яна бир бор гувоҳ бўлади.

Тадқиқот методологияси. Адабиёт турли воқеа-ҳодисотлар қамровида инсоннинг рангин руҳияти, бетакрор кўнгил олами, серқирра фикр-кечинмаларини ёритишни асосий мақсад қилгани боис адабий таълимда билим бериш билан бирга эстетик тарбия асосий ўринга кўтарилади. Бу таълим олувчининг поетик идрокини шакллантириш ва ривожлантириш, тафаккурини бойитиш мақсадларига ҳам хизмат қилади. Айни жиҳатларни эътиборга олиб бугунги адабиёт ўқитиш мазмунини такомиллаштириш, замонавий таълим технологиялари, интерфаол методлардан фойдаланган ҳолда адабий таълим самарадорлигига эришиш давр талабига айланган. Бунда технологик жараённинг яхши натижа, самара бериши учун педагогик технологиянинг пухта лойиҳалаштирилганлиги ва ўқитувчининг рамзлар, ишоралар, шама, қочиримлар, истиоралардан фойдалана олиши, нутқ оҳанги, сўз жозибасига эътибор бериши ҳамда ифодали ўқиш санъатини галлаганлиги муҳим. Зеро, ўқувчиларнинг бадий адабиёт тўғрисидаги тушунча ва тасаввурлари, назарий билим ва малакалари айнан умумий ўрта таълимда шаклланади. Бу босқичда ўқувчиларнинг бадий тафаккури, китобхонлик маданияти, маънавий фазилатларини

юксалтириш имконлари ниҳоятда кенг. Янгиланган дастурий талабларга мувофиқ ўқувчиларнинг таянч ва фанга оид компетенцияларини чуқур ривожлантиришга эришишда ҳам умумий ўрта таълим босқичи асосий ўринда туради. Хусусан, 9-синфларда адабиёт ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг бадий асарларини ифодали ва шарҳлаб ўқиш, тинглаб тушуниш, фикрни оғзаки ва ёзма баён қилиш, адабий асарларни поетик таҳлил қилиш (асар мавзуси ва ғояси, тур ва жанр хусусиятларини аниқлаш, образларни таснифлаш, поетик тасвир воситаларини ажратиш, ижодкор поетик маҳоратига муносабат билдириш, асар маънавий-эстетик кимматини белгилаш) каби фанга оид адабий-нутқий компетенцияларини ривожлантириш кўзда тутилади. Айни дастурий талабларни муваффақиятли ҳал этишда, жумладан, шеърий асарларни ўрганишда замонавий педагогик технологиялар, интерфаол методлардан фойдаланиш юқори самара беради. Шеърий асарларнинг жанрий хилма-хиллиги, мавзу қамровининг кенглиги, бу асарларда хиссий кечинмалар, руҳий кайфият тасвири устуворлиги дарсларни ҳам рангбаранг шакл ва мазмунда ташкил этиш имконини беради. Масалан, Абдулла Орипов шеъриятини ўрганишда бу имкониятлардан кенг фойдаланиш мумкин. Адабиёт дастурида Абдулла Орипов ҳаёти ва ижодини ўрганишга 3 соат ажратилган. Унда шоир шеъриятини чуқур ўрганиш, ижодига ҳос ҳаққонийлик, самимийлик, фалсафийлик поетик жозибадорлик сингари етакчи хусусиятларни ўзлаштириш, “Сароб” («Ўйларим»), “Баҳор”, “Генетика”, “Баҳор кунларида”, “Куз манзаралари” шеърларида “инсон руҳиятининг рангли товланишлари, инсон ва замон муносабатларидаги мураккаб муаммоларнинг лиро-фалсафий талкин этилиши сингари поетик масалаларни таҳлилий асосда ўрганиш назарда тутилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Кузатишлардан маълум бўладики, шоир асарларининг талкин ва таҳлили унинг таржимайи ҳоли билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилиши мумкин. Яъни ижодкор таржимайи ҳоли тўғрисидаги мулоҳазаларимиз унинг асарлари мазмунмоҳиятини чуқурроқ аниқлашда бизга яқиндан ёрдам беради. Шу ҳолат ҳисобга олинган ҳолда, дарсликда Абдулла Орипов ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир нисбатан батафсилроқ маълумот ўқувчига тақдим этилган.

Зотан, қатта шоир ўз халқининг овози, унинг орзу-умидлари ва инсон қалби, изтиробларининг ифодачиси. Бироқ, энг асосийси, у ўз даврининг ҳаками ва куйчиси, у-жарчи ва файласуф, у сўз сеҳргари ва узлатга чекинган мутафаккирдарвеш. Буларнинг бари унга қалб изҳорини ҳаммага бирдай тушунарли, сеvimли ва шу билан бирга, кўтаринки теран маънолар моҳиятини ифодалаш учун ато этилган. Шу боис шоирнинг сўзларидан замондошлари ҳам, келгуси авлодлар ҳам фахрланиб юрадилар. Абдулла Орипов менга ХХI асрга қадам қўйган давримизнинг буюк маданий аҳамиятга молик ана шундай шоири бўлиб гавдаланади. Қадрли укам, ўз миллий позициясини бойитиш ва жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшиш учун ўзбек сўз санъати йўлларида шоирлик миссиясини давом эттиришингизни тилайман [4]. Бирор ижодкорни чуқурроқ англаш учун, яратган асарлари мазмунини теранроқ ҳис қилишда ёзувчининг ўзи ҳақида ёзганлари, замондошларининг у ҳақидаги фикрларидан ҳам фойдаланиш лозим бўлади. Бундай фикрлар қўшимча

адабиётларни ўқиганда, газета-журналларни варақлаганда кўплаб топилади. Ўқитувчи шоирнинг ёшлик, ўсмирлик йиллари, ижодининг илк шаклланиш даври ҳақида маълумот бераётганда адибнинг ўзи ҳақидаги хотираларидан кенг фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, “Кўрган - билганларим”да шоир қуйидагиларни айтади: “Менинг туғилиб ўсган, болалигим ўтган жойлар Қарши (қадимги Насаф) шаҳридан беш-ўн қақирим шимолроқ томондаги Қўғиртов етакларидадир... бу дунёнинг воқеа ва ҳодисалари хотирамда тўрт-беш ёшларимдан бошлаб қолган. Урушдан қайтмаганларнинг азалари-ю қайтган майиб-мажруҳ кишлоқдошларимнинг қўлтиқтаёқни тўқиллатиб юрганлари эсимда. Очарчилик, одамларнинг кунжара еганларини кўп кўрганман... Негадир болалигимда хотирам жуда кучли эди. Бир ўқиганим эсимда қолаверар эди. Радио, телевидение ёхуд бошқа томошалар бўлмаганидан кейин эрмагим китоб эди-да. Дуч келган нарсани ўқиб, дуч келган нарсани ёдлаб олардим. Бу китоблар орасида халқ дostonлари ҳам, Навоий бобомиз-у Пушкиндan таржималар ҳам, Ғафур Ғулom, Ҳамид Олимжон шеърляти ва яна бошқа кўп роман-у қиссалар бўларди”.

Хулоса ва таклифлар. Замонавий жамият ўзининг тез ва чуқур ўзгарувчан тавсифига эга бўлиб,

бундай ўзгаришлар жамоатчилик тузилмалари, жумладан, мустақил давлатлар, шахс ва жамият ўртасидаги муносабатлар, демографик сиёсат, урбанизация жараёнларида кўзга яққол ташланмоқда. Таълим ҳам глобал умумҳамжамят тузилмасининг алоҳида таркибий қисми сифатида жамиятда бўлаётган барча ўзгаришларни ҳисобга олиши, ана шу асосда ўз тузилиши ва фаолият мазмунини ўзгартириши зарур. Бугунги кунда таълимнинг жамият ривожланиш суръатларидан ортда қолаётганлиги, таълим жараёнида қўлланилаётган технологияларнинг замонавий талабларга тўлиқ жавоб бермаслиги ҳақидаги масала дунё ҳамжамяти томонидан тез-тез эътироф этилмоқда. Шунки таълим ҳам ижтимоийлаштириш вазифасини бажарувчи сифатида жамиятдаги ўзгаришлар ортдан бориши ҳамда унинг ривожланишига ўз таъсирини ўтказиши керак. Бирок жамият ривожланиши ва таълим тизими ўртасидаги муносабат мураккаб кўринишга эга бўлиб, юқори даражадаги жўшқинлик билан фарқланади. Таълим барча фаол ва султ ўзгаришлар таъсирини қабул қилавермайди, жамиятда бўлаётган воқеаларга эса ўз таъсирини ўтказади. Ана шу нуқтаи назардан таълимдаги ўзгаришлар фақатгина натижа сифатида эмас, балки жамиятнинг келгусидаги ўзига хос ривожланиш шартидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов С., Қосимов Б., Қўчқоров Р., Ризаев Ш. 5-синф. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа аксиядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 72.
2. Тўхлиев Б., Исаева Ш., Шермуродов Т. Адабиёт. Академик лицейнинг иккинчи босқич талабалари учун. – Тошкент, 2012. – Б. 423-457.
3. Абдулҳофиз Жалолов. Тарих сабоқлари ва мустақиллик истиқболлари. Мулоқот. 1996, 5-сон. Б. 12.
4. Чингиз Айтматов. Қутлов. Ўзб. адаб. ва сан. 2001 йил, 23 март

Adiba YUSUPOVA,
O'zMU 2-kurs magistranti
E-mail: adibashkayusupova@gmail.com

O'zMU professori, f.f.d. Z.Xolmanova taqrizi asosida

REALIES OF THE UZBEK NATION

Abstract

This article describes expressions that reflect the culture and traditions of Uzbek people and also their traditional way of thinking and the subjective attitude. Author tries to explain the issues of understanding (perception) of realities in the context of the phrase as linguocultural units which retain national and cultural features. Continuity of these traditional heritage gains great importance and discussions are needed. This article devoted to the phrases, which involve real units, experience and meticulousness of the people.

Key words: realia, lingvokulturrema, cultural values, cultural symbols, lingvoculturology, national costumes, household realities.

РЕАЛИИ УЗБЕКСКОЙ НАЦИИ

Аннотация

В данной статье описаны выражения, отражающие культуру и традиции узбекского народа, а также их традиционный образ мышления и субъективное отношение. Автор пытается объяснить вопросы понимания (восприятия) реалий в контексте фразы как лингвокультурных единиц, сохраняющих национально-культурные особенности. Преемственность этого традиционного наследия приобретает большое значение и объектом обсуждения. Эта статья посвящена фразам, в которых задействованы реальные единицы, опыт и дотошность людей.

Ключевые слова: реальность, лингвокультурология, культурные ценности, культурные символы, лингвокультурология, национальные костюмы, бытовые реалии.

O'ZBEK MILLATIGA XOS BO'LGAN REALIYALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalqining madaniyati va urf-odatlarini, shuningdek ularning an'anaviy tafakkur uslubi va sub'ektiv munosabatlari aks etgan iboralar tasvirlangan. Muallif haqiqatni anglash (idrok etish) masalalarini ibora doirasida milliy va madaniy xususiyatlarni saqlaydigan lingvokultural birliklar sifatida tushuntirishga harakat qiladi. Ushbu an'anaviy merosning davomiyligi katta ahamiyat kasb etadi va munozaralar zarur. Ushbu maqola odamlarning haqiqiy tajribasi va sinchkovligini o'z ichiga olgan iboralarga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: realiya, lingvokulturrema, madaniy qadriyat, madaniy belgi, lingvokulturologiya, milliy kiyim-kechak, uy-ro'zg'or realiyali iboralar.

Kirish. Til kommunikativ funksiyadan tashqari milliy qadriyat, an'analarini to'plash vazifalarini ham bajaradi. Til birliklarining madaniy semalari to'plash funksiyasi orqali reallashadi. Turli millatlarda mentalitet va madaniy an'analarga ko'ra, iboralar muloqot maqsadi va holatiga qarab turlicha qo'llanadi, tushuniladi va kommunikativ maqsadga yo'nalganlik noan'anaviy tarzda anglashiladi. Bundan tashqari, iboralarning qo'llanishi muayyan mamlakat, geografik hududga qarab bir-biridan farqlanadi. Biz keltirmoqchi bo'lgan iboralar, aynan, o'zbek xalqi madaniyati, urf-odati bilan bog'liq. O'zbek xalqi deganda bevosita ko'z oldimizda mehnatkash, har qanday mashaqqatga chidamli xalq gavdalanadi. O'zbeklar Markaziy Osiyoda birinchilardan bo'lib o'troqlashgan, boshqa xalqlarning turmush tarziga o'xshamaydigan hayot tarziga ega bo'lgan xalqdir. Qaysi xalq vakili bo'lishidan qat'i nazar inson ongli hayotidan boshlab mehnat bilan shug'ullana boshlaydi. Mehnat jarayonida esa xilma-xil ishlar bajarib kelingan. Mehnat jarayonida bajarilgan u yoki bu xatti-harakatlar kishilarda muayyan lisoniy assotsiyalarni uyg'otadi[1]. Shu tufayli biror bir fikrni obrazli ifodalashga ehtiyoj tug'iladi. Ayni shu holat kishilarning kasb-koriga, uy-ro'zg'or tarziga aloqador

frazologizmlarning ham shakllanishiga sabab bo'lgan, deb o'ylaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Realiiya ishtirokidagi iboralarni tahlil qilganimizda, albatta, realiia atamasini avval qanday ma'no anglatishini tushunishimiz kerak?

Realiiya deganda ma'lum bir xalqqa xos bo'lgan (kundalik hayot, madaniyati, ijtimoiy va tarixiy rivojlanishi) milliy kolorit hisoblangan so'zlar tushuniladi. Realiiyalar tarjima qilinishi shart bo'lmagan so'zlar hisoblanib tushuntirib o'tiladi. Tilshunoslikda oliy ta'lim sifatini takomillashtirishda innovatsion hamkorlikning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan realiyaning bir necha tushunchalari mavjud. Bu realiialar ustida ko'plab olimlar, jumladan, o'zbek tilshunos olimlari G.Salomov, K.Musayev, S.Axmanovalar; jahon tilshunos olimlaridan Vereshchagin Y.M, Kostomarov V, Tomaxin G.D. quyidagicha ta'rif berishgan.

1) Vereshagin va Kostomarov olimlarning "Til va madaniyat" o'quv qo'llanmasida: Muqobilsiz leksika. Ushbu atama ko'plab olimlar tomonidan turli xil talqin qilinadi: birlari realiyaning sinonimi sifatida qarashsa, boshqa olimlar boshqa madaniyat va tillarda uchraydigan

boshqa tilga tarjima qilib bo'lmaydigan so'zlar sifatida qarashadi"[2].

2) O.S.Axmanovning yondashuviga ko'ra, realiya bu - "Klassik grammatikada turli xil faktorlar bo'lib, ular tashqi lingvistika tomonidan o'rganiladi. Bu faktorlarga biror mamlakatning tuzilishi, tarixi va madaniyati, shu mamlakat tilida so'zlashuvchilarning lisoniy aloqalari va hokazolalar kiradi". O.S.Axmanovni ta'kidlashicha, realiya moddiy madaniyat narsa (predmet)lari hamdir[3].

3) G.D.Tomaxinda esa, realiya - bu "Ma'lum bir xalqqa va millatga tegishli bo'lgan moddiy madaniyat narsalari, tarixiy faktlar, davlat tashkilotlari, milliy va folklor qahramon nomlar nomlari, mifologik mavjudotlar va hokazolardir". Bu bilan Tomaxin G.D. "Реалии в культуре и языке" kitobida realiya- alohida narsalar, tushunchalar, turmush tarzi, madaniyat, ma'lum bir xalq yoki mamlakatning tarixi nomlarini kiritib o'tgan[4]. Lekin shunday belgilar borki, ular yordamida realiyalarni atamalardan ajratib olish mumkin. Atamalarining ishlatilish ko'lam- bu ilmiy adabiyot. Realialar esa ko'proq badiiy adabiyotda ishlatilib, u yerda ular nafaqat stilistik maqsadlarda, balki milliy, mahalliy va tarixiy kolorit tug'dirish uchun xizmat qiladi. Fikrimizni tasdig'i sifatida realialar ishtirok etgan iboralarni qanday tushunilishini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Psixolingvistik yondashuvda birlamchi obyekt inson bo'lib, matnning qabul qilinishida uning individual ruhiy holati, xususiyatlari ko'proq tahlil qilinadi. T.A.Drozdova matnni tushunishni psixologik tajriba asosida tadqiq etib, uning darajalarini belgilaydi. Ammo bu darajalar har doim ham tushunish, ya'ni tajriba sinaluvchilarining 36% ida tushunish jarayonining qolganlarida tushunish aralash, betartib holatda amalga oshgan, shuningdek, yuqorida keltirilgan bosqichlarning ayrimlari tushirib qoldirilgan, qisqartirilgan holatlar ham kuzatilgan.

Kommunikativ vazifaning o'zgarishi (aynan bu misolda "o'zi uchun tushunish" vazifasi va "boshqa odamga tushuntirib berish" vazifasi) tushunishning borishiga ta'sir qiladi. Olima tushunishning borishi retsipientlarning individual-psixologik xususiyatlariga bog'liqligini aytadi[5].

Retsipient termini nutqni qabul qiluvchi ma'nosini anglatadi. Biz bu terminni sinaluvchilar, tajriba ishtirokchilari so'zlari bilan parallel ravishda ishlatdik.

Tajriba uchun berilgan matn stimul matn deb yuritildi. Bunda barqaror birikmalar ishtirokidagi matnning psixologik ta'sir etuvchi sifatini ko'rsatish uchun "stimul" so'zi qo'llandi. Xuddi shu birikma psixologik adabiyotlarda qo'llanadi.

Asosiy predmet bu stimul sifatida berilgan matnning retsipient ongidagi proyeksiyasi. Asl matn bilan uning proyeksiyasi qiyoslangan holda mazmuniy persepsiya jarayoni xususida fikr yuritish mumkin bo'ladi. Matn asosida olingan bayonlar bu proyeksiyani namoyon eta oladigan samarali vositalardir.

Tahlil va natijalar. Fikrlarimizning isboti o'laroq o'zbek xalqining o'ziga xosligini ko'rsatuvchi iboralardan namunalar keltiramiz: Afrosiyobdan qolgan, yelkasi chopon ko'rmagan; to'ydan oldin nog'ora chalmoq; lafzi halol; quloqqa azon aytmog; belida belbog'i bor; ola xurjun yelkasiga tushmog; patir ushatmog; paytavasi qurt tushmog; rizqini terib yemoq; supradagi unga qaramay tandirga o't qalamog; Qo'qonda tekkan dard; "puf"desa, Buxoroga uchadigan; xamir uchidan patir; bosh omon bo'lsa do'ppi topilar; og'ziga tolqon solmog; nomusi

bukildi; boshiga baxt qushi qo'ndi, har kim o'z aravasini tortmog, atlas ko'ylakka bo'z yamoq, alifni kaltak deyolmaslik, zuvalasi pishiq, almisoqdan qolgan, kalavasini yo'qotmog, to'rt tarafi qibla, anqoning urug'i, diydor ko'rishmog, kavushini to'g'irlab qo'ymog, ko'zlarining paxtasini chiqarmog, sabr kosasi to'lmoq, otdan tushsa ham egardan tushmaslik, otdan tushsa ham uzangidan tushmaslik, to'nini teskari kiyib olmog, imoni komil, ixlosini qaytarmog, ixlos qo'ymog, tuya ko'rdingmi yo'q, tog'ni tolqon qiladigan, qo'lini bigiz qilmog, zig'ir yog'day ko'ngliga urmog, do'ppi ol desa kalla olmog, soyasiga ko'rpacha solmog, miridan sirigacha, onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatmog, dumi xurjunda kabilar[6].

Mazkur iboralarning barchasida o'zbek xalqi madaniyatini aks ettiruvchi realialar, ular ishlatadigan kiyimlar, buyumlar, milliylikka xos mavhum tushunchalar o'zbek xalqiga xos joy nomlari qatnashgan va bunda xalqning o'ziga xos fikrlash tarzi, urf-odati, madaniyati aks etgan. Shuning uchun insonlarning tilidagi rang-barangliklar xalq madaniyatining, kechinmalarining turfa xilligini ko'rsatib beradi. Demak, frazeologizmlarning markazida turuvchi, ya'ni etalon sifatida olingan komponentlar o'zbek tilining lingvokulturologik xususiyatlarini ko'rsatuvchi lingvokulturemalardan biri sanaladi.

Gapimiz tasdig'i sifatida iboralarning xalq tomondan qanday tushunilishini izohlaydigan bo'lsak, Paytavasi qurt tushdi iborasi "xotirjamligi buzilib, bir yerda tinch tura olmaslik" ma'nosini ifodalaydi. Paytava etik, mahsi va shu kabilarni kiyishda oyoqqa o'raladigan mato. Hudaychi jo'nag'ach, qo'rg'on begining paytavasi qurt tushib, tipirchilab qoldi va u yoqdan-bu yoqqa yugira boshladi: — Hoy qo'rg'on ustidagi azamatlar!(O'tkan kunlar, 81-bet)[7].

Ushbu matnning mazmunini anglash uchun tinglovchi, avvalo, paytava nima ekanligini bilishi kerak. Bu ashyoni hozirgi avlodning hammasi ham tushunadi, deb bo'lmaydi. Shahar joylarda paytava o'ralmaydi. Qishloq joylarda ham deyarli paytava o'ramay qo'yishdi. Paytava oyoqda uzoq vaqt turishi, namlanishi natijasida oyoqda har xil parazitlarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Bu esa insonlarni bezovta qilgan. Xalq tajribasi asosida shakllangan ibora semantikasi ana shu jarayonga ishora qiladi.

Erkin Vohidov paytava realiyasi orqali yuksak darajada badiiylik yaratishga erishgan. "O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa..." degan she'rda "O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa,...paytavaning salla bo'lgani shudir" degan misralarni uchratamiz. Agar kitobxon paytava haqida tasavvurga ega bo'lmasa, she'rning ta'sirchan badiiyatidan bahra ololmaydi. Paytava haqida tasavvurga ega bo'lgan she'rxon esa shoirning mahoratiga tan beradi: "o'rash" semasidan foydalanib, shoir oyoqqa o'raladigan ashyoni boshga o'ragan nodon, kaltafahm shaxs qiyofasini gavdalandirgan.

Atlas ko'ylakka bo'z yamoq. Realia hisoblangan atlas so'zi arab tilidan tarjima qilinganda bir tomoni yaltiroq, guldor, kudunglangan mahalliy ipak gazlama(qora atlas, xon atlas, sariq atlas, sakkiz tepki atlas) ma'nosini anglatadi[8]. Milliy atlas libosi – millat, ma'naviyatimiz ko'zgusi, inson ko'rki, milliy iftixor ifodasi. Milliy libosimizda xalqimizning ming asrlar o'tmishi, qadimiy urf-odat va an'analari, didi, estetik qarashlari shuningdek, o'ziga xos xususiyatlari mujassam. Qadimdan atlas, adras, beqasam singari matolardan tikilgan milliy liboslari-mizning ko'rkam va xushbichimligi, o'ziga xosligi har

qanday kishini hayratga solgan. Hech qaysi to'y va shodiyona kunlari bu milliy libossiz o'tmagan. Bu ibora orqali shunday jarayonni amalga oshirish maqsadga muvofiq emasligi tushunchasi bilan bog'lanadi. Atlas milliy liboslar ichida eng ohorlisi, bo'z esa uning aksidir.[9] Bu ikki buyum o'rtasidagi nomuvofiqlik, nomoslik ushbu iboraga xos "arzimagan nuqsonning yaxshi narsani buzilishi" ma'nosining yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Soyasiga ko'rpacha solmoq. Bu o'rinda so'zlovchining o'zi murojaat qilayotgan shaxsni avaylagani, yaxshilab yurgani ma'lum bo'ladi (Men seni kim ko'rganga maqtab, orqangdan ko'rpacha soldirib yurgan bo'lsam!)[10] gapida frazemalarni ijodiy o'zgartirib qo'llaydi. Kim ko'rganga degan ibora "qayerda kimni ko'rsam – o'shanga" degan ma'noni bildiradi. "Orqangdan ko'rpacha soldirib yurgan bo'lsam" degani, soyasiga ko'rpacha solmoq iborasining o'zgargan shaklidir.

Bu ibora semantikasi ham o'zbek xalqining milliy qadriyatlariga asoslanadi. Ko'rpacha solish aslida xalqning mehmonga bo'lgan hurmatini ifoda etadi. Soyaga ko'rpacha solish esa hurmatning me'yordan ortganligi, laganbardorlik tushunchasini ta'sirchan aks ettiradi.

Bo'yiga qarab to'n bichmoq - eshagiga yarasha tushovi, ko'rpangga qarab oyoq uzat, teng — tengi bilan, tezak qopi bilan iboralarining muqobili. Kishining moddiy, ma'naviy, iqtisodiy imkoniyatlari, saviyasi, mavqei, jamiyatda tutgan o'rni qarang unga baho beriladi. Ya'ni obrazli qilib aytganda, "bo'yiga qarab to'n bichiladi". To'n bo'ydan uzun, kalta, keng — tor bo'lsa, qalb bilan qiyofaning muvozanati buzilib, nomutanosiblik, kulgi, masxara bo'lishga olib keladi[11].

Kalavaning uchini topmoq iborasi – chigal masalani yechimini topmoq, jumboqni hal qilish yo'lini topmoq. Kalava ip, yigirilgan ip — 1) to'qimachilik tolalarining barcha turlaridan tayyorlangan pilikyaan pilta mashinada olinadigan iplarning asosiy turi, xom ip. Bir necha tolani

yumshoqqina himarib (ba'zan yelimlab) hosil qilinadi[12]. Ipdan foydalanish uchun, albatta, uning uchi topiladi. Aynan chigal vaziyatda bir muammoni yechimini topilganda ham shu ibora qiyoslanadi (Ammo Otamurod Korgar bugun kalavaning uchini topgandek bo'ldi.)([13].

Bo'zchining mokisiday iborasi to'xtovsiz ko'p marta, serqatnov tushunchalarni ifodalaydi. (Uning aytishicha, bizning Sobitjon uzzukun telefon oldida o'tirar, boshliqning kabinetini bilan qabulxona o'rtasida bo'zchining mokisiday yelib-yugurar, «Eshitaman, Aljapar Qahramonovich! Xo'p bo'ladi, Aljapar Qahramonovich! Hozir, Aljapar Qahramonovich!» deyishdan boshqa narsaga ulgurmas ekan.) [14].

Xulosa va takliflar. O'zbek xalqi purma'no so'zga, o'git-u naqlarga boy xalq sanaladi. Ajdodlarimiz azaldan o'zining hayotiy muammolarini – mehnat mashaqqati, g'am-anduhi, rohat-farog'ati, muvaffaqiyat va mag'lubiyati, rasm-rusumlari – hamma-hammasini maqol va matallarda, naql va barqaror iboralarda ko'zgudagidek aks ettirib keladi. Xalqning til boyligi – uning bo'yodqor, serjilo leksikasining, frazeologiya qatlamining boyligi bilan ham o'lchanadi.

Yuqoridagi misollardan ma'lum bo'lishicha, milliylikni tashiydigan so'zlar ishtirokidagi frazeologizmlar tillarni chuqurroq o'rganishda muhim til birliklaridan sanaladi. U yoki bu tilga xos yangi qirralar ochiladi. Millat vakillarining barcha o'ziga xos xususiyatlarini qamrab oladi. Frazeologik birliklarning tahlillaridan ko'rinish turibdiki, ularning ko'pchiligida o'zbek millatining an'anaviy fikrlash tarzi va subyektiv munosabati o'z ifodasini topgan. Chunonchi, xalqimiz tomonidan bu kabi frazeologizmlar milliy-madaniy belgilarni o'zida saqlovchi va ularning davomiyligini ta'minlovchi lingvomadaniy birliklar sifatida qadrlanadi, deb xulosa qilish mumkin. Xalqimizda odob-axloqqa, yaxshilikka undovchi bu kabi iboralar ko'plab uchraydi. Xalq bu kabi til birliklarida ham farzandlarni tarbiyaga, kamolotga undaydi.

ADABIYOTLAR

1. Маматов А. Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари — Т.: «Наврўз», 1996
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. — М., 1976
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1969.
4. Томахин Г.Д. "Реалии в культуре и языке" — М., 2007.
5. Дроздова Т.А. Психологические особенности понимания текста как процесса//Психологические механизмы порождения и восприятия текста. Сборник научных трудов. МГИИЯ Вып.23. -М., 1985.-С.106-120
6. Qodiriy, Abdulla. O'tkan kunlar. Roman. /«Asr oshgan asarlar» turkumi / Tahrir hay'ati: Bobur Alimov va boshq. — Т.: «Sharq», 2004
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. Moskva "Rus tili" nashriyoti. 1981
8. Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari: Filol.fanlari doktori...diss. — Toshkent, 1999
9. Hoshimov O'tkir. Ikki eshik orasi. Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2012
10. Sattor M. O'zbekning gapi qiziq. Toshkent, Tafakkur qanoti, 2011
11. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
12. To'xtaboyev X., Qasoskorning oltin boshi: roman - Т.: Yangi asr avlodi, 2010
13. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati.-Toshkent: O'qituvchi, 1978
14. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Rus tilidan Asil Rashidov tarjimasi. - Toshkent, Yoshlar nashriyot uyi, 2018.